ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

1

TOMUL 32

IANUARIE — MARTIE

1981

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura (direct sau prin poştă) şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, 79 717, Calea Victoriei 125, sectorul 1.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ILEXIM, departamentul import-export presă, P. O. Box 136–137, telex 11 226, Bucureşti, 70 116, str. 13 Decembrie nr. 3, România, sau la reprezentanţii săi în străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu nr. 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

““# STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 32 Nr. 1 ianuarie — martie 1981

SUMAR

STUDII

DISCUŢII

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

NOTE ARHEOLOGICE

NECROLOG

RECENZII

ETUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 32 | Nº 1 | janvier — mars 1981

SOMMAIRE

ÉTUDES

DISCUSSIONS

MATÉRIAUX ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

NOTES ARCHÉOLOGIQUES

NÉCROLOGIE

COMPTES RENDUS

CONSIDERAȚII ASUPRA UNOR PROBLEME PRIVIND DEZVOLTAREA PALEOLITICULUI SUPERIOR ŞI MEDIUL SĂU NATURAL PE TERITORIUL ROMÂNIEI

DE

MARIA BITIRI şi MARIN CÂRCIUMARU

Prin cercetările întreprinse în ultimul sfert de veac, descoperirile paleolitice pe teritoriul României s-au înmulţit considerabil, acoperind, practic, toate zonele ţării. În acest răstimp preocupările arheologilor s-au concentrat în jurul problemei încadrării culturale a materialelor descoperite şi stabilirii vîrstei şi geocronologiei principalelor etape ale paleoliticului mijlociu şi superior în special, acolo unde existau situaţii stratigrafice mai clare.

În ceea ce priveşte încadrarea culturală s-a mers, în general, pe linia atribuirii tuturor materialelor specifice paleoliticului superior culturilor aurignaciană şi gravetiană orientală, culturi care, din punct de vedere geocronologic, trebuiau să se succeadă. Geocronologia culturilor paleolitice s-a dovedit a fi mai dificilă. Geologia şi cronostratigrafia depozitelor cuaternare a fost şi continuă să fie puţin studiată. În aceste condiţii s-a procedat la o divizare stratigrafică a Würmului conformă împărţirii din Europa Centrală [1].

Multe din staţiunile paleolitice sînt lipsite de faună, iar acolo unde aceasta există, este încă puţin studiată. Determinările pe bază de C_{14}, executate în laboratorul de la Berlin, sînt puţine şi toate provin din zona est-carpatică. Între acestea, cea mai veche indică o vîrstă mai mare de 35 000 î.e.n. (Bln. 811) pentru musterianul III de la Ripiceni-Izvor pe Prut, urmată de cea de 26830 ± 2000 î.e.n. (Bln.810) pentru musterianul IV din aceeaşi aşezare (această ultimă dată este privită însă cu multă rezervă). Pentru paleoliticul superior avem cinci date absolute : prima, şi cea mai veche, indică o vîrstă de 26 470 ± 400 î.e.n. (Bln.809), pentru aurignacianul II de la Ripiceni-Izvor, urmată de cea de 17 510 ± 200 î.e.n. (Bln.1443) pentru gravetianul de la Crasnaleuca, de asemenea pe Prut. Alte trei date provin din aşezarea de la Lespezi, pe malul Bistriţei, care indică pentru trei dintre straturile gravetiene vîrste cuprinse între aproximativ 15 500 şi 16 000 (stratul II = Bln. 805 : 15 670 ± 320 î.e.n. ; stratul III = Bln.806 : 16 160 ± 300 î.e.n. ; stratul V = Bln.808 : 16 070 ± 350 î.e.n.).

Mijloacelor şi posibilităţilor existente s-au adăugat, începînd din 1970, analizele de polen fosil, granulometrice, fizico-chimice şi de altă

[1] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Dacia. N. S., 2, 1958, p. 384—391.

S C I V A , tomul 32, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1981, p. 3—19

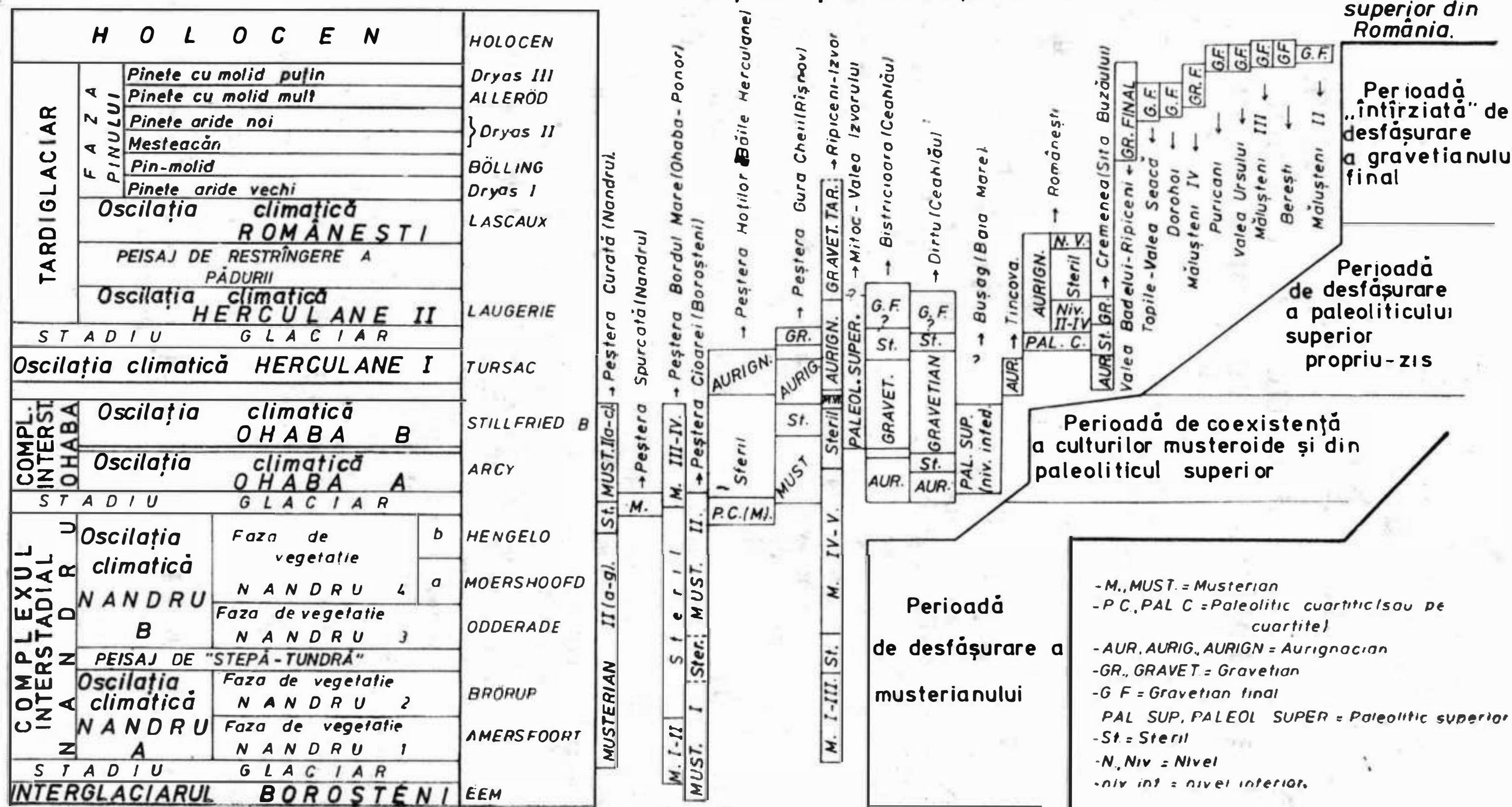


Fig. 1. Geocronologia diferitelor straturi de cultură paleolitică din România.

natură executate pe probe culese din majoritatea stațiunilor paleolitice de peșteră și de terasă cu stratigrafie mai clară. Rezultatele acestor cercetări au permis unele schimbări în vechea schemă geocronologică, introducerea unei terminologii proprii și o viziune nouă asupra succesiunii culturilor paleoliticului superior (fig. 1) [2]. Pe baza noii scheme geocronologice se pune în evidență, în primul rînd, dezvoltarea neuniformă a ceea ce numim aurignacian și gravetian și contemporaneitatea lor pe alocuri. Adăugînd și unele descoperiri arheologice mai recente se impune delimitarea în timp a complexelor musteriene propriu-zise (paleoliticul mijlociu), detașarea unor aspecte culturale cu caractere tehnico-tipologice combinate (musteroide și aurignacoide) specifice fazei de tranziție și paleoliticului superior de început, după cum și reliefarea caracterului zonal al dezvoltării paleoliticului superior pe teritoriul României.

Prin numărul mare de așezări (circa 100) și prin diversitatea materialelor descoperite se impune, în primul rînd, zona estcarpatică, cu trei subunități distincte : Prutul mijlociu, Valea Bistriței și Podișul Moldovei, fiecare prezentînd anume elemente cronologice și culturale specifice.

Pe lîngă faptul că este deosebit de bogată, zona Prutului mijlociu se detașează în primul rînd prin vechimea prezenței omului și evoluția continuă a culturii paleolitice din premusterian pînă în mezolitic, situație dovedită de cele zece niveluri de locuire descoperite la Ripiceni-Izvor [3]. Materialele descoperite aici și în numeroase alte așezări prezintă o diversitate culturală aparte, într-o înlănțuire și succesiune care îi rămîn proprii.

Sub formă de facies de tradiție acheleană de debitaj Levallois, care este unicat pe teritoriul României, musterianul superior din această zonă (reprezentat de nivelurile IV—V de la Ripiceni-Izvor) [4] durează pînă în prima jumătate a *complexului interstadial Ohaba* (*oscilația climatică Ohaba A*) și stă la baza primului *facies cultural paleolitic superior de tip Mitoc* [5].

Prin facies de tip Mitoc înțelegem un facies identificat recent, caracterizat de elemente tehnico-tipologice combinate, lamelare și așchiere (47,14% și respectiv 41,72%), nuclee prismatice uni și bipolare (fig. 2/8, 12), un procentaj foarte ridicat de piese denticulate și cu scobituri laterale, care ajung la 61,5 % (fig. 2/2, 5, 7, 9, 10, 13 ; fig. 3/1—9), unelte specifice paleoliticului superior (gratoare, burine, străpungătoare) 17% (fig. 2/4, 6, 10), vîrfuri și alte tipuri de piese cioplite bifacial 7% (fig. 3/11), un număr redus de vîrfuri musteriene și racloare mai mult atipice (fig. 2/3, 11), un vîrf de os (fig. 2/1). Toate aceste tipuri de unelte (în procentaje favorabile musterianului) se întîlnesc în nivelurile IV—V de la Ripiceni-Izvor, ceea ce ne-a determinat să considerăm faciesul Mitoc de tradiție musteriană locală [6].

Unele din aceste elemente, inclusiv cele bifaciale, se păstrează și mai tîrziu, fiind descoperite în straturile opt și nouă de la Ripiceni- Izvor

[2] M. Cârciumaru, Studii și cercetări de geologie, geofizică și geografie, seria geografie, 24, 1977, 2, p. 191—198; idem, Dacia, N. S., 23, 1979, p. 21—29.

[3] Al. Păunescu, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 5 — 8; Al. Păunescu. P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976, p. 226.

[4] Al. Păunescu, *op. cit.*

[5] M. Bitiri și M. Cârciumaru, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 463—480.

[6] *Ibidem.*

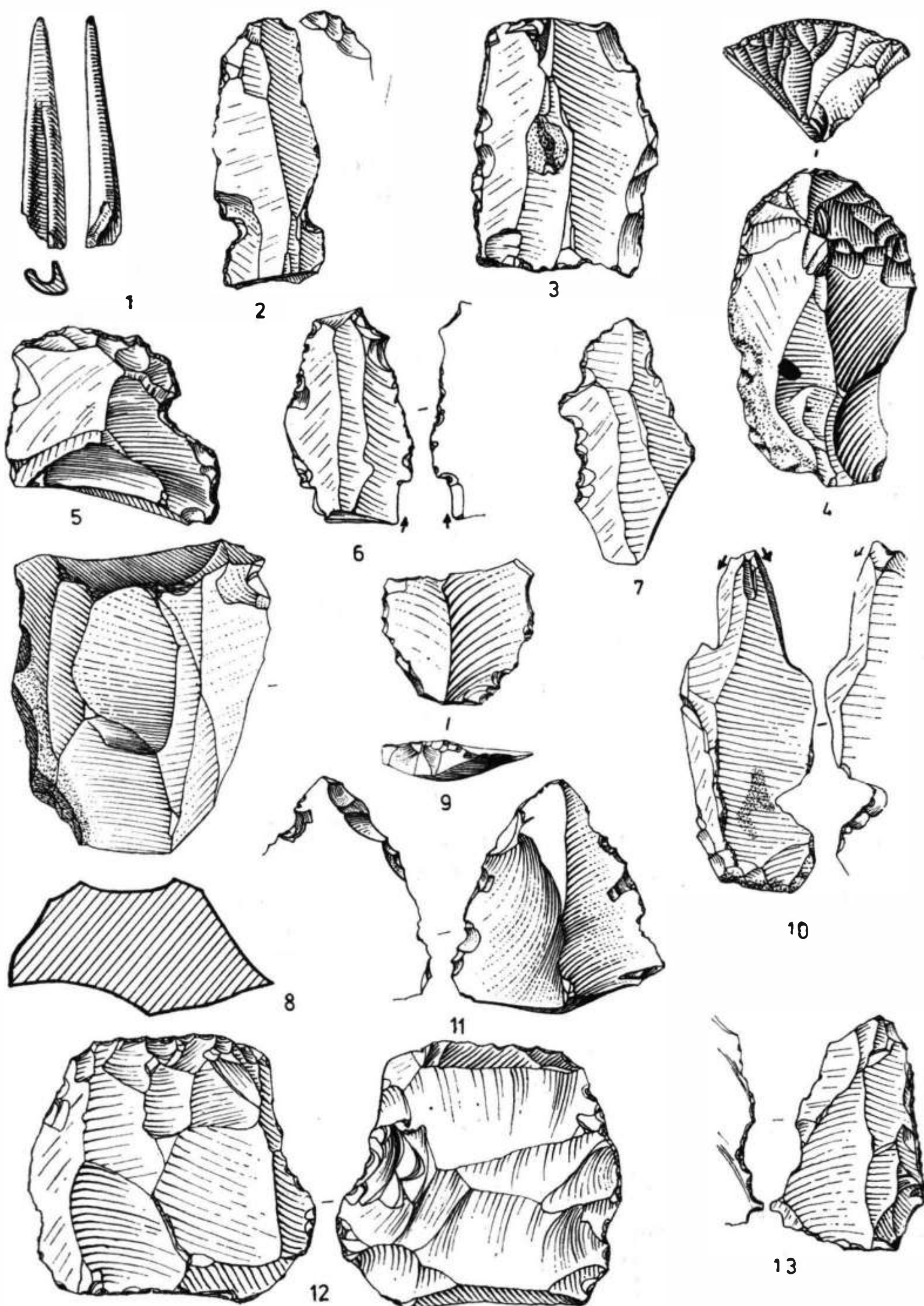


Fig. 2. Prutul mijlociu. Faciesul cultural Mitoc: 1 vîrf de os; 2—13 nuclee şi unelte de silex.

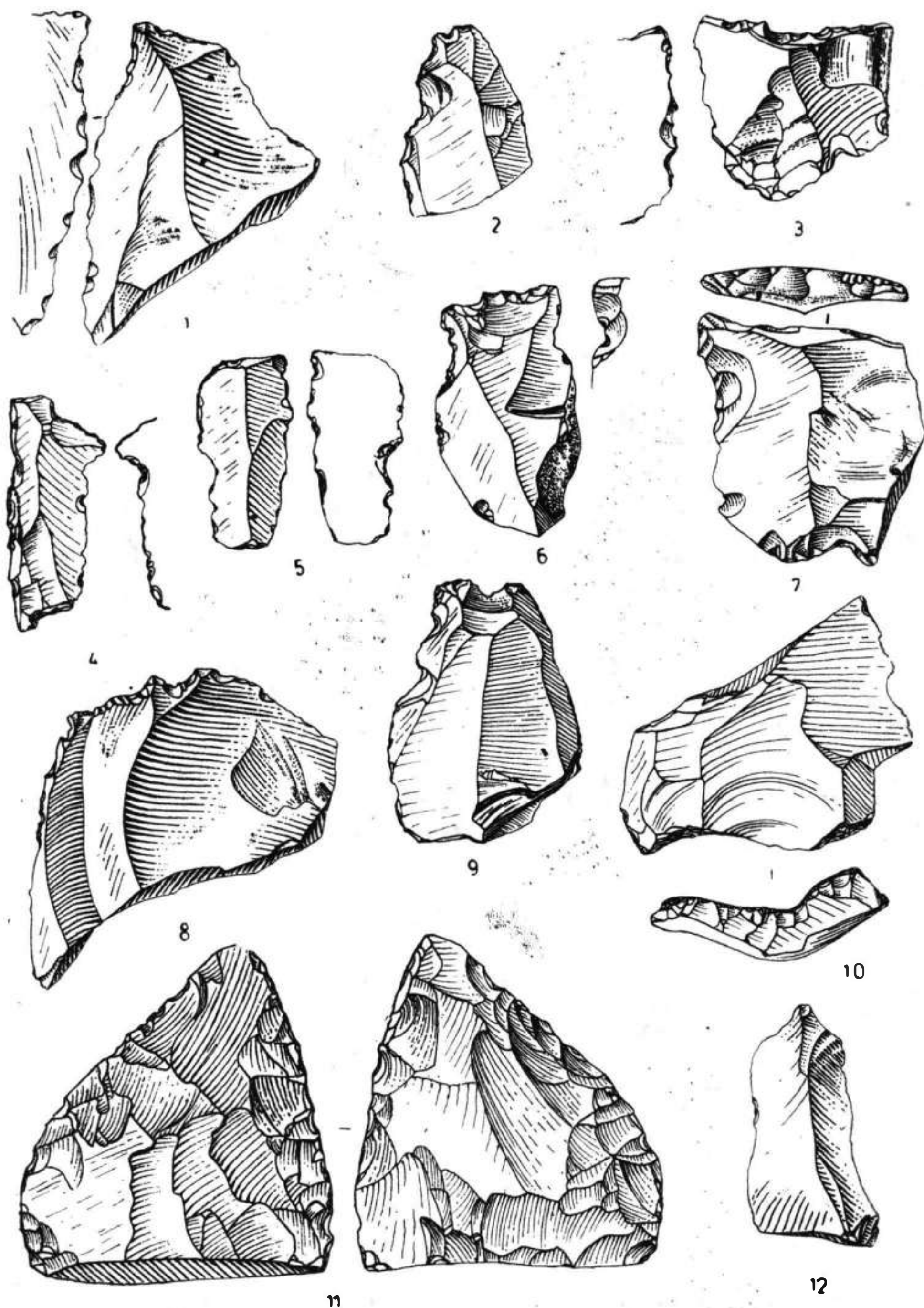


Fig. 3. Prutul mijlociu. Faciesul cultural Mitoc: 1—12 unelte de silex.

(atribuite aurignacianului şi respectiv gravetianului oriental), plasate cronostratigrafic în etapa cuprinsă între partea posterioară a oscilaţiei climatice *Ohaba B* şi tardiglaciar. Gratoare aurignacoide, aşchii cu retuşe marginale alterne şi piese denticulate sînt cunoscute şi în straturile V şi VII din peşterea de la Ripiceni-Stîncă (fig. 4/9 —13), care ar putea fi interpretate ca etape mai tîrzii ale noului facies cultural (Mitoc) ce se profilează pe Valea Prutului. Treptat însă scad elementele musteroide şi, în nivelul de la Ripiceni-Izvor şi straturile V şi VII din peşterea de la Ripiceni-Stîncă, apar, în plus, puţine lame de tip „à bord abattu", vîrfuri retuşate abrupt „gravette" şi unelte combinate (gratoarburin) în proporţii care rămîn necunoscute.

La Mitoc nu s-au descoperit resturi faunistice, în schimb la Ripiceni-Izvor, în stratul opt, sînt cunoscute speciile *Cervus* sp., *Sus scrofa*, *Equus caballus fossilis* şi *Bos* sp. *Bison* (ultimele două întîlnite şi în stratul nouă).

Paralel cu faciesul cultural Mitoc, care cu timpul evoluează probabil către grupa culturală Iorjniţa [7], pe Prutul mijlociu apare un al doilea facies, pe care l-am putea denumi *Ripiceni-Stîncă* sau *Crasnaleuca*, cu două sau mai multe etape sau aspecte culturale: aurignacoid (nivelul I Ripiceni-Stîncă, Pîrîul lui Istrate-Mitoc şi Malul Galben-Mitoc) (fig. 4/16, 17, 22—25) şi gravetoid (Ripiceni-Stîncă —nivelul III, Valea Badelui, Crasnaleuca şi Coţuşca) (fig. 4/1 —4, 5a, 6, 7, 18, 19, 21). În primul caz fondul principal de unelte este format din gratoare pe lame şi aşchii, burine şi lame retuşate, lame şi vîrfuri cu laturile retuşate invers şi baza rotunjită, izolat unelte cioplite bifacial şi alte forme musteroide, piese denticulate. În staţiunile gravetoide apar în plus lame şi vîrfuri retuşate abrupt şi o diversitate de unelte de os, sub formă de tîrnăcoape la Ripiceni-Stîncă [8] (fig. 4/1, 2), vîrfuri şănţuite (fig. 8/2) (comparabile cu cele de la Raşcov 7[9]), harpoane, ciocane şi tîrnăcoape la Crasnaleuca şi Cotu Miculinţi [10] (fig. 8/1, 3—9), comparabile cu cele de la Molodova V/7 [11]. Ca faună, la speciile citate în aşezarea de la Ripiceni-Izvor, sînt de adăugat: *Canis vulpes fossilis*, *Canis lupus*, *Hyaena spelaea*, *Arctomys bobac*, identificate de N. N. Moroşan [12] în peştera de la Ripiceni-Stîncă.

Pe Valea Bistriţei, la poalele Carpaţilor Orientali, este atestat numai paleoliticul superior, care este alogen şi mai vechi decît cel de pe Prutul mijlociu [13]. Între cele circa douăzeci de aşezări cercetate, doar cea de la Ceahlău-Cetăţica I (nivelul inferior) este mai timpurie şi marchează prima etapă de pătrundere a comunităţilor paleolitice în Bazinul Ceahlău. Acest strat s-a descoperit într-un depozit de şiroire, atribuit de C. S. Nicolăescu-Plopşor [14] primului interstadiu Würmian, cultural fiind apreciat ca apar-

---

[7] G. V. Grigorieva, Arheologiceskie Isledovanija Moldavii, 1972, p. 3—28.
[8] N. N. Moroşan, AIGR, 19, 1938, p. 8—32.
[9] G. V. Grigorieva, KS, 137, 1973, p. 70—73.
[10] M. Brudiu, Materiale, Oradea, 1979, p. 7—16.
[11] A. P. Cerniş, Trudî Komissii po izucenlu Celverticnogo perioda, 15, 1959, p. 5—214; idem, *Paleolit i mezolit Pridnestrovia*. Moscova, 1973, p. 12—13.
[12] N. N. Moroşan, *op. cit.*
[13] M. Cârciumaru, Dacia, N. S., 23, 1979, p. 21—29.
[14] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu şi F. Mogoşanu, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 5—117.

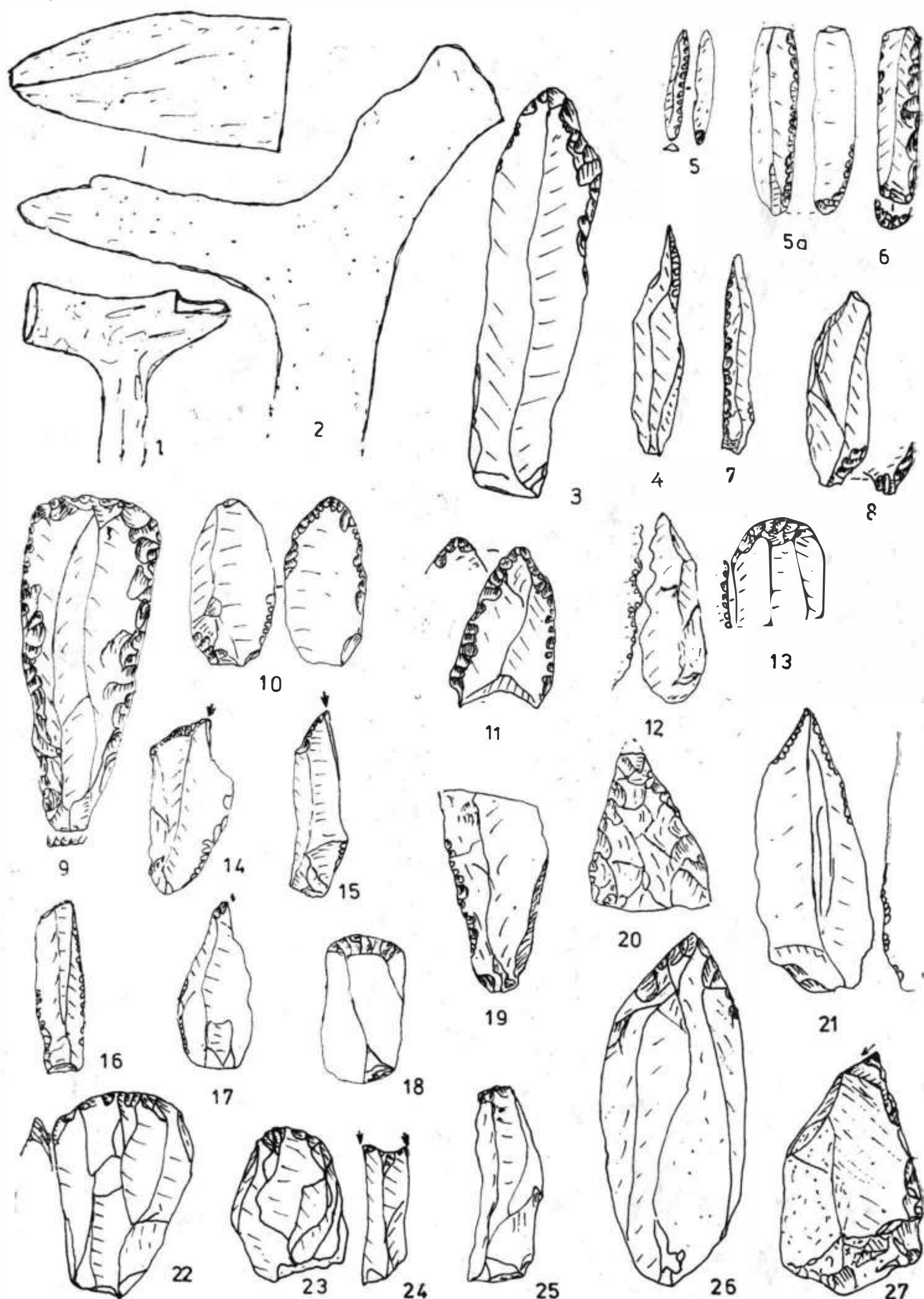


Fig. 4. Prutul mijlociu. Faciesul cultural aurignacoid: 16, 17, 22—25 Ripiceni-Stîncă, nivelul I; 20, 26, 27 Ripiceni-Izvor, nivelul VIII. Faciesul gravetoid: 1—2 unelte de os — Ripiceni-Stîncă și Coţușca-Cotul Miculinţi; unelte de silex — 5a Valea Badelui, 6 Ripiceni-Stîncă, nivelul III; 5, 8—15 nivelul V, 3, 4, 7 nivelul VII, 18, 21 Coţușca-Cotu Miculinţi, 19 Malul Galben.

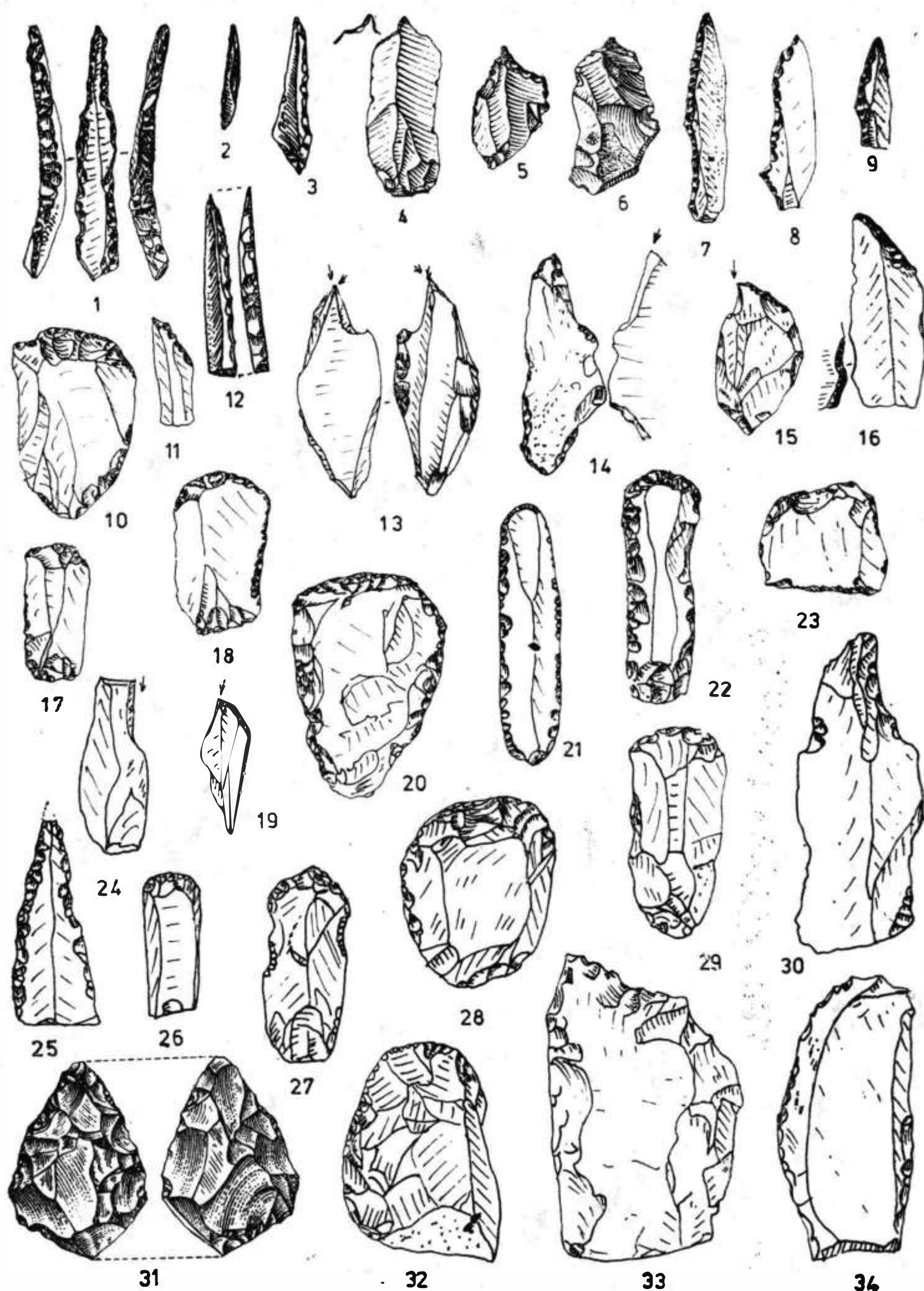


Fig. 5. Valea Bistriței. Faciesul cultural aurignacoid: 24—34 (31—33 Cetățica I, nivelul inferior; 24—30, 34 Dirțu). Faciesul cultural gravetoid: 1—3 Bofu Mic; 4—6 Lespezi; 7—9, 21—23 Buda; 10—20 Bistricioara.

ţinînd aurignacianului inferior. Este de reţinut faptul că materialul litic constă în primul rînd din piese tipice (88, din 102) şi cuprinde nuclee prismatice şi piramidale în proporţie de 11,3%, lame 39,9%, aşchii 22,7%, gratoare 11,3% (fig. 5/32), racloare 10,3% (fig. 5/33), piese bifaciale (vîrfuri — fig. 5/31 şi racloare — 3,4%) şi vîrfuri musteroide 1,1%. Piesele sînt cioplite din roci carpatice în exclusivitate, între care predomină menilitul şi gresia cu glauconit. Prin folosirea rocilor carpatice, dar şi prin tipologia uneltelor, acest strat aminteşte mai degrabă de complexele timpurii ale paleoliticului din Oaş, exprimate prin straturile inferioare de la Boineşti, Remetea-Somoş I şi Baia Mare-Buşag [15].

Stratul inferior de la Ceahlău-Cetăţica I este suprapus de un depozit steril care corespunde probabil depozitului încadrat în prima fază a *complexului interstadial Ohaba* de la Bistricioara şi Dîrţu[16] şi include straturile de cultură atribuite aurignacianului mijlociu. Este vorba de straturi subţiri, cu materiale puţine şi tipologie săracă, reprezentată de lame şi aşchii simple şi unele retuşate oblic (în proporţie de 90% la Bistricioara şi 60% la Dîrţu şi gratoare 4% şi respectiv 37%), cioplite, ca şi în cazul primului nivel de la Cetăţica I, din roci carpatice (fig. 5/24—30, 34). Tipologia restrînsă şi materia primă carpatică indică pătrunderea unor comunităţi paleolitice din nord şi nord-vest, probabil prin pasul Prislop, pe unde se poate face legătura Bistriţei cu Maramureşul [17]. Aceste staţiuni marchează cea de-a doua etapă de pătrundere a comunităţilor paleoliticului superior în această zonă.

Începînd cu depozitele atribuite celei de-a doua jumătăţi a *complexului interstadial Ohaba* şi pînă în tardiglaciar caracterul culturii paleoliticului superior pe Valea Bistriţei se complică treptat prin pătrunderea unor comunităţi din zonele răsăritene. Acestea aduc silex buglovian (deci de vîrstă miocenă şi nu cretacică cum se credea) aflat în depozite naturale pe Prut şi pe Nistru, o gamă mai variată de unelte, care include, în plus, faţă de cele din etapa anterioară, diverse forme de burine (care nu depăşesc însă 10—15%), lame „à dos", vîrfuri retuşate abrupt (*gravette*), lame trunchiate, lame denticulate, unelte combinate etc. (fig. 5/1—3, 4—6, 7—9, 21—23, 10—20) (la Cetăţica I, Dîrţu, Bistricioara, Podiş, Bofu Mare, Bofu Mic, Poiana Cireşului şi Lespezi) şi izolat piese de tip „points à cran" (Buda) — aşezări atribuite diverselor faze gravetiene dar care marchează cea de a treia etapă a paleoliticului pe Valea Bistriţei. Între naterialele descoperite în aceste aşezări sînt de remarcat, ca mai deosebite, străpungătoarele (*perçoirs*) de la Bofu Mic (fig. 5/1), cioplite pe lame lungi retuşate abrupt bilateral şi puse de F. Mogoşanu [18] pe seama influenţelor magdaleniene; străpungătoarele mărunte, cioplite pe lame simple, descoperite la Lespezi (fig. 5/4—6) [19]; caracterul cu totul

---

[15] M. Bitiri, *Paleoliticul în Ţara Oaşului*, Bucureşti, 1972, p. 99—109. M. Bitiri şi M. Cârciumaru, Marmaţia, 5, 1980 (sub tipar).

[16] Al. Păunescu, Emilia Cârciumaru, M. Cârciumaru şi P. Vasilescu, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 157—183.

[17] M. Cârciumaru, *Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România*, Bucureşti, 1980, p. 152—174.

[18] F. Mogoşanu, SCIV, 11, 1960, 1, p. 125—129.

[19] M. Bitiri şi V. Căpitanu, Carpica, 1972, p. 39—90.

deosebit al osuarului de la Buda [20] şi vetrele adînci cu gropi speciale pentru păstratul focului sau cu altă destinaţie, descoperite la Dîrţu (nivelul II), Bistricioara (nivelul II) şi Lespezi (nivelul IV), vetre care au fost probabil adăpostite, făcînd parte din complexe de locuit, dar care, din lipsă de dovezi concrete, nu pot fi reconstituite.

Resturile faunistice descoperite pe Valea Bistriţei, determinate de Alexandra Bolomey, indică prezenţa speciilor *Bos/Bison*, *Equus caballus fossilis*, *Rangifer* sp. şi *Mammutus primigenius*, cu specificarea că bovidele fosile sînt specifice etapelor mai timpurii (aurignacoide), iar *Equus caballus* şi renul pentru cele tîrzii (gravetoide) [21]. Într-un studiu mai de detaliu asupra faunei de la Buda şi Lespezi, unde materialul osteologic se păstrează în condiţii mai bune, Alexandra Bolomey conchide că renul de la Buda (aşezare, cronologic, mai timpurie decît cea de la Lespezi) era de talie mare, crescut în condiţii optime acestei specii, în timp ce renul de la Lespezi era de talie mică, fiind degenerat din cauza condiţiilor climatice mai aspre ce ar indica sfîrşitul perioadei de vieţuire a acestei specii în Moldova. Adăugăm, de asemenea, ca deosebit de importantă, concluzia, formulată pe baza studierii coarnelor de la Lespezi, că cele şase niveluri de locuire reprezintă staţiuni cu exploatare animală sezonieră de primăvară şi toamnă, fapt ce explică şi perioada scurtă de timp în care s-au acumulat straturile de cultură. Datele C_{14} de 15 670 şi 16 070 dovedesc acumularea straturilor II—V într-o perioadă de circa 400 de ani. La aceasta însă trebuie avută în vedere şi relativitatea datelor invocate mai sus, apreciată la $\pm$ 300—350 de ani, după cum şi faptul că straturile de cultură sînt subţiri şi se suprapun direct, toate acestea dovedind din plin caracterul sezonier al celor şase niveluri de locuire şi efectuarea acumulării depozitului într-un timp relativ scurt.

În zona de podiş a Moldovei s-au descoperit numai aşezări tîrzii, toate situate pe înălţimi, în depozite loessoide atribuite etapei de sfîrşit a pleistocenului şi începutul holocenului [22]. Aşezările sînt numeroase şi dese, cu concentrări mai accentuate în nord şi sud. Densitatea lor şi straturile de cultură subţiri par a indica popasuri ale unor grupe de vînători ce s-au dispersat odată cu dispariţia faunei glaciare, dar care, în peregrinările lor, au păstrat, de-a lungul timpului, anume tradiţii etno-culturale şi caractere tehnico-tipologice în cioplirea pietrei specifice comunităţilor din care s-au desprins. Aşa se explică şi faptul că materia primă este amestecată, aceasta constînd atît din roci carpatice, cît şi din silex buglovian de Prut. Tipologia inventarului litic continuă să fie dominată de gratoare care, la Valea Seacă ajung la 45%. Alături de gratoare apar burine, lame simple şi retuşate, puţine lamele „à dos" şi vîrfuri „à dos" (*gravette*), lame trunchiate, unelte combinate etc. Între acestea se detaşează totuşi două aspecte culturale: primul, documentat prin complexele de la Valea Ursului în Podişul Bîrladului [23] şi Valea Seacă (judeţul Iaşi) [24], aminteşte

---

[20] C. S. Nicolăescu-Plopşor, V. Căpitanu, C. Buzdugan şi V. Ursache, Materiale, 7, 1961, p. 21—25.

[21] Alexandra Bolomey, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 114—116.

[22] M. Cârciumaru, *op. cit.*, p. 203—216.

[23] M. Brudiu, *Paleoliticul superior şi epipaleoliticul din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 122—124.

[24] Al. Păunescu, SCIV, 21, 1970, 4, p. 539—555.

pe cel pe care îl denumeam de tip Ripiceni-Stîncă sau Crasnaleuca pe Prut. Pe lingă tipurile de unelte citate mai sus, care rămîn specifice tuturor așezărilor atribuite gravetianului, inventarul litic din aceste două așezări conține lame și vîrfuri cu marginile retușate invers și baza rotunjită, cioplită suplimentar pe partea ventrală (fig. 6/1—4, 8—14, 5—7), comparabile și cu cele descoperite la Kamennaia Balka și Ciulek I din nordul Mării de Azov [25]. Un al doilea aspect este marcat de așezarea de la Mălușteni IV [26]. Materialul litic este puternic microlitizat, dar și aici se păstrează proporția dominantă a gratoarelor (fig. 6/15—50) avînd, în plus, un procent ridicat de lamele mărunte de tip „Dufour", comparabile cu cele de la Balșaia Akkarja [27].

În concluzie, subliniem încă o dată că în zona est-carpatică a României lipsesc așezările aurignaciene tipice [28], acestea fiind substituite de *faciesul Mitoc* pe Prut și de complexe aurignacoide izolate. Faciesurile gravetoide au elemente comune cu cultura de tip Molodova [29], în special în ceea ce privește uneltele de os din așezările de pe Prut și lamele cu retușe plate, inverse la bază, dar se deosebesc de acestea prin procentul ridicat al gratoarelor în detrimentul burinelor. În ultimul timp a apărut totuși o excepție, prin descoperirea așezării de la Coțușca-Cotu Miculinți, unde burinele sînt cele majoritare (126 față de 71 gratoare), situație pe care M. Brudiu [30] o explică prin nevoia sporită pentru acest tip de unealtă folosită la prelucrarea osului.

La sud de Carpați se cunosc doar trei așezări importante, care reprezintă faciesuri culturale deosebite. Remarcăm în primul rînd așezarea de la Malu Roșu (Giurgiu), pe Dunăre, și pe cea de la Lapoș, în zona subcarpatică, ambele aflate în depozite loessoide din pleistocenul superior tîrziu. Materialul litic este cioplit din silex local, la Lapoș, și silex de proveniență balcanică, specific depozitelor de pe Dunăre, la Malul Roșu. Ambele prezintă o industrie macrolitică rudimentară formată din gratoare, răzuitoare „rabots" și „tranchets", la Lapoș [31] (fig. 7/32, 33) și un ansamblu de unelte caracterizat prin gratoare (37,5%), racloare (9,72%), lame cu retușe plate (33,33%), puține burine și lame cu scobituri laterale, la Malul Roșu [32] (fig. 7/34, 35). Interes deosebit prezintă descoperirea de către V. Boroneanț [33] în Peștera Climente de pe Dunăre a unui strat de cultură pe care l-a atribuit gravetianului. Cercetarea este în curs de definitivare, dar se remarcă totuși procentul ridicat al uneltelor — 77,3% — și între acestea lamele cu retușe plate, inverse la bază (similare celor din

---

[25] P. I. Boriskovski, N. D. Praslov, Arheologhia SSSR, A 1—5, 1964.

[26] M. Brudiu, *op. cit.*, p. 107—109.

[27] G. V. Grigorieva, Acta Musei Nationalis Pragae, 20, 1966, 1/2, p. 17—21; idem, *Pozdnepaleoliticeskie pamiatniki severo-zapadnogo Pricernomoria i severnogo Priazovia*, Leningrad, 1968 (Rezumatul tezei de doctorat).

[28] M. Bitiri, U.I.S.S.P., IX Congrès, Colloque XVI, 1976, p. 51—74.

[29] G. P. Grigorieva, Kamenîi vek na territorii SSSR, 1970, p. 43—63; J. Kozlowski, *La fin des temps glaciaires en Europe*, Colloque international du CNRS, 271, 1977, 1, Bordeaux, p. 443—583.

[30] M. Brudiu, SCIVA, 31, 1980, 1, p. 13—22.

[31] F. Mogoșanu, SCIV, 15, 1964, 3, p. 337—350.

[32] Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970.

[33] V. Boroneanț, Revista muzeelor, 6, 1968, p. 542—546.



Fig. 6. Podişul Moldovei: 1—4, 8—14 Valea Ursului; 5—7 Valea Badelui; 15—50 Măluşteni.

zona est-carpatică), un vîrf de os, un număr mare de lame şi vîrfuri „à dos". Situaţia din Peştera Climente rămîne singulară în această parte a ţării.

În vestul Carpaţilor Occidentali, în Banat, F. Mogoşanu [34] a identificat şi caracterizat un facies aurignacian specific doar acestei zone, (fig. 7/20—24, 28—30) cu analogii în grupa Krems, şi un facies cuarţitic, ambele dezvoltîndu-se paralel, în etape succesive, începînd din cel de-al doilea stadiu glaciar al pleistocenului superior [35] (fig. 7/25—36, 31).

O zonă aparte o formează paleoliticul din Bazinul Oaş, situat la extremitatea nord-vestică a României [36]. Aici s-au identificat aşezări ce marchează trei etape principale de pătrundere a comunităţilor paleolitice : *1* — musteroide sau de tranziţie la paleoliticul superior, cu o structură tehnico-tipologică ce dovedeşte legături genetice cu musterianul carpatic (fig. 7/16) ; *2* — aurignaciene, în inventarul cărora predomină gratoarele, situaţie comparabilă cu aurignacianul est-slovac [37] (fig. 7/17—19) ; *3* — gravetiene (fig. 7/1—15) cu o structură statistică apropiată de cea a sagvarianului, caracterizat recent de J. Kozlowski [38]. Toate sînt situate în depozite loessice, pe înălţimi, au inventar litic cioplit din materie primă locală (andezite, jaspuri). La acestea se adaugă obsidiana, Oaşul fiind singura zonă de pe teritoriul României unde comunităţile aurignaciene şi gravetiene au folosit intens obsidiana ca materie primă. La cele cunoscute, s-au alăturat, mai recent, alte două aşezări : Baia Mare-Buşag şi Ileanda-Perii Vadului. Ambele sînt situate pe terase înalte de pe partea dreaptă a Someşului. Mai bine studiată este cea de la Buşag [39]. Cele două straturi de cultură, identificate în această aşezare, au fost omologate cu prima şi ultima etapă de locuire paleolitică din Oaş

Ne-am oprit asupra acestor aşezări spre a sublinia că între ele, pe aceeaşi parte a Someşului, s-au descoperit recent, într-o galerie adîncă a unei peşteri (Peştera Cuciulat, comuna Letca, judeţul Sălaj), primele picturi rupestre paleolitice de pe teritoriul României [40].

Probleme deosebite ridică aşezările din peşterile carpatice, unde, cu excepţia peşterii Hoţilor de la Băile Herculane, în ultimele două decenii nu s-au mai practicat săpături arheologice, dar nici nu s-au făcut studii complete asupra materialelor existente. Din cele mai importante dintre ele s-au ridicat probe şi s-au făcut analize polinice şi de altă natură care, treptat, au adus schimbări în viziunea asupra geocronologiei straturilor paleolitice [41], schimbări care impun şi reevaluarea apartenenţei lor culturale. Înţelegem prin aceasta necesitatea detaşării complexelor musteriene,

---

[34] F. Mogoşanu, Dacia, N. S., 16, 1972, p. 5—27; idem, *Paleoliticul din Banat*, Bucureşti, 1978, p. 107—130.

[35] M. Cârciumaru, în F. Mogoşanu, *op. cit.*, p. 83—101.

[36] M. Bitiri, Dacia, N. S., 9, 1965, p. 33—43; idem, *Paleoliticul în Ţara Oaşului*, Bucureşti, 1972, p. 98—121.

[37] L. Bánesz, U. I. S. S. P., IX Congrès, Colloque XVI, 1976, p. 30—50.

[38] J. Kozlowski, *op. cit.*

[39] M. Bitiri şi M. Cârciumaru, *op. cit.*

[40] M. Cârciumaru şi M. Bitiri, SCIVA, 30, 1979, 2, p. 285—292.

[41] M. Cârciumaru, SCIV, 24, 1973, 2, p. 179—205; idem, SCIVA, 25, 1974, 3, p 351—357; idem, Studii şi cercetări de geologie, geofizică şi geografie, seria geografie, 24, 1977, 2, p. 191—198; idem, în F. Mogoşanu, *op. cit.*, p. 83—101; idem, Dacia, N. S., 23, 1979, p. 21—29; idem, *Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România*, Bucureşti, 1980, p. 236—248; M. Cârciumaru şi V. Glăvan, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 9—15.

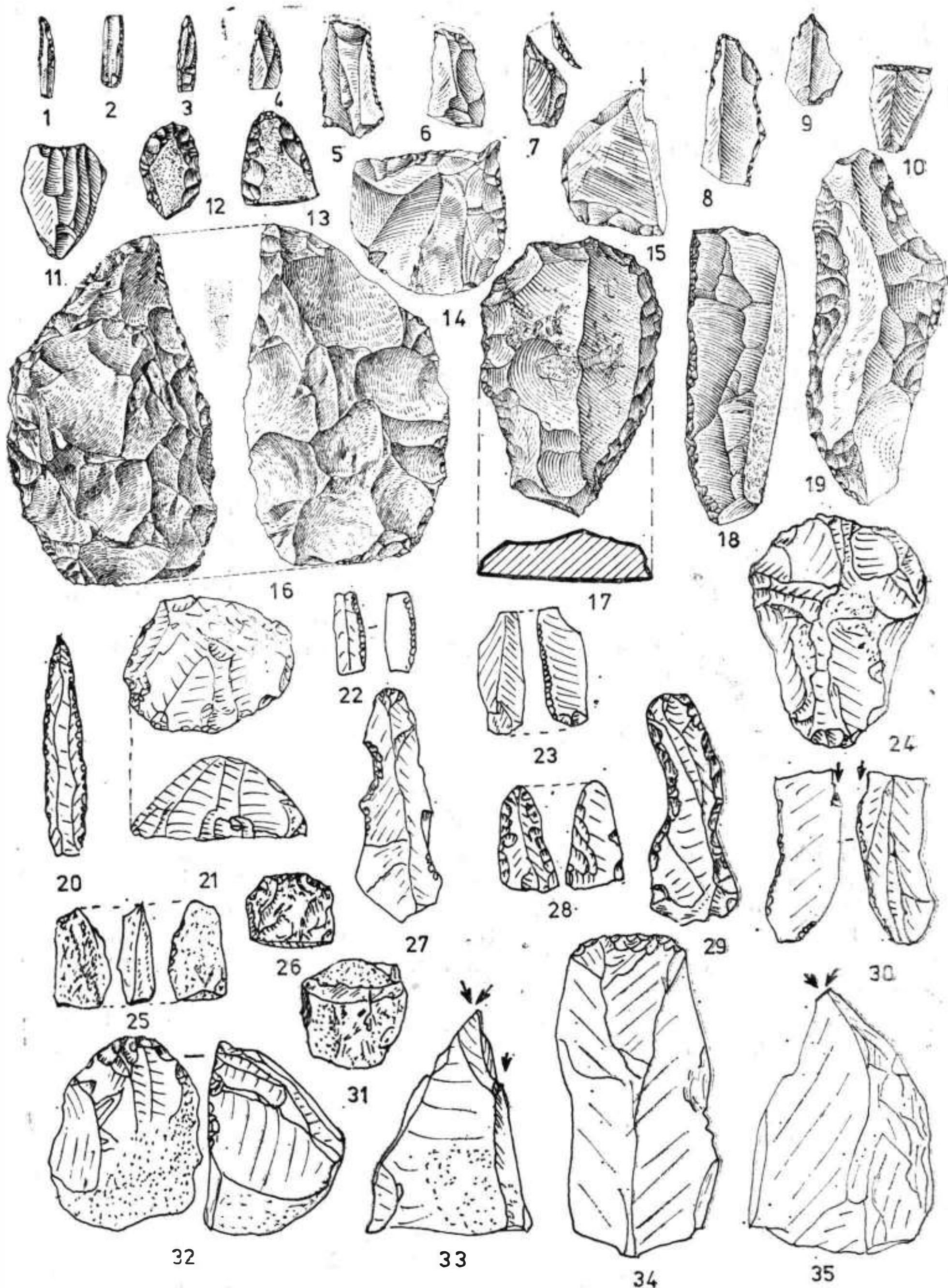


Fig. 7. Zona sud-carpatică: 32, 33 Lapoș; 34, 36 Giurgiu—Malul Roșu. Banat: 25, 26, 31 Băile Herculane; 20—23, 27, 28, 30 Tincova; 29 Coșava, nivelul I; 24 Românești—Dumbrăvița, nivelul III. Oaș, etapa I: 16 Remetea—Șomoș I, nivelul I; etapa II: 17, 18 Călinești II, 19 Remetea—Șomoș I, nivelul II; etapa III: 1—5, 11—15 Boinești, nivelul III, 6—10 Remetea—Șomoș I, nivelul III.

care reprezintă paleoliticul mijlociu propriu-zis, de cele mai tîrzii, atribuite musterianului superior prelungit, dar care sînt contemporane culturilor paleoliticului superior și aparțin, deci, acestei perioade.

O situație edificatoare din acest punct de vedere o constituie complexul cuarțitic descoperit într-un depozit atribuit celui de-al doilea stadiu glaciar al pleistocenului superior de la Băile Herculane, complex pe care, deși F. Mogoșanu îl pune în legătură cu „musterianul cuarțitic" din peșterile Carpaților Meridionali, îl apreciază ca reprezentînd saltul cel mai important de trecere la paleoliticul superior și prima fază a ceea ce numește „paleolitic cuarțitic" ce se dezvoltă paralel cu aurignacianul din Banat, ajungînd pînă în epipaleolitic [42].

Folosirea cu precădere a cuarțitului pentru cioplitul uneltelor imprimă complexului de la Băile Herculane un caracter unitar. Tehnologia și tipologia pieselor indică atît elemente specifice culturii musteriene (racloare și piese cioplite bifacial), cît și paleoliticului superior (nuclee prismatice, gratoare). Situații întrucîtva asemănătoare se constată în nivelul superior (I a—c) din Peștera Curată de la Nandru, în stratul de cultură din Peștera Spurcată de la Nandru, în nivelul III—IV din Peștera Bordul Mare de la Ohaba Ponor și primul nivel (musterian) din Peștera Gura Cheii de la Rîșnov. În toate aceste complexe s-au descoperit unelte care indică o tehnologie mai complexă și o tipologie mai variată, modalități de retușare diverse. Nu se cunosc încă proporțiile pe tipuri, dar față de complexele mai vechi, musteriene propriu-zise (cuprinse între interglaciarul Boroșteni și cel de-al doilea stadiu glaciar al pleistocenului superior) [43] (fig. 1), caracterizate printr-o industrie așchiară specifică paleoliticului mijlociu, aceste complexe au o gamă tipologică mai largă, care se completează cu piese denticulate, lame arhaice cu marginile paralele retușate mărunt, așchii cu trunchiere retușată, gratoare pe așchii și pe lame scurte și pe alocuri burine. Piesele bifaciale continuă să fie prezente totdeauna în proporții reduse, dar spre deosebire de cele din complexele mai timpurii sînt cioplite îngrijit, mult aplatizate și au baza subțire și ușor îngustată față de mijlocul pieselor (fig. 5/31; fig. 7/16).

Prin caracterul tehnico-tipologic combinat al inventarului (așchiar, lamelar și bifacial) și folosirea cuarțitului și a silexului carpatic, complexele mai sus amintite (complexe musteroide) (fig. 1) sînt comparabile cu cele din prima etapă a paleoliticului din Oaș și Maramureș și s-au dezvoltat cronologic paralel cu faciesul de tip Mitoc de pe Prut, cu szeletianul [44] și presolutreanul [45] Europei centrale.

În concluzie din punct de vedere paleoclimatic și geocronologic se pot detașa următoarele perioade specifice paleoliticului din România (fig. 1):

— Perioada de timp cuprinsă între *interglaciarul Boroșteni* și sfîrșitul stadiului glaciar care desparte *complexul interstadial Nandru* de *complexul interstadial Ohaba* este specifică desfășurării paleoliticului mijlociu.

[42] F. Mogoșanu, *Paleoliticul din Banat*, București, 1978, p. 130—137.

[43] M. Cârciumaru, Studii și cercetări de geologie, geofizică și geografie, seria geografie, 24, 1977, 2, p. 191—198; idem, Dacia, N. S., 23, 1979, p. 21—29.

[44] M. Gábori, ActaArchHung, 3, 1953, 1, p. 68.

[45] L. Zotz, Kösten, ein Werkplatz des Praesolutréen in ober franken, Quarter Bibliothek, 3, Bonn, 1959.

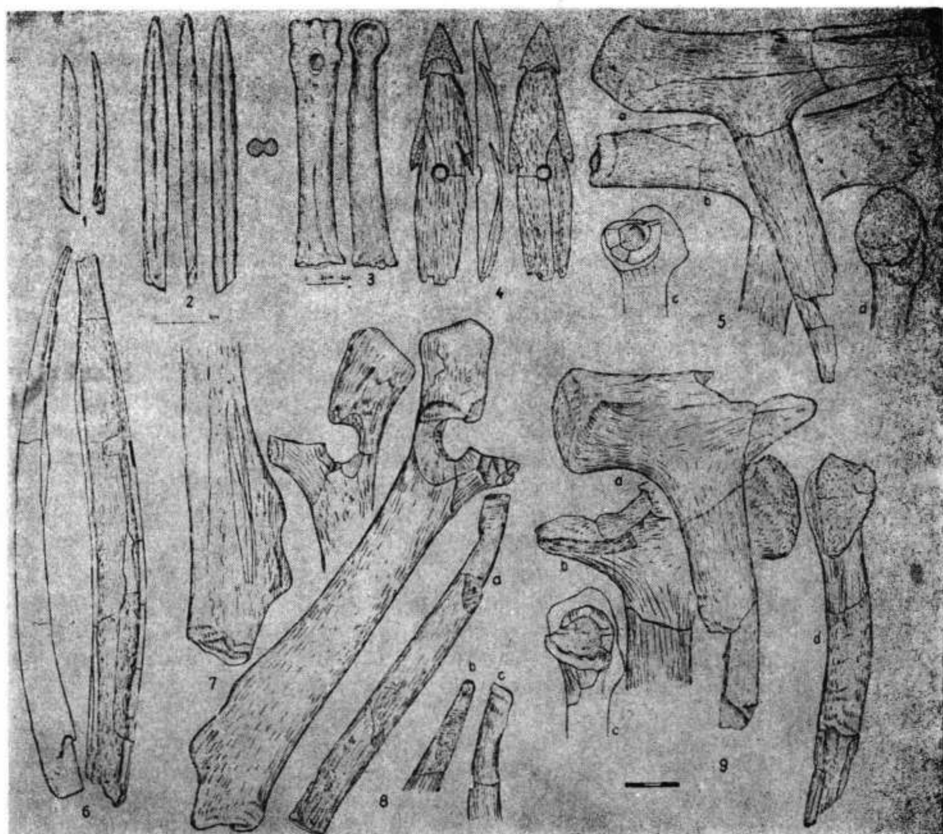


Fig. 8. Prutul mijlociu. Faciesul gravetoid: 1—9 unelte de os — Crasnaleuca şi Cotu Miculinţi (după M. Brudiu).

— Perioada care include partea cu totul finală a stadiului glaciar ce a precedat *complexul interstadial Ohaba* şi cele două oscilaţii climatice *Ohaba A* şi *Ohaba B*, din cadrul acestui complex de încălzire, se caracterizează prin coexistenţa culturilor musteroide de tranziţie cu cele din paleoliticul superior.

— Între sfîrşitul oscilaţiei climatice *Ohaba B* şi pînă spre a doua jumătate a oscilaţiei climatice *Herculane II*, înglobînd deci şi ultimul stadiu glaciar al pleistocenului superior, s-a desfăşurat paleoliticul superior propriu-zis.

— Spre partea finală a tardiglaciarului se remarcă, în Podişul Moldovei în special, existenţa unor aşezări paleolitice tîrzii — gravetoide. Aceste comunităţi gravetoide vor persista pe aceste meleaguri pînă spre a doua jumătate a fazei de vegetaţie a *molidului—stejărişului amestecat şi alunului*, fază care marchează optimul climatic postglaciar. Aproximativ în acelaşi timp, într-o serie de alte aşezări ale României, existau culturi atribuite epipaleoliticului sau tardenoazianului.

QUELQUES PROBLÈMES DU DÉVELOPPEMENT DU PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR ET SON MILIEU NATUREL SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

RÉSUMÉ

Etayés sur le nouveau schéma géochronologique, les auteurs limitent la période du paléolithique moyen (le moustérien) à *l'interglaciaire Boroşteni* et au deuxième stade glacial du pléistocène supérieur, les couches supérieures des grottes carpatiques étant interprétées comme appartenant à des cultures moustéroïdes, qui se sont développées dans le paléolithique supérieur, en parallèle avec le paléolithique quartzitique du Banat, la première étape du paléolithique de l'Oaş et du Maramureş et le faciès culturel de type Mitoc sur le Prut.

Les auteurs mettent en évidence le caractère zonal des cultures du paléolithique supérieur du territoire de la Roumanie. Parmi celles-ci, la zone est-carpatique est la plus riche. La phase ancienne de développement du paléolithique supérieur du Prut, découverte dans le *complexe interstadial Ohaba*, est marquée par le faciès culturel de type Mitoc, développé sur la base du moustérien de tradition acheuléenne locale.

Le paléolithique supérieur de la Vallée de la Bistriţa est plus ancien; il présente les deux premières phases aurignacoïdes pouvant être mises en liaison avec les stations similaires de l'Oaş et du Maramureş.

Depuis les dépôts *Ohaba B* jusqu'au tardiglaciaire pénètrent des communautés provenant des zones de l'est qui apportent le silex de Prut et des éléments culturels Molodova qui occupent aussi le Plateau de la Moldavie.

Dans la zone ouest-carpatique se développe l'aurignacien de type Krems et le paléolithique quartzitique tandis qu'au nord-ouest se développe le paléolithique type Oaş avec les trois étapes distinctives.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. La géochronologie des différentes couches d'habitat paléolithique en Roumanie.

Fig. 2. Prut moyen. Le faciès culturel Mitoc: 1 point en os; 2—13 nucleus et outils en silex.

Fig. 3. Prut moxen. Le faciès culturel Mitoc; 1—12 outils en pierre (silex).

Fig. 4. Prut moyen. Le faciès culturel aurignacoïde: 16, 17, 22—25 Ripiceni-Stîncă, niveau I; 20, 26, 27 Ripiceni-Izvor, niveau VIII. Le faciès gravettoïde: 1, 2 outils en os — Ripiceni-Stîncă; outils en silex — 5a Valea Badelui, 6 Ripiceni-Stîncă, niveau III; 5, 8—15 niveau V; 3, 4, 7 niveau VII; 18, 21 Coţuşca-Cotu Miculinţi, 19 Malul Galben.

Fig. 5. La vallée de la Bistriţa. Le faciès aurignacoïde: 24—34 (31—33 Cetăţica I niveau inferior; 24—30, 34 Dîrţu). Le faciès gravettoïde: 1—3 Bofu Mic; 4—6 Lespezi; 7—9, 21—23 Buda; 10—20 Bistricioara.

Fig. 6. Le plateau de la Moldavie: 1—4, 8—14 Valea Ursului; 5—7 Valea Badelui; 15—50 Măluşteni.

Fig. 7. La zone sud-carpatique: 32, 33 Lapoş; 34, 35 Giurgiu—Malul Roşu. Banat: 25, 26, 31 Băile Herculane; 20—23, 28, 30 Tincova; 29 Coşava, niveau I; 24 Româneşti—Dumbrăviţa, niveau III. Oaş, etapa I: 16 Remetea—Şomoş I, niveau I; etapa II: 17, 18 Călineşti II, 19 Remetea—Şomoş I, niveau II; etapa III: 1—5, 11—15 Boineşti, niveau III, 6—10 Remetea—Şomoş I, niveau III.

Fig. 8. Prut moyen. Le faciès gravettoïde: 1—9 outils en os — Crasnaleuca et Cotu Miculinţi (d'après M. Brudiu).

FORME DE MANIFESTARE CULTURALĂ DIN ENEOLITICUL TÎRZIU ŞI PERIOADA DE TRANZIŢIE SPRE EPOCA BRONZULUI

DE

PETRE ROMAN

În cele ce urmează, definim şi caracterizăm pe scurt acele dintre manifestările culturale ale eneoliticului tîrziu care sînt mai puţin cunoscute. De asemenea, cvasitotalitatea culturilor perioadei de tranziţie spre epoca bronzului.

I. CULTURA ROMÂNEŞTI (TISZAPOLGÁR)

Vecinii culturilor cu ceramică pictată din Transilvania (Petreşti şi Ariuşd) au fost triburi cu ceramică nepictată care, sub numele de cultura *Tiszapolgár*, ocupau îndeosebi Cîmpia Tisei, Slovacia răsăriteană şi Ucraina Subcarpatică.

Pe teritoriul României, triburile Tiszapolgár sînt cunoscute sub numele de *Româneşti* (după foarte caracteristicile descoperiri din peştera de la Româneşti, com. Tomeşti, jud. Timiş) şi sînt populaţii autohtone atît în zona de cîmpie joasă din Crişana şi Banat, cît şi pe valea Mureşului unde au fost în contact cu cele ale culturii Petreşti. Cîmpia someşană de la nord şi nord-vest de Someşul Mare şi Mic intră în aria lor de formare. Nu sînt evitate nici zonele montane ale Banatului şi Transilvaniei [1].

Aşezările de tip Româneşti, răspîndite pe mai mult de o cincime din teritoriul ţării noastre şi deosebite substanţial de acelea de tip *tell* (caracteristice perioadei anterioare şi culturilor de la sud de Carpaţi) sînt deschise, nefortificate, reflectînd o oarecare instabilitate determinată şi de rolul crescînd al creşterii vitelor şi prelucrării metalelor (în special cupru, dar şi aur). În ceea ce priveşte locuinţele, în aşezarea de la Dăbîca [2] (jud. Cluj) s-au determinat două tipuri : adîncite în pămînt în etapa mai veche; pe platforme de lut ars, asemenea celor ale culturilor Petreşti şi Ariuşd, în etapa mai nouă.

Într-un fel, cultura Tiszapolgár şi tipul Româneşti reprezintă evoluţia în eneolitic a fondului local neolitic. Rezultanta pare creaţia unei populaţii paşnice dar dinamice, prima care renunţă la pictură în ornarea ceramicii, avînd tendinţa de acaparare a surselor bogate în minereuri de

---

[1] Pentru cultura Tiszapolgár, vezi Ida Bognár—Kutzián, AH, 48, 1972; N. Vlassa, in *Actes du VII^e Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Praga, 1966, p. 460—464; Gh. Lazarovici, Tibiscus, 4, 1975, p. 9—14, 20—22.

[2] N. Vlassa, *op. cit.*, p. 461.

S C I V A , tomul 32, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1981, p. 21—42

cupru, în complexe ale acestei culturi descoperindu-se topoare-ciocan, dălţi şi podoabe din aramă. Nu lipsesc nici produsele de aur.

Cercetările efectuate în mai multe necropole din Ungaria şi Slovacia răsăriteană ne indică o populaţie cu caractere protoeuropoide şi mediteranoide [3] care-şi îngropa morţii în morminte plane, însoţiţi de un bogat inventar funerar, constînd din ceramică, podoabe, arme şi alimente. Tot acum întîlnim primele cazuri de incineraţie [4].

În urma îndelungatului şi nemijlocitului contact cu cei ai culturilor Petreşti, Ariuşd şi Sălcuţa, purtătorii culturii Româneşti preiau şi transmit mai departe spre apus o serie de bunuri culturale, iar în crearea şi răspîndirea uneltelor grele de metal tot ei trebuie să fi avut un rol de prim rang [5].

II. CULTURI CARE CONŢIN ŞI ELEMENTE INDOEUROPENE

Stadiul cercetărilor nu permite să se dea un răspuns sigur la întrebarea cînd anume au apărut primele elemente indoeuropene în Europa de sud-est.

La sfîrşitul epocii bronzului (în secolele XIII—XII î.e.n.) lumea tracă există ca atare [6]. Aceasta în urma unui foarte îndelungat şi complicat proces de asimilări şi încrucişări etnice. Cu toate adausurile şi amestecurile care au avut loc, firul evolutiv dintre epoca bronzului (din mileniul al II-lea) şi aceea a fierului (din mileniul I) este asigurat. Rezultă deci că începutul fenomenului indoeuropean, în ţinuturile noastre, este mult mai vechi, căci apariţia şi răspîndirea unor grupe care vorbeau o limbă indoeuropeană şi formarea unui popor tracic de limbă indoeuropeană nu sînt simultane. Acest fapt şi explică dealtfel diferenţele dintre vechile populaţii indoeuropene.

Existenţa unor straturi lingvistice care s-au succedat şi amestecat de-a lungul mai multor secole sau milenii, dînd naştere în cele din urmă neamurilor traco-dacice, este de asemenea foarte probabilă.

Structura etnică a întregului neolitic „românesc” rezultă din amestecul petrecut în mileniile VII — V î.e.n. între grupele epipaleolitice şi mezolitice pe de o parte şi elementele sudice de tip Gura Baciului — Cîrcea—Criş (mai apoi Dudeşti—Vinča—Hamangia) şi aporturile est-central europene purtătoare ale culturii cu ceramică liniară, pe de alta. Este greu de spus şi de dovedit dacă una dintre aceste trei componente sau fracţiuni ale lor vorbeau sau nu o limbă indoeuropeană. Din acest punct de vedere, componenta sudică, avînd în vedere derivaţia sa egeo-anatoliană şi tessalică, pare a ieşi din discuţie.

Începînd cu eneoliticul tîrziu şi continuîndu-se ulterior secole de-a rîndul, pe teritoriul actual al patriei noastre pătrund numeroase grupe etno-culturale, originare din regiunile nord-estice şi estice. Chiar dacă primele grupe indoeuropene din sud-estul Europei ar fi mai vechi, a fost decisiv numai aportul acestor ultime populaţii la adîncirea procesului

---

[3] Ida Bognár—Kutzián, AH, 47, 1963, p. 403—406.
[4] S. Šiška, SlovArch, 16, 1968, 1, p. 161; Ida Bognár—Kutzián, AH, 48, 1972, p. 151—152.
[5] P. Roman, în *Thraco—Dacica*, Bucureşti, 1976, p. 53.
[6] Seb. Morintz, RevIst, 30, 1977, 8, p. 1 465—1 466.

de indoeuropenizare şi de formare a neamurilor trace. Populaţiile din imensele teritorii nord-estice şi nord-pontice erau însă eterogene nu numai din punct de vedere economic şi cultural; chiar şi lingvistic trebuie să fi fost deja diferenţiate în numeroase grupuri, fapt care ar explica individualizarea încă din vechime a unora din marile ramuri ale trunchiului indoeuropean.

Timp de milenii, Europa a cunoscut două forme de economie : una, în partea de sud a continentului, bazată pe cultivarea plantelor şi creşterea animalelor ; alta, în regiunile mai nordice şi răsăritene, cu predominarea, în funcţie de condiţiile de mediu, a vînătorii, pescuitului sau culesului. Spre sfîrşitul mileniului al IV-lea şi începutul celui de al III-lea î.e.n., pe întinsele stepe de la Caspica şi Volga inferioară, se naşte şi capătă amploare o activitate economică nouă, bazată pe creşterea animalelor în turmă, activitate care este asociată cu forme de organizare patriarhală. În permanentă căutare de păşuni, folosind calul domestic şi adoptînd vehiculul pe roţi, triburile de păstori, presupuse a fi de limbă indoeuropeană, presează în două direcţii : spre sud, asupra atrăgătoarelor centre de civilizaţie ale Orientului Mijlociu, unde erau în curs de constituire primele formaţiuni statale şi spre vest asupra zonei care le separa de marile centre agricole ale Europei de est şi sud-est. În această zonă „tampon" trăiau însă triburi cu o stabilitate relativă, la care puternicele tradiţii mezolitice se îmbinau cu elemente caracteristice neoliticului, şi nu este exclus ca ele sau o mare parte a lor să fi fost tot de origine indoeuropeană.

Procesul de răspîndire a noii activităţi economice este îndelungat ; el se realizează atît prin mişcarea unor grupe de păstori spre vest, cît şi prin extinderea formei lor de economie la alte grupe umane. Uneori se înregistrează nu numai împingerea vecinilor mai departe spre apus, ci şi pătrunderea în aria acestora a unor gupe umane reduse numeric. Astfel de perioade sînt urmate însă invariabil de altele, cînd se produc doar acumulări şi presiuni lente, dar continui.

Deplasarea populaţiilor de păstori este atestată şi prin mari movile funerare [7], dar în această primă perioadă rolul lor constă mai ales în împingerea spre regiunile noastre a unor populaţii originare din ţinuturile vest-azoviene. Astfel de populaţii, în bună măsură indoeuropene, vor da naştere culturii *Cernavodă I*.

Concomitent, presiunea exercitată asupra limitelor nordice ale ariei Cucuteni-Tripolie aduce spre interior comunităţi aflate deja într-un accentuat proces de integrare în cultura Cucuteni [8]. Astfel de comunităţi contribuie şi la apariţia fenomenului *Cucuteni C*.

Mai spre sud, purtătorii culturii *Cernavodă I*, ca principală grupare etno-culturală nord-pontică ajunsă în ţinuturile vest-pontice, reuşesc să disloce [9] triburile gumelniţene de pe o mare parte a ariei iniţiale şi anume

---

[7] Problematica şi bibliografia la E. Comşa, Balcanica, 3, 1972, p. 64—66. Existenţa unor complexe tumulare într-o perioadă timpurie nu poate fi ignorată pe motiv că alte complexe, cu caractere generale asemănătoare, s-ar data în perioade mai tîrzii (vezi, M. Dinu, PreistAlp, 10, 1974, p. 261 şi următoarele, îndeosebi p. 274).

[8] Ann Dodd—Opriţescu, *Primele elemente stepice din eneoliticul românesc*, teză de doctorat la Univ. din Iaşi, 1978, p. 74, 75.

[9] Seb. Morintz, P. Roman, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 120—121; idem, SCIV, 19, 1968, 4, p. 562—563.

cel puţin din sudul Moldovei, Dobrogea, estul Munteniei, nord-estul Bulgariei. Prezenţa unor elemente de certă factură Cernavodă I sau doar de origine nord-pontică pînă în sudul Olteniei şi al Macedoniei [10], ca şi apariţia unor elemente ale culturii Sălcuţa pe valea Moravei şi a altora gumelniţene în Albania, dovedesc amploarea şi ecourile acestei mişcări care, după unele resturi răzleţe dar semnificative, a atins chiar Cîmpia Tisei [11] şi Bosnia [12]. În acelaşi cadru cronologic, grupe izolate au pătruns în centrul Transilvaniei, unde apar sub forma descoperirilor din necropola de la Decea Mureşului. În Transilvania, ele provoacă reacţii şi mişcări care duc la încetarea evoluţiei independente a culturilor Ariuşd, Petreşti şi Româneşti (Tiszapolgár); la amestecul şi îmbinarea lor în sinteze etno-culturale noi de tip Deva, Reci, Gorneşti, Cheile Turzii.

Aşadar, în eneoliticul tîrziu procesul de indoeuropenizare se desfăşoară pe două căi : prin asimilarea elementelor etno-culturale infiltrate în masa triburilor eneolitice locale, pe de o parte şi prin adaptarea la modul de viaţă balcano-dunărean — pe atunci cel mai important centru de cultură din Europa — a purtătorilor culturii Cernavodă I, care în cele din urmă sînt autohtonizaţi, pe de altă parte. În acest fel se creează premisele ca cele două lumi (eneolitică locală şi cea rezultată din grupele străine) să se îmbine într-o sinteză nouă, în cursul perioadei următoare, de tranziţie spre epoca bronzului.

În Transilvania, elementele nord-pontice infiltrate par a proveni din aria culturii Srednîi Stog, din ţinutul Niprului Mijlociu [13]. Ele sînt ilustrate prin mormintele cimitirului de la *Decea* (jud. Mureş) şi şocul va fi fost suficient de puternic din moment ce culturile cu ceramică pictată (Ariuşd şi Petreşti) îşi încetează existenţa în forma tradiţională. Din analiza ritului (morminte plane de înhumaţie cu schelete pe spate) şi inventarului funerar (ocru-roşu ; vase puţine ; obiecte din cupru ; podoabe din scoică *Unio* ; măciuci ; lame din silex) s-a putut constata că populaţiile grupului Decea au imigrat în Transilvania cu ritul lor de înmormîntare şi cîteva elemente originare [14], împrumutînd restul din mediul eneolitic local de caracter Româneşti tîrziu [15] şi nu Gorneşti (respectiv Bodrogkeresztúr), cum s-a presupus anterior. Analogiile pe care ritul şi ritualul funerar de la Decea Mureşului şi le găsesc în aria Srednîi Stog, de la est de Nipru, arată regiunea de unde, spre sfîrşitul fazei Cucuteni A şi începutul celei A—B, s-a desprins şi a migrat spre apus grupul care s-a înmormîntat la Decea Mureşului [16].

Sensul evoluţiei culturale din Transilvania, care în urma amestecului dintre grupe eneolitice locale şi cele alogene tinde spre uniformizare, rezultă din analiza unor descoperiri asemenea celor de la *Deva-Ciangăi* [17]

---

[10] M. Garašanin, D. Simoska, MacedActaArch, 2, 1976, p. 9 şi următoarele; Dragica Simoska, Blagoia Kitanovski, Iovan Todorović, MacedActaArch, 2, 1976, p. 43 şi următoarele.
[11] I. Ecsedy, ÉvkSzeged, 2 (1971), 1974, p. 9—17.
[12] P. Roman, JschmitteldVorgesch, 58, 1974, Halle/Saale, p. 171.
[13] Ann Dodd—Opriţescu, Dacia, N. S., 22, 1978, p. 92, 95.
[14] *Ibidem*
[15] P. Roman, Dacia, N. S. , 15, 1971, p. 114.
[16] Ann Dodd—Opriţescu, *op. cit.*, p. 95.
[17] O. Floca, SCIV, 1, 1950, 2, p. 220—224; P. Roman, *op. cit.*, p. 95, 96.

şi *Reci*[18] (jud. Covasna). Ele reflectă rolul important jucat de elementele de tip Româneşti (Tiszapolgár) pînă în răsăritul provinciei şi contribuţia lor, decisivă se pare, la anihilarea grupurilor nord-pontice pătrunse în interiorul arcului carpatic, asigurîndu-se în acest fel, într-o formă nouă, preponderenţa elementelor eneolitice locale[19]. O nouă etapă a procesului de unificare culturală (şi etnică ?), care are loc în interiorul arcului carpatic, este reprezentată prin descoperirile de *tip Gorneşti*[20].

În comparaţie cu cele care s-au dezvoltat pe un fond Tiszapolgár „curat" (la apus de Carpaţi) şi au primit numele de „cultura Bodrogkeresztúr", descoperirile din interiorul Transilvaniei pot căpăta un nume propriu (Gorneşti), deoarece sînt şi rezultanta unor componente diferite şi nu doar a unui fenomen de imigrare dinspre Cîmpia Tisei, cum s-a admis anterior. Dar şi procesul de formare al „culturii Bodrogkerezstúr" este mult mai complex decît îndeobşte s-a crezut. Pe de o parte, fondul Tiszapolgár se îmbogăţeşte cu elemente culturale primite din interiorul arcului carpatic, din zona de contact cu triburile Sălcuţa-Bubanj-Hum Ia-Krivodol şi prin mişcarea dinspre sud spre nord a unor grupe etnice cu caracter somatic mediteraneean gracil[21]; pe de alta, se produce difuzarea unor forme noi, care vor caracteriza etapa Bodrogkeresztúr, şi în afara fostei arii Tiszapolgár. Acest proces de difuzare a unei „mode stilistice", cu efect unificator, se desfăşoară mai intens asupra unei zone în care, sub presiunea infiltrărilor nord-pontice de tip Decea Mureşului sau Csongrád (R. P. Ungară), se produsese deja un profund amestec etno-cultural.

Ţinuturile din Cîmpia Tisei (Banat, Crişana), jumătatea răsăriteană a R. P. Ungaria, estul Slovaciei şi Vojvodina sînt locuite de triburile culturii Bodrogkeresztúr, ale căror morminte sînt plane, de înhumaţie[22].

Purtătorii culturii Bodrogkeresztúr, în cimitirele cărora predomină uneori tipul somatic mediteraneean, gracil, trăiesc în comunităţi care-şi schimbă adesea locul, instabilitatea accentuîndu-se în comparaţie cu perioada anterioară. Prelucrarea cuprului atinge maxima dezvoltare pentru eneolitic, fiind evidentă dependenţa triburilor Bodrogkeresztúr de zonele cuprifere din Transilvania, Banat şi nord-estul Serbiei. Obiectele de aur sînt şi ele bine reprezenate (Moigrad, Oradea, Ostrovu Corbului). Descoperiri, caracteristice culturii Bodrogkeresztúr, sînt cunoscute din Banat (Beba Veche, Cenad, Sînpetru German, Curtici) şi din nord-vestul ţării (Ciumeşti)[23], în timp ce în Transilvania resturi de tip *Gorneşti* au apărut la Gheja, Tg. Mureş, Unirea[24]. Pentru originea principalelor forme ceramice, ca şi pentru poziţia cronologică a etapei timpurii Bodrogkeresztúr în

---

[18] Z. Székely, SCIV, 15, 1964, 1, p. 121—126; discuţia, pe larg, asupra descoperirilor, la P. Roman, *op. cit.*, p. 109, 110; de asemenea, Ann Dodd—Opriţescu, *op. cit.*, p. 96.

[19] P. Roman, *op. cit.*, p. 130.

[20] N. Vlassa (SCIV, 15, 1964, 3, p. 366) a propus denumirea de grupul Gheja. Descoperirile de la Gorneşti sînt însă mult mai complete în elemente caracteristice (*ibidem*, p. 353—355 şi fig. 1/1—6).

[21] Cum s-a observat în unele cimitire din Ungaria. Informaţie, P. Pál.

[22] O privire de ansamblu, monografică, asupra culturii Bodrogkeresztúr, la Patay Pál, BerRGK, 55, 1974, I. Teil, p. 1 şi următoarele, în care sînt incluse şi majoritatea descoperirilor din România.

[23] C. Kacsó, StdiiComSatuMare, 1969, p. 49 şi următoarele.

[24] N. Vlassa, *op. cit.*

raport cu Sălcuţa, descoperirile recente de la Ostrovu Cerbului (com. Hinova, jud. Mehedinţi) aduc date decisive : o necropolă de înhumaţie cu forme incipiente Bodrogkeresztúr este mai nouă decît o aşezare a culturii Sălcuţa clasică.

Cultura *Bodrogkeresztúr* şi descoperirile de tip *Gorneşti* reprezintă doar o etapă a unui lung şi complicat proces de unificare a culturilor eneolitice de pe un vast teritoriu est-central şi sud-est european, ce se manifestă prin creşterea proporţiei elementelor comune într-o regiune care, anterior, adăpostea mai multe culturi bine individualizate (Tiszapolgár-Româneşti, Petreşti, Cucuteni-Ariuşd) [25].

Pe plan mai larg, unificarea culturală caracteristică eneoliticului tîrziu este determinată de dislocările de triburi care s-au produs odată cu apariţia culturii Cernavodă I la Dunărea de Jos şi infiltrarea unor grupe nord-pontice pînă în Macedonia şi Cîmpia Tisei. Grupele dislocate îşi continuă un timp evoluţia sub forma tradiţională ; este cazul unor comunităţi gumelniţiene din regiunile colinare ale Munteniei şi a altora de tip Sălcuţa (din Oltenia), Bubanj—Hum Ia (de pe Valea Moravei) sau Krivodol (din vestul Bulgariei). Apoi, comunităţile dependente de căile estice de comunicaţie cu lumea sudică, căi acaparate de triburile Cernavodă I, vor decade într-atît, încît cu greu recunoaştem în cele de tip *Brăteşti* [26] (din zona colinară a Munteniei, cu aşezări risipite, sărace şi de scurtă durată, cu un nivel scăzut de cultură, cu o economie în care creşterea vitelor pare să ocupe un rol tot mai important) pe urmaşele celor care au creat cîndva strălucitoarea cultură Gumelniţa.

În acelaşi timp, dinspre sud spre nord, pe culoarul Vardar — Morava, singura cale de acces în stăpînirea populaţiilor eneolitice locale, pătrund influenţe sau se difuzează elemente care uniformizează din ce în ce mai profund, din punct de vedere cultural, ţinuturi întinse. La acest proces de uniformizare culturală [27], documentat prin descoperiri în Iugoslavia, estul Ungariei, Slovacia răsăriteană şi denumit pe teritoriul României complexul *Sălcuţa IV — Herculane — Cheile Turzii*, are o oarecare contribuţie şi curentul cultural vestic, atestat prin ceramica ornamentată în tehnica zisă „a împunsăturilor succesive”.

Descoperiri caracteristice pentru complexul Sălcuţa IV — Herculane — Cheile Turzii provin din Oltenia, Banat, Crişana şi Transilvania. În Moldova, astfel de elemente au influenţat mediul cucutenian de la Traian (com. Zăneşti, jud. Neamţ). Sînt cunoscute atît aşezări, cît şi morminte izolate de înhumaţie. În raport cu perioada imediat anterioară, stabilitatea pare mai accentuată, constatîndu-se locuiri succesive, de durată, aşa cum se întîmplă la Băile Herculane, în Peştera Hoţilor. Dealtfel, în evoluţia acestui complex s-au putut distinge trei faze. O bogată activitate metalurgică este documentată prin numeroase sule de aramă, pumnale, ace, undiţe, brăţări. Deşi nu avem dovezi directe, este mai mult decît probabil că locuitorii aşezărilor de tip Sălcuţa IV — Herculane — Cheile

[25] P. Roman, Banatica, 2, 1973, p. 75.

[26] E. Tudor, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 37—53; idem, Dacia, N. S., 22, 1978, p. 73—86.

[27] Problematica şi bibliografia, la P. Roman, Dacia, N. S., 15, 1971, p. 31 şi următoarele.

Turzii foloseau piesele masive de aramă, respectiv topoare şi dălţiţe. Într-un mormînt din Iugoslavia (Vajska) s-au descoperit şi podoabe din aur [28].

Analiza ceramicii, materialul arheologic cel mai numeros şi expresiv, ne arată cum sub mantia uniformităţii se ascund elemente eneolitice locale, foste Sălcuţa, Petreşti, Ariuşd — Cucuteni, Gorneşti, Bodrogkeresztúr, astfel încît complexul Sălcuţa IV — Herculane — Cheile Turzii reprezintă o continuare viguroasă a eneoliticului local care a reuşit să asimileze, din punct de vedere cultural, elementele intruse. Chiar pictura, element atît de caracteristic pentru eneoliticul timpuriu, continuă să fie întrebuinţată în forme noi, după arderea vaselor, cu preferinţă pentru culorile albă, roşie, brună, neagră. Motivistica ornamentală se simplifică şi ea, existînd tendinţa de a se diminua rolul spiralei în favoarea unor motive geometrice, cum ar fi triunghiul, rombul uneori meandrul.

Fenomenul de adaptare al grupelor etno-culturale nord-pontice ajunse la Dunărea de Jos se manifestă în cadrul culturii *Cernavodă I* [29] (după numele celei mai reprezentative aşezări, situată spre nord est de oraşul Cernavodă, în cartierul de pe „dealul Sofia"). Grupele imigrate par a proveni de la apus de Marea de Azov, din ţinuturile dintre Nipru şi Nistrul Inferior, acolo unde, mai tîrziu, vor evolua complexele de tip Mihailovka I (spre est) şi Usatovo (spre vest) [30]. Cultura Cernavodă I aparţine unei populaţii stabile, la care creşterea animalelor (îndeosebi ovi-caprine, bovine, foarte rar cabaline) a jucat un rol foarte important, fără a avea însă caracter nomad. Purtătorii culturii Cernavodă I erau de asemenea buni pescari şi vînători, fără a neglija nici cultivarea plantelor. Deplasarea lor spre vest s-a făcut sub presiunea triburilor de păstori nomazi şi pare a fi avut loc în două etape. În prima, au ajuns pînă în estul Munteniei şi Dobrogea, grupe izolate atingînd chiar Macedonia, iar în a doua s-au desprins dintr-o zonă de strînse contacte cu grupul tripolian [31] şi au afectat sudul Moldovei, partea de est a Munteniei din regiunile colinare şi pînă la Dunăre, în împrejurimile oraşului Olteniţa [32]. Unele aşezări Cernavodă I conţin atît de multe elemente cucuteniene sau tripoliene, încît s-a crezut, la un moment dat, că este vorba de o extindere a culturii Cucuteni spre sud, unde s-ar fi creat o variantă locală a acesteia, de tip Monteoru [33].

Avînd o evoluţie îndelungată (corespunzătoare etapelor Cucuteni A_4 — Cucuteni B final), o parte a comunităţilor culturii Cernavodă I s-au transformat atît de mult sub influenţa curentului sudic sau prin asimilarea unor elemente, locale, încît cu greu li se mai poate recunoaşte originea nord-pontică.

Cea mai veche aşezare a culturii Cernavodă I, cunoscută pînă în prezent, se află chiar la Cernavodă, dar din păcate a fost afectată de lucrări moderne, astfel încît despre ea se ştie doar că se găsea pe panta dealului,

---

[28] B. Brukner, ArchJug, 11, 1970, p. 4—7, pl. II/8—9; VI/1.
[29] Seb. Morintz şi P. Roman, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 47—77.
[30] Ann Dodd—Opriţescu, *Primele elemente stepice*.., p. 47—48.
[31] P. Roman, JschmitteldVorgesch, 58, 1974, Halle/Saale, p. 161, nota 3.
[32] Seb. Morintz şi B. Ionescu, SCIV, 19, 1968, 1, p. 95 şi următoarele.
[33] I. Nestor, Raport MNA, 1944, p. 25; Eugenia Zaharia, în *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976, p. 525, 527.

că avea locuinţe construite pe terase amenajate şi că era fortificată cu un şanţ de apărare. Cea mai liniştită, prosperă şi îndelungată perioadă din evoluţia culturii este cea mijlocie, vreme cînd la Cernavodă înseşi fortificaţiile nu mai sînt necesare, cele vechi sînt abandonate şi în apropierea lor, pe o terasă amenajată în panta dealului, s-au construit succesiv nu mai puţin de 14 locuinţe, care cel mai ades au fost distruse prin foc. O ultimă perioadă, a treia din evoluţia culturii Cernavodă I, contemporană probabil cu al doilea val cernavodean, este o epocă de nelinişte, aşezarea de la Cernavodă fiind din nou fortificată cu un şanţ de apărare. Acum se constată dealtfel şi o intensificare a relaţiilor cu regiunile nord-pontice dintre Bug şi Nistru, între materialele Cernavodă I tîrzii şi Usatovo înregistrîndu-se analogii semnificative.

Alte aşezări aparţinînd culturii Cernavodă I (Rîmnicelu [34], Pietroasele [35], Căscioarele [36], Olteniţa-Renie, Ulmeni [37]) sînt situate de asemenea pe locuri proeminente, cu mare vizibilitate, apărate uneori natural. În ele se întîlnesc de regulă locuinţe solide, de mari dimensiuni şi, mai rar, la unele comunităţi din faza tîrzie, bordeie sau colibe. Uneltele şi armele de piatră, aparţinînd comunităţilor Cernavodă I, sînt reduse numeric spre deosebire de uneltele de silex, cu forme şi tehnică de lucru ce amintesc în unele privinţe pe cele gumelniţene, precum şi faţă de obiectele din os şi corn (inclusiv săpăligi şi ciocane), care se întîlnesc în mod frecvent. În schimb, obiectele de metal sînt o raritate.

Analiza ceramicii ne arată relativ clar evoluţia în timp a acestei culturi, precum şi relaţiile pe care ea le-a avut cu cele învecinate sau îndepărtate. Pentru prima dată apare la Dunărea de Jos ceramica în pasta căreia se amestecă, în mari cantităţi, sfărîmături de cochilii de scoici şi melci. Tot pe această ceramică apar şi primele ornamente realizate prin impresiuni de şnur înfăşurat sau răsucit. Plastica, în afară de cea gumelniţeană de „împrumut”, reflectă şi ea, prin unele exemplare (cu partea superioară sugerînd asemănări cu capul de cobră), origini nord-pontice.

Tot în legătură cu purtătorii culturii Cernavodă I au fost puse şi unele morminte de înhumaţie, cu schelete întinse pe spate din necropola de la Brăiliţa [38], ca şi mormîntul de la Casimcea (în inventarul căruia s-au descoperit vîrfuri de lance şi topoare de silex, precum şi o reprezentare — „sceptru” a unui cap de cal).

În sudul Moldovei, estul Munteniei, Dobrogea, în anumite regiuni din Bulgaria nord-estică şi probabil chiar de la sud de Balcani, cultura Cernavodă I o înlocuieşte pe cea a triburilor gumelniţene foarte posibil încă de la sfîrşitul fazei Cucuteni A, dezvoltîndu-se şi avînd relaţii strînse cu această ultimă cultură şi pe parcursul fazelor Cucuteni A—B şi B. La rîndul lor, triburile culturii Cernavodă I se dovedesc a fi contemporane şi a fi avut relaţii nemijlocite cu cele gumelniţene tîrzii, retrase în regiunile

---

[34] N. Harţuche şi F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecţiei arheologice a Muzeului Brăilei*, Brăila, 1976, p. 16—17, 129—143.
[35] V. I. Dupoi, Fl. Preda, AnalUnivBuc, Istorie, 26, 1977, p. 6—9.
[36] E. Tudor. SCIV, 16, 1965, 3, p. 555—563.
[37] Seb. Morintz, B. Ionescu, *op. cit.*
[38] N. A. Harţuche, F. Anastasiu, *Brăiliţa*, Brăila, 1968, p. 21—22.

deluroase şi continuate de cele de tip Brăteşti, cu cele Sălcuţa, Bubanj-Hum (de pe valea Moravei), Šuplevec-Bakarno Gumno (din sudul Macedoniei) şi, în perioada tîrzie, cu cele Usatovo din ţinutul nord-pontic. Ele îşi încheie existenţa în aria principală odată cu extinderea culturii Usatovo spre vest-sud-vest, integrîndu-se în noile sinteze ale perioadei de tranziţie din mediul balcanic, în care erau dispersate.

III. CULTURI ALE PERIOADEI DE TRANZIŢIE SPRE EPOCA BRONZULUI

În această vreme indoeuropenizarea ţinuturilor sud-est europene se intensifică, formîndu-se acel substrat din care se plămădeşte lumea tracică a epocii bronzului. Adîncirea procesului de indoeuropenizare se realizează prin dispersarea comunităţilor Cernavodă I în masa celor eneolitice locale şi prin pătrunderea unor noi grupe etno-culturale în ţinuturile de la răsărit de Carpaţi şi de la Dunărea de Jos. În acest fel, evoluţia culturilor eneolitice ia sfîrşit lăsînd locul altora, care fac tranziţia spre epoca bronzului.

Amestecul dintre populaţiile de tip Cernavodă I şi cele de origine locală nu a dus la eliminarea sau dislocarea uneia din părţi cum s-a întîmplat în primele momente ale pătrunderii triburilor Cernavodă I în ţinuturile noastre, ci la îmbinarea a două lumi diferite care ajunseseră, de-a lungul multisecularei lor evoluţii eneolitice, pe trepte de dezvoltare asemănătoare. Apropierea lor s-a datorat unei lente dar ireversibile transformări: comunităţile eneolitice de origine locală au pierdut continuu din elementele tradiţionale adoptînd altele mai apte noilor condiţii, iar cele intruse s-au adaptat la modul de viaţă sud-est european, prin asimilarea unor bunuri de cultură materială net superioară celor proprii nord-pontice; aceasta însă pe o structură internă (economică, socială) mai corespunzătoare noilor direcţii evolutive.

Din acest amestec se nasc marile complexe arheologice ale perioadei de tranziţie spre epoca de bronz, care acoperă circa două treimi din teritoriul patriei, şi anume Cernavodă III cu corespondentul său Boleráz [39] pentru Dunărea de Mijloc, iar mai tîrziu Coţofeni şi Baden. Aceste mari sinteze culturale ascund, desigur într-o bună măsură, şi afinităţi etnice între grupele care le creează.

Noile grupe etno-culturale, pătrunse în părţile estice ale României şi Peninsulei Balcanice şi a căror stabilitate şi adaptare se desfăşoară tot în cadrul perioadei de tranziţie, sînt eterogene şi au ca punct de plecare spaţii diferite: nord-pontic într-un caz şi volîno-podolic, în altul. În primul caz, s-a produs o concentrare, lentă dar continuă, de grupe de păstori nomazi în aria nord-pontică dintre Nistrul şi Niprul inferior. Acestea vor presa şi antrena în mişcarea spre apus comunităţi de la Nistrul inferior creatoare ale culturii Usatovo şi a căror deplasare se face în dauna comunităţilor — poate înrudite — de tip Cernavodă I. Pe teritoriul României (respectiv sudul Moldovei, estul Munteniei şi foarte probabil Dobrogea)

---

[39] V. Neméjkova—Pavúková, SlovArch, 12, 1964, 1, p. 230 şi următoarele; István Torma, în *Symposium Baden*, Bratislava, 1973, p. 483—512; Predrag Medović, Istraživanja, 5, Novi Sad, 1976, p. 102—110; N. Tasić, în *Balcanica*, Belgrad, 1975, p. 10—21.

evoluţia grupului Usatovo este cunoscută sub numele de cultura Folteşti[40]. Comunităţi de acest fel trebuie să fi ajuns, de-a lungul ţărmului vest-pontic, şi la sud de Balcani unde, împreună cu elementele eneolitice şi cu cele de caracter anatolian (Troia I), vor contribui la formarea complexului cultural Ezero.

În al doilea caz, în partea de nord şi centrală a Moldovei, sub presiunea purtătorilor culturii amforelor sferice[41], pătrund mai întîi comunităţi de caracter Gorodsk (formate în zona nordică a ariei tripoliene), care au contribuit, la noi, la apariţia culturii Horodiştea-Erbiceni [42]. Ele sînt urmate, la scurt interval de timp, chiar de tribunele culturii amforelor sferice.

Mai puţin tradiţionaliste datorită nivelului inferior de cultură, dar cu o economie dinamică în cadrul căreia creşterea animalelor (ovicaprine, porcine, bovine, cabaline) juca un rol important, triburile pătrunse în ţinuturile vest-pontice, în cadrul cărora predomină tipul protoeuropoid solid [43], precum şi cel protonordic, au avut şi avantajul de a întreţine contacte nemijlocite cu lumea egeoanatoliană a epocii timpurii a bronzului. De la aceasta din urmă asimilează cu rapiditate bunuri de cultură materială într-o proporţie care grăbeşte trecerea lor mai de timpuriu la epoca bronzului.

Evoluţia paralelă a celor două mari forme de manifestare culturală (adică seria evolutivă: Cernavodă III-Celei-Coţofeni şi Baden pe de o parte, în care componenta locală este predominantă şi seria Horodiştea-Erbiceni, amfore sferice, Folteşti, Cernavodă II şi proto-Glina pe de alta) caracterizează şi definesc perioada de tranziţie. Amalgamarea acestora va determina sfîrşitul perioadei de tranziţie şi victoria definitivă a acelor elemente (de natură economică, socială, culturală, spirituală şi etnică) care constituie esenţa epocii bronzului.

O caracteristică a perioadei de tranziţie este şi slaba activitate, în comparaţie cu etapa eneolitică şi cu epoca bronzului, din domeniul metalurgiei. Perturbările intervenite odată cu mişcarea de populaţii care a pus capăt vieţii eneolitice în regiunile noastre au dus probabil şi la întreruperea legăturilor cu sursele de minereuri ale acelor comunităţi specializate în extragerea şi prelucrarea aramei. Într-un fel, perioada de tranziţie începe cu dispariţia uneltelor grele din cupru şi se termină odată cu apariţia securilor cu un singur tăiş, specifice epocii bronzului [44].

Începutul perioadei de tranziţie în ţinuturile sud-carpatice este legat de apariţia *culturii Cernavodă III* [45] (după numele unei alte aşezări din acest oraş) sub puternica influenţă a centrelor de cultură egeo-anatoliene. Ea face parte dintr-un fenomen complex de integrare şi uniformizare

---

[40] M. Petrescu—Dîmboviţa, Marin Dinu, Dacia, N. S., 18, 1974, p. 19 — 72; Seb. Morintz, P. Roman, *op. cit.*, p. 116—118; P. Roman, Carpica, 2, 1969, p. 17—22; M. Dinu, *Complexul cultural Horodiştea—Folteşti*, rezumatul tezei de doctorat, Iaşi, 1978.

[41] M. Dinu, ArhMold, 1, 1961, p. 43—59.

[42] Idem, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 129—139; idem, *Complexul cultural Horodiştea—Folteşti.*

[43] Olga Necrasov, Maria Cristescu, Fundamenta, 1973, B, 3, p. 143.

[44] P. Roman, *Ethno-kulturelle Bewegungen aus der frühen Periode der „tranzischen" Bronzezeit*, communicare la cel de al II-lea Congres internaţional de tracologie, Bucureşti, 1976.

[45] Seb. Morintz, P. Roman, *op. cit.*, p. 81—98.

culturală care înglobează comunităţi de pe un teritoriu imens : din Dobrogea pînă în Boemia, din sudul Poloniei pînă la Belgrad [46], cu excepţia, în stadiul documentar actual, a interiorului arcului carpatic. Unitatea culturală, uşurată de condiţii de viaţă economică şi socială asemănătoare, ca şi de dependenţa de aceleaşi centre de iradiere culturală, nu pare să exprime şi o unitate închegată de natură etnică şi lingvistică, căci în unele domenii ale vieţii spirituale, cum ar fi ritul de înmormîntare, constatăm deosebiri fundamentale între populaţiile de la Dunărea de Mijloc care-şi incinerau morţii şi cele de la Dunărea de Jos, care practicau înhumaţia.

Pe teritoriul R. S. România, cultura Cernavodă III este răspîndită de-a lungul Dunării, de la Porţiile de Fier pînă la Cernavodă, înaintînd în cîmpia Munteniei şi Olteniei pînă la nord de Craiova [47] şi Slatina [48]. Descoperiri tipice Cernavodă III sînt semnalate de asemenea în cîmpia joasă a Banatului ca şi în sudul Crişanei [49]. Nu ar fi exclus ca în aria acestei culturi să fi fost integrate şi teritorii intracarpatice. Aşezările purtătorilor culturii Cernavodă III sînt sate durabile, pe suprafeţe întinse, nefortificate. Cu toate că locuinţele nu mai sînt construcţii solide ca în perioada anterioară, stabilitatea locuitorilor este evidentă.

Printre cele mai caracteristice produse ale culturii Cernavodă III este ceramica, în cadrul căreia se remarcă vasele cu decor din caneluri şi în relief. Forme specifice sînt şi cele globulare, prevăzute cu torţi late tubulare, uneori canelate, ale căror prototipuri le întîlnim în aşezarea Troia I. Tot atît de caracteristică este şi plastica antropomorfă, ce constă din statuete feminine cu cap mobil, ornamentate sau nu. Acest tip de figurine antropomorfe, întîlnit anterior şi în cultura Gumelniţa, este socotit de origine sudică, thessalică, dar, deocamdată, apare mai de timpuriu la Dunărea inferioară [50]. Alături de reprezentările feminine apar şi altele masculine, într-un caz, la Cernavodă, avînd desenat pe piept, prin incizie, un pumnal.

Purtătorii culturii Cernavodă III din aria dobrogeană îşi îngropau morţii în gropi simple, în apropierea sau chiar în interiorul aşezărilor, în poziţie chircită şi-i presărau cu ocru roşu, simbol al sîngelui, al vieţii. Este posibil ca unele dintre movilele funerare, aparţinînd unor grupări de păstori nomazi, să se dateze în aceeaşi vreme, reflectînd relaţii nemijlocite (probabil de fel amicale) cu purtătorii culturii Cernavodă III.

Cultura Cernavodă III, cu corespondentul ei Boleráz de la Dunărea de Mijloc, este expresia unui complex proces de indoeuropenizare, dar ea ascunde încă un conglomerat etnic. În anumite regiuni (estul Munteniei, Dobrogea, poate şi sudul Olteniei, o parte importantă a ţinuturilor dintre Balcani şi Dunăre) ea se suprapune peste o fostă arie Cernavodă I pe ale cărei comunităţi le-a înglobat, în centrul Munteniei suprapunerea se face peste comunităţi gumelniţene tîrzii (de caracter Brăteşti sau derivate

---

[46] Vezi nota 39. De asemenea, B. Burchard, A. Medunova, V. Pavúková, I. Pavelčík, E. Pleslová, E. Ruttkay, în *Symposium Baden*, Bratislava, 1973, p. 55—66, 207—213, 297—316, 367—391, 393—425, 441—451.

[47] D. Galbenu, Aluta, 1, 1970, p. 45—54.

[48] La Bălăneşti, săpături inedite, E. Popescu,

[49] P. Roman, Ziridava, 6, 1976, p. 31—40.

[50] O ultimă reluare la P. Roman, I. Németi, *Cultura Baden în România*, Bucureşti, 1978, p. 38, nota 6.

din ele), in Oltenia centrală peste comunităţi Sălcuţa IV, în zona Porţilor de Fier, vestul Banatului şi sudul Crişanei, Cernavodă III urmează în timp comunităţilor de tip Herculane-Cheile Turzii.

Unificarea culturală a unor manifestări atît de diverse trebuie să fie în legătură cu dependenţa acestor vaste regiuni de anumite centre de iradiere culturală, dar şi cu un fenomen etnic. Desfiinţarea ariilor culturale şi spargerea barierelor tradiţionale ar putea să se datoreze şi mobilităţii anumitor grupe, din cadrul acestui imens spaţiu, care puteau vehicula cu uşurinţă bunurile culturale. Purtătorii culturii Cernavodă III ocupă o poziţie cheie în întregul angrenaj, căci ei au legături directe cu centrele de iradiere culturală anatoliene (de tip troian) sau cu cele intermediare din Tracia de unde preiau, filtrează şi transmit spre nord şi nord-vest bunuri culturale. Drumul vestic, Vardar-Morava, de legătură cu Grecia de nord, este de asemenea în mîna lor. De aci rezultă starea de dependenţă culturală a regiunilor de la Dunărea de Mijloc şi, mai departe, a celor din Europa est-centrală, de grupele Cernavodă III aflate lîngă focarele de civilizaţie din spaţiul egeo-anatolian. Implicit, legăturile culturii Cernavodă III sînt mai puternice spre vest decît spre est. La est, triburile Cernavodă III se află în contact nemijlocit cu grupe de caracter Cernavodă II şi Folteşti. Unele triburi Cernavodă III pot fi urmaşe nemijlocite ale creatorilor culturii Cernavodă I de la care moştenesc şi experienţa pe care aceştia din urmă au căpătat-o, de-a lungul secolelor, în domeniul relaţiilor cu lumea nord-pontică.

Toate acestea îi ajută nu numai să reziste presiunilor estice, dar să şi treacă la o anumită expansiune, cum se va întîmpla în perioadele clasică şi tîrzie a culturii Cernavodă III. Atunci, unele triburi Cernavodă III cîştigă terenuri considerabile din sudul Munteniei, pînă în Dobrogea. Este vremea în care la Cernavodă se fixează, pentru o lungă durată de timp, o aşezare importantă, probabil reşedinţa unui centru tribal.

Comunităţile Cernavodă III din Oltenia şi zona Porţilor de Fier au fost integrate în fenomenul Coţofeni, cele din Banat şi Crişana în cel Baden, la a cărui geneză au avut un rol decisiv purtătorii grupului Boleráz.

Nu se ştie în ce context se încheie viaţa aşezărilor din sud-estul Munteniei, ca şi a aceleia de la Cernavodă. Sigur este că aceste aşezări nu prind momentul de început al epocii bronzului, ele rămînînd unele dintre cele mai tipice manifestări ale perioadei de tranziţie. În cronologie absolută, comunităţile Cernavodă III se plasează aproximativ în perioada dintre 2600/2500—2400/2300 î.e.n.

Odată cu deplasarea unor comunităţi Cernavodă III spre est (spre sud-estul Munteniei) şi probabil spre vest (de-a lungul Dunării Mijlocii), în părţile de sud ale Olteniei şi ale vestului Munteniei începe să se manifeste un foarte puternic curent cultural sudic, legat de constituirea culturii Ezero (realizată prin îmbinarea fondului local, cu elemente nord-pontice de caracter Cernavodă I-Usatovo şi anatoliene, de caracter Troia I). Acestui curent, ce apare materializat sub forma unor enclave nord-dunărene ale culturilor dintre Balcani şi Dunăre, îi corespund *„grupul Orlea-Sadovec”* [51] şi *„cultura Celei”* [52], cu aşezări de lungă durată şi morminte

---

[51] P. Roman, SCIVA, 27, 1976, 2, p. 147—169.
[52] E. Bujor, RM, 4, 1967, 3, p. 211—216.

tumulare de înhumaţie, dintre care unele cu un bogat inventar. Descoperiri caracteristice s-au aflat între Zimnicea la est, Jiu la vest, cca 25 km de Dunăre la nord şi tot atîţia kilometri spre sud de fluviu, neputîndu-se preciza încă dacă cele două grupuri cu descoperiri reprezintă etape ale uneia şi aceleiaşi „culturi", ea însăşi, cu certitudine, doar un moment al procesului de constituire a culturii Coţofeni, în urma puternicelor influenţe culturale sud-balcanice. Dacă descoperirilor de tip Orlea-Sadovec li se pot atribui foarte probabil şi mormintele tumulare cu ocru roşu de la Cîrna [53] şi Tărnova [54], „cultura Celei" este documentată deocamdată prin bogatele descoperiri de la Celei şi Siliştioara [55] (jud. Olt). La Celei ne aflăm în faţa unei aşezări cu şase niveluri de construcţie, cu locuinţe de suprafaţă, bogate în inventar arheologic (inclusiv podoabe de aur). Deosebit de caracteristică, pentru aşezările de tip Celei, este ceramica în cadrul căreia se remarcă cănile-askos cu gura oblică, castroanele cu buza teşită oblic, vasele de provizii cu marginile teşite şi cu ornamente în relief. Este probabil că unele dintre mormitele cimitirului plan de la Zimnicea aparţin acestei culturi. Comparîndu-le cu cele tumulare de la Cîrna şi Tărnova obţinem imaginea componentelor eterogene ale epocii, care însă are cel puţin un element comun: cantităţi apreciabile de elemente ceramice de origine sudică.

Ca un fenomen îndelungat, cu o mare extindere în spaţiu şi timp, cultura *Coţofeni* rămîne cea mai reprezentativă şi bine cunoscută cultură a perioadei de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului [56].

Ea nu ia naştere ca urmare a unei imigrări de elemente etnoculturale, ci este rezultatul firesc, local, al unei lungi perioade de transformări în toate domeniile vieţii umane, chiar dacă această evoluţie nu a fost mereu ascendentă. Purtătorii culturii *Coţofeni*, socotiţi mult timp triburi de păstori nomazi cu originea principalelor componente în stepele nord-pontice, se dovedesc a reprezenta în realitate comunităţi stabile, locale, cu o mare adaptabilitate, primele dintre populaţiile străvechi cărora le sînt accesibile (pentru procurarea celor necesare traiului) zone geografice cu forme de relief foarte variate. Această integrare în mediul ecologic, aparent perfectă, este de fapt un rezultat final al unui proces de durată în cadrul căruia diversele comunităţi au trebuit să-şi adapteze formele de economie şi organizare la condiţiile în care au fost obligate să trăiască la un moment dat. Aşa se explică cum una şi aceeaşi cultură înglobează comunităţi care trăiesc pe ostroavele sau terasele Dunării şi altor rîuri, pe dealuri dominante, în peşteri sau pe înălţimi montane, în păduri.

În cursul îndelungatei sale evoluţii, care cunoaşte trei perioade: de formare, de cristalizare şi clasică sau de regionalizare, cultura Coţofeni ocupă întinse regiuni ale teritoriului patriei noastre: mai mari în faza I (Oltenia, regiunea de podiş şi cîmpia înaltă dela apus de Ialomiţa superioară, Banatul şi Crişana de est, nord-vestul ţării pînă în estul Slovaciei, Serbia de nord-est şi nord-vestul Bulgariei), reduse treptat la est, în fazele

[53] Gh. Bichir, SCIV, 9, 1958, 1, p. 101—112.
[54] B. Nikolov, ArheologiaSofia, 18, 1976, 3, p. 38—51.
[55] E. Comşa, SCIV, 18, 1967, 2, p. 207—221.
[56] P. Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976; idem, *The Late Copper Age Coţofeni Culture of South-East Europe*, Oxford, 1977; idem, PZ, 52, 1977, 2, p. 189—198.

II şi III, sub presiunea triburilor Glina şi Schneckenberg timpurii şi, la vest, sub puternicele influenţe ale culturilor Baden, Kostolac şi Vučedol.

Aşezările culturii Coţofeni sînt foarte variate : unele de mari dimensiuni cu locuiri succesive pe acelaşi loc, altele simple sălaşe sezoniere în zonele cu altitudine ridicată sau în adăposturi naturale. Unele peşteri devin locuinţă permanentă pentru mai multe generaţii. Sînt indicii care atestă existenţa unor aşezări fortificate (Castrele Traiane) şi acestea, alături de aşezările de înălţime, pe locuri apărate în mod natural, reflectă grija de a păstra teritoriul aflat în posesia comunităţii. Locuinţele construite îngrijit, cel mai ades la suprafaţa solului (mai rar bordeie), erau pentru o singură familie, avînd una sau două încăperi. La Ostrovu Corbului, o construcţie de mari dimensiuni (cca 70 m^2) ar fi putut să servească comunităţii ca loc de cult sau pentru alte scopuri.

Economia comunităţilor Coţofeni este variată, în funcţie de condiţiile de mediu ; creşterea animalelor joacă un rol important (procentual mai accentuat în ţinuturile montane) dar nici exclusiv şi nici atît de mare încît să determine un mod de viaţă nomad sau seminomad. Era practicată şi cultivarea primitivă a plantelor. În domeniul extragerii şi prelucrării metalului, comunităţile Coţofeni din Banat încep să devină active, realizînd prin turnare piese eficiente (pumnale, lame, sule, dăltiţe, topoare plate, podoabe), dintr-o cantitate redusă de metal (cupru, uneori cu un procent ridicat de arsen).

Analiza ceramicii culturii Coţofeni reflectă încă un accentuat tradiţionalism : înclinaţia, atît de caracteristică neoenoliticului, de a împodobi cît mai artistic şi cu gust produsele ceramice. În acelaşi timp, ea dezvăluie un proces de regionalizare (deci viaţă stabilă) care se accentuează în faza a III-a, ducînd la apariţia unor centre etnografice zonale. Acestea nu se separă însă, cum s-a sugerat în trecut cînd s-a creat chiar noţiunea de cultura „ceramicii cu împunsături succesive", de noţiunea de „cultură" sau „fenomenul" Coţofeni. Tot studierea ceramicii ne dezvăluie interferenţele şi legăturile cu alte centre de cultură. Într-adevăr, purtătorii culturii Coţofeni au foarte strînse legături, pe parcursul fazelor I şi a II-a, cu cei ai culturii Baden, vecinii lor vestici ; apoi, pe parcursul fazelor a II-a şi a III-a, cu ai culturii Kostolac, din care rezultă, pe teritoriul Banatului şi în nord-estul Serbiei, chiar o variantă mixtă şi, în sfîrşit, cu cei ai culturii Vučedol, în cursul fazei a III-a. Spre sud este evidentă, prin particularităţile ceramicii, dependenţa de centrele de cultură sud-vest balcanice. Nu aceeaşi este situaţia cu vecinii răsăriteni de care se deosebesc foarte clar din punct de vedere al culturii materiale.

În ceea ce priveşte ritul de înmormîntare, practicarea incinerării cadavrelor este atestată atît în lungul Dunării oltene, cît şi în nord-vestul ţării (Medieşu Aurit). Există şi cazuri izolate de înhumaţie simplă, precum şi de morminte tumulare, în centrul Olteniei şi nord-vestul Bulgariei.

În timp, cultura Coţofeni este contemporană culturilor Baden, Kostolac, Vučedol, Cernavodă III tîrzie, Glina timpurie, iar spre sud, în spaţiul balcano-anatolian, cu Ezero[57] I—II, Helladic timpuriu I—II,

---

[57] Despre care s-a publicat recent o excelentă monografie: G. Il. Georgiev, N. Ia. Merpert, R. V. Katinčarov, D. G. Dimitrov, *Ezero. Rannobronzovoto selišce*, Sofia, 1979.

Troia I finală — II [58]. Cu toate datările obţinute prin examene pe baza metodei C_{14}, care o plasează în a doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n., ea nu poate fi cu mult mai timpurie de 2500/2400 şi mai tîrzie de 2200/ /2100 î.e.n.

Culturile Baden, Kostolac şi Vučedol mărginesc spre vest aria triburilor Coţofeni.

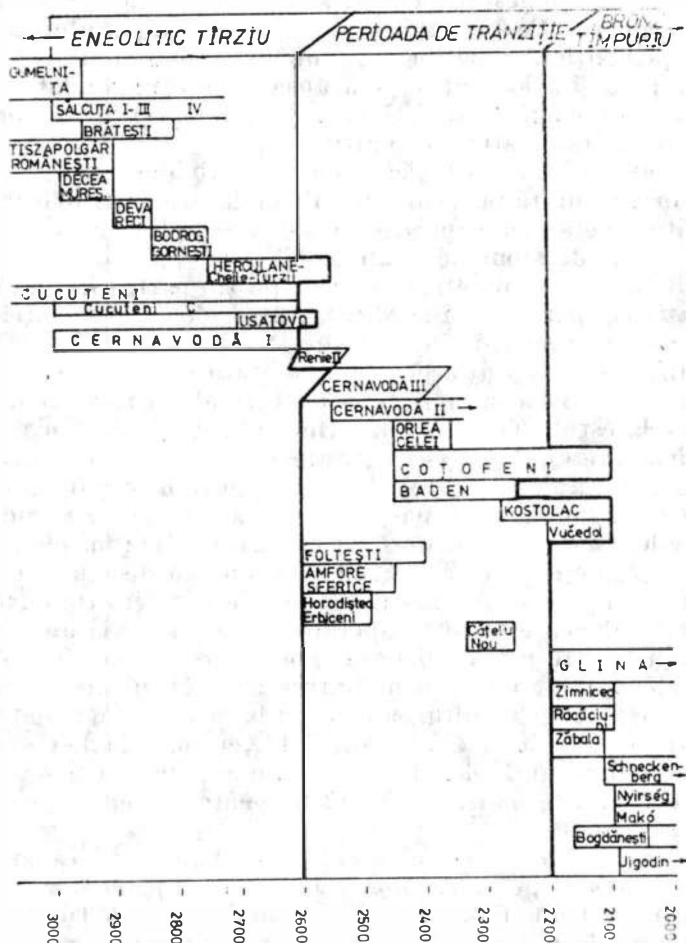


Fig. 1. Tabel cronologic. Succesiunea culturilor din eneoliticul tîrziu, perioada de tranziţie şi perioada timpurie a epocii bronzului.

Cultura Baden [59] (una dintre cele mai extinse manifestări ale perioadei de tranziţie din Europa est-centrală şi de sud-est, cuprinzînd R. S. F. Iugoslavia, R. P. Ungară, estul Austriei, R. S. Cehoslovacă, din răsăritul

[58] O nouă monografie asupra culturii troiene timpurii o datorăm lui Christian Podzuweit, *Trojanische Gefässformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzenden Gebieten*, Mainz, 1979.

[59] P. Roman, I. Németi, *op. cit.*

Boemiei pînă în estul Slovaciei, sudul Poloniei) se întinde, în R. S. România, peste zona de nisipuri din cîmpia Careilor, precum și pe întreaga fîșie de cîmpie joasă din vestul Crișanei și Banatului, înaintînd, de-a lungul Dunării, pînă la Moldova Veche.

Așezările sînt situate pe dune de nisip, pe grinduri cu altitudini coborîte, pe margini de terase joase. Nu sînt așezări de durată și nici fortificate, iar datele despre locuințe sînt sărace (colibe, locuințe de suprafață cu o încăpere). Pe ansamblul întregii arii însă, variabilitatea tipurilor de așezări (pe înălțimi, în peșteri, în cîmpie, în regiuni muntoase, pe terase), unele fortificate și a locuințelor (cu abside, dreptunghiulare) este relativ mare. Prezența unor modele din lut, sugerează că cei care au creat cultura Baden întrebuințau carul cu patru roți.

Deosebit de caracteristică pentru individualizarea culturii este ceramica, ornamentată prin canelare, de unde frecventa folosire a denumirii de „cultura ceramicii canelate". Plastica se reduce la mai multe reprezentări feminine de tipul „cu cap mobil".

Ca rit funerar se practicau înhumația (în partea de sud a arealului) și incinerația (în partea mai nordică). Antropologic, elementele mediteraneene se găsesc alături de cele alpine.

Analiza materialului arheologic ne arată clar o evoluție locală pornind de la etapa Boleráz în Europa est-centrală și Cernavodă III pentru regiunile de la est de Tisa. Fondul principal a fost, ca și în cazul culturii vecine și înrudite Coțofeni, cel local trecut anterior printr-un larg proces de unificare culturală, pe care s-au grefat puternice influențe sudice. Pe teritoriul R. S. România, în partea de sud a ariei (Banat, sudul Crișanei) cultura Baden ia naștere pe un fond Cernavodă III ; în schimb, în partea mai nordică (județele Bihor și Satu Mare) avem de-a face cu infiltrarea unor triburi Baden care le înlocuiesc pe cele Coțofeni timpurii.

Cultura Baden este contemporană cu fazele I—II ale culturii Coțofeni. Ea va lua sfîrșit prin extinderea unor grupe sau unei „mode" Kostolac, elemente ale sale intrînd însă în sinteze noi. Ea nu are deci un contact direct cu cele mai vechi culturi ale epocii bronzului și nu contribuie direct la nașterea lor. Pe baza analizelor C 14, cultura Baden se plasează la sfîrșitul mileniului al IV-lea î.e.n., dar ansamblul relațiilor culturale nu ne permite o datare mai veche de 2500 pentru început și mai tîrzie de 2300 pentru sfîrșit.

Cultura *Kostolac* [60], vecină a culturilor Baden și Coțofeni, se întinde la sud de Drava și pe valea Moravei. În Banatul de sud și de-a lungul Dunării intră într-un contact strîns cu purtătorii culturii Coțofeni, creîndu-se variante locale prin intermediul cărora numeroase influențe se transmit în mediul Coțofeni din Transilvania și Oltenia. Același fenomen se sesizează și în partea de sud a ariei Baden. În etapa finală, sub presiunea Vučedol, comunități Kostolac ajung pînă în sudul Slovaciei și pe Tisa mijlocie, stimulînd formarea unor noi grupe culturale (Bošaca) pe fondul Baden.

Cultura *Vučedol* [61] (după numele unei așezări de pe malul iugoslav al Dunării) continuă și integrează fenomenul Kostolac. Este posibil ca apariția

---

[60] Problematica și bibliografia, la P. Roman, SCIVA, 28, 1977, 3, p. 419—429.
[61] P. Roman, *Cultura Coțofeni*, p. 55.

sa să se datoreze unor pătrunderi sau presiuni prealpine, dar unele din elementele sale componente nu se pot explica fără influenţe ale complexului Ezero. Cuprinzînd la început ţinutul dintre Sava şi Drava, fenomenul cultural Vučedol se orientează mai întîi spre sud-est, de-a lungul Dunării, pătrunzînd în mediul tîrziu Kostolac şi Coţofeni, pînă în Oltenia.

Unele dintre aşezările Vučedol propriu-zise apar sub formă de cetăţi, apărate excelent natural şi întărite artificial (cum se întîmplă la Moldova Veche, pe insulă, sau la Vučedol însuşi).

Ca şi în cazul comunităţilor Kostolac, cele Vučedol au meritul de a fi reluat activitatea metalurgică prin extragerea cuprului, probabil din zona Bor şi Moldova Nouă, realizînd piese a căror evoluţie va continua în epoca bronzului.

Comunităţile Vučedol sint individualizate mai ales prin foarte caracteristica lor ceramică, cu decor specific — obţinut prin excizie şi incrustaţie cu o materie albă, făinoasă — în cadrul căreia motivele solare ocupă un rol aparte.

Mormintele de incineraţie descoperite pe insula de la Moldova Veche, cu urne îngropate în movile de nisip, iar într-un caz cu resturile incinerate depuse în centrul unui cerc de piatră, par să constituie noi dovezi despre adorarea soarelui la comunităţile Vučedol.

Spre sfîrşitul evoluţiei lor, sub presiunea triburilor Glina şi Schneckenberg care au acoperit aria Coţofeni, comunităţile Vučedol sînt împinse spre nord, de-a lungul Dunării Mijlocii şi Tisei. În acest fel, ele vor contribui la apariţia grupelor Makó şi Nyirség, ca prime manifestări ale Bronzului timpuriu din R. P. Ungară şi nord-vestul R. S. România [62]. Tot în legătură cu aceste triburi ale culturii Vučedol tîrzie stă şi producerea unor tipuri de topoare de metal cu un singur tăiş, cum rezultă din descoperirea în aşezarea de la Zók (R. P. Ungară) a unor tipare pentru turnat astfel de piese [63]. În nordul Olteniei, elemente Vučedol tîrzii au fost integrate în culturi ale Bronzului timpuriu [64], în timp ce în unele ţinuturi din vestul ţării formează ele însele o primă etapă a Bronzului timpuriu.

Evoluţia etno-culturală din părţile de răsărit ale patriei arată orientări deosebite : dacă sudul Moldovei, estul Munteniei şi Dobrogea sînt strîns legate şi alimentate etnic de ţinuturile nord-pontice, iar cultural de cele sud-balcanice şi anatoliene, în schimb regiunea de podiş a Moldovei are relaţii culturale evidente cu teritoriile mai nordice, volino-podolice. Din cînd în cînd, regiunea de nord-est cu aspect stepic din depresiunea Jijiei oferă legături spre stepele nord-pontice.

Dubla presiune : nord-vestică a triburilor amforelor sferice şi sud-estică a celor usatoviene a împins spre regiunile nordice şi central-moldoveneşti, comunităţi de tip Gorodsk, care-şi individualizaseră cultura materială în ţinuturile de nord ale ariei tripoliene. Pe teritoriul Moldovei, aceste comunităţi pătrund după cultura Cucuteni (etapa B_2) şi dau naştere

---

[62] N. Kalicz, AH, SN, 45, 1968, p. 62—109; P. Roman, *Der Stand der Forschungen über die Frühbronzezeit in Rumänien*, comunicare la Simpozionul de la Budapesta—Velem, aprilie, 1977; T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1978, p. 20—30.

[63] Amabilă informaţie de la I. Ecsedy.

[64] Cum se întîmplă la Govora Sat—„Runcuri”. Descoperire Gh. Petre, sondaje, P. Roman şi Gh. Petre.

culturii *Horodiştea-Erbiceni* [65] (după numele a două staţiuni caracteristice : una pe Prutul superior în judeţul Botoşani, alta în cîmpia Bahluiului, în judeţul Iaşi), cu o evoluţie mai îndelungată. Primele sale manifestări (cu ceramică pictată şi plastică antropomorfă de tradiţie cucuteniană) au încă un aspect eneolitic, iar cele mai tîrzii se integrează în fenomenul de amestec caracteristic perioadei de tranziţie, cînd ceramica pictată şi cea ornamentată cu impresiuni de şnur dispar. Etapele mai vechi (Horodiştea I—II, Erbiceni I—II) sînt atestate pînă în prezent doar la est de Siret, iar cele tîrzii, asemenea celor de la Dolheştii Mari, Tîrpeşti, Izvoare (stratul III), se întîlnesc deopotrivă şi la vest de acest rîu.

Aşezările culturii Horodiştea-Erbiceni se găsesc în general pe terenuri dominante şi sînt întărite, în etapele vechi, cu şanţ de apărare, dar cu timpul limitele zonelor fortificate sînt depăşite. Şi tipul de locuinţă este mai modest : de la construcţii solide, de tradiţie cucuteniană, spre adăposturi uşoare, sub formă de colibe.

Materialul osteologic din staţiunile de la Horodiştea şi Erbiceni arată că economia comunităţilor respective se baza, în principal, pe creşterea animalelor (mai ales ovicaprine, bovine, porcine, şi foarte rar cai)[66]. În schimb, dovezile privitoare la cultivarea plantelor sînt puţine.

Există unele indicii, în aşezările de la Horodiştea şi Cucuteni, cu privire la folosirea obiectelor de aramă, în raport cu care sînt frecvente topoarele de silex lustruite.

Foarte caracteristică este ceramica de tradiţie cucuteniană prin tehnică, forme şi ornamente. Evolutiv, există o tendinţă clară de renunţare la motivele pictate sau realizate prin impresiuni de şnur răsucit în favoarea celor imprimate, incizate sau în relief. Legăturilor cu lumea sudică li se datorează o serie de forme, cum ar fi vasele-askos.

Pentru comunităţile Horodiştea-Erbiceni sînt cunoscute doar morminte de înhumaţie plane, conţinînd, în unele cazuri, schelete de tip proteuropoid.

Sfîrşitul culturii Horodiştea-Erbiceni s-ar putea datora pătrunderii unor grupe de păstori, identificaţi prin morminte tumulare. Nu este exclusă însă posibilitatea ca ea să integreze aceste grupuri, adoptînd eventual chiar noile ritualuri. În acest ultim caz, cultura Horodiştea-Erbiceni ar constitui, pentru culturile epocii de bronz din nordul Moldovei şi centrul acestui ţinut, un fundament nemijlocit.

Pentru un timp, vecinii de vest ai comunităţiilor Horodiştea-Erbiceni au fost triburi purtătoare ale *culturii amforelor sferice* [67]. Aceste populaţii, răspîndite de la Elba pînă la Niprul mijlociu, aveau o viaţă seminomadă. Pe teritoriul R. S. România, comunităţi ale culturii amforelor sferice, făcînd parte din grupul podolic, au pătruns într-o etapă tîrzie a evoluţiei lor, ocupînd partea de nord-vest a Moldovei, dintre Carpaţi, Siret şi Tazlăul superior. Unele descoperiri se întîlnesc în Podişul Central Moldovenesc. Mai spre sud, fragmente ceramice caracteristice au apărut în aşezarea de la Folteşti (jud. Galaţi), atestînd contacte între comunităţile celor două culturi : ale amforelor sferice şi Folteşti.

---

[65] M. Dinu, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 129—139; idem, *Complexul cultural Horodiştea—Folteşti.*

[66] S. Haimovici, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 11—20.

[67] Vezi nota 41.

În ţinuturile ocupate, triburile culturii amforelor sferice par să urmeze nemijlocit celor cucuteniene tîrzii, care, eventual, au putut dăinui un timp mai îndelungat decît cele din aria Horodiştea-Erbiceni. Ele vor fi suprapuse însă şi la apus de Siret de o locuire tîrzie aparţinînd culturii Horodiştea-Erbiceni, după cum rezultă din descoperirile de la Dolheştii Mari.

Pe teritoriul României monumentele culturii amforelor sferice constau exclusiv din morminte izolate, cu scheletele depuse cel mai adesea în cutii de piatră, mai rar pe lespezi sau în gropi simple. Cutiile din plăci de piatră sînt un fel de cavouri familiale în care s-au depus succesiv (dar şi simultan) mai multe cadavre (1 pînă la 7) mezo- sau brahicraniene moderate [68], fiecare dispunînd de un bogat inventar funerar, constînd din vase frumos împodobite, obiecte de silex (topoare lustruite, care sînt o caracteristică a culturii, dălţi, lame, lustruitoare), catarame, aplice, brăţări din os de asemenea frumos ornate.

În momentul pătrunderii pe teritoriul patriei noastre, nivelul atins de triburile culturii amforelor sferice era cel neolitic. Aici se integrează însă în acel proces cu caracter de tranziţie şi nu este exclus ca între aceste populaţii şi mult mai tîrziile apariţii de morminte în cutii de piatră din cultura Schneckenberg — a epocii timpurii a bronzului — să fie o îndepărtată legătură genetică.

Spre deosebire de triburile Horodiştea-Erbiceni şi cele ale amforelor sferice care au pătruns în aria culturii Cucuteni, mişcarea usatoviană a afectat îndeosebi aria unor populaţii Cernavodă I şi, în mai mică măsură, prin înaintarea comunităţilor Usatovo de-a lungul Nistrului, pe a celor cucuteniene. Cuprinzînd atît comunităţi nord-pontice, aflate în contacte strînse cu cele ale culturilor Cucuteni şi Cernavodă I, cît şi grupe de păstori cu morminte tumulare, care în regiunile Bugului şi Nistrului inferior făcuseră doar un popas trecător, fenomenul usatovian era evident neunitar. Este de aceea probabil că unele comunităţi s-au deplasat mai ales spre vest-nord-vest, spre Nistrul şi Prutul mijlociu, în timp ce acelea formate din purtători ai mormintelor tumulare s-au îndreptat îndeosebi spre sud-sud-vest, împingînd, mai departe, o parte a triburilor Cernavodă I şi continuîndu-şi drumul pînă la sud de Balcani. Din această diversitate, în ţinuturile vest-pontice se vor naşte două culturi, înrudite dar şi deosebite : Folteşti şi Cernavodă II.

În primele momente, *cultura Folteşti* [69] (după numele unei aşezări reprezentative din jud. Galaţi) ne apare ca o extindere a ariei usatoviene, caracterizată prin ceramică pictată şi şnurată, în sudul Moldovei şi nord-estul Munteniei. Individualizarea sa în raport cu Usatovo se face însă relativ repede.

Cu toate că ocupaţia de bază a triburilor Folteşti este creşterea animalelor (îndeosebi bovine, urmate de ovicaprine, porcine şi într-o măsură însemnată cabaline) [70], ele nu duc o viaţă nomadă sau seminomadă. Dealtfel, nu lipsesc nici dovezile care atestă preocupări legate de cultivarea plantelor. Comunităţile Folteşti au sate situate pe locuri proeminente, apărate în chip natural dar şi prin fortificare artificială. Locuinţele sînt

[68] Vezi nota 43.
[69] Vezi nota 40.
[70] S. Haimovici, Dacia, N. S., 18, 1974, p. 73—77.

modeste și constau din colibe construite din lemn și trestie, mai rar din bordeie. Dacă obiectele de metal sînt o excepție, iar cele de silex o raritate, în schimb, cele din piatră (marnă, gresie, roci dure din care s-au lucrat topoare, perforate sau nu) sînt numeroase.

Cultura Folteşti trebuie să fi avut o evoluție mai îndelungată, căci, alături de ceramica pictată sau ornamentată cu impresiuni de șnur și plastică, care par să caracterizeze perioada de desprindere de fondul Usatovo și de contactele nemijlocite cu Cernavodă I, la Folteşti există și o componentă identică celei Cernavodă II, precum și elemente întîlnite doar în Cernavodă III și în cultura amforelor sferice.

După unele morminte din cimitirul de la Brăilița, comunitățile Folteşti practicau înhumația în morminte plane ; posibilitatea ca această cultură să cuprindă însă și comunități care foloseau înhumația în sau sub tumuli, nu este de fel exclusă.

În jumătatea estică a Munteniei și in Dobrogea, iar la sud de Dunăre pînă spre Varna, în parte peste un fond Cernavodă I, in parte pe un gol rezultat din dislocarea acestor ultime populații, s-a produs sedentarizarea triburilor pătrunse odată cu mişcarea Usatovo, din care a rezultat o cultură nouă ce a primit numele după o altă așezare reprezentativă de la *Cernavodă (II)* [71], aflată pe un teren jos, în apropierea Dunării.

Dacă așezarea de la Cernavodă indică o locuire de durată, in cadrul căreia s-au delimitat două perioade de construcții, alte așezări cuprind locuiri sporadice, unele suprapuse celor gumelnițene. La Varna, aşezările în care s-au aflat și materiale tipice Cernavodă II sînt lacustre. După cum rezultă din marile cantități de cochilii de scoici și oase de pește aflate în așezarea de la Cernavodă, locuitorii puneau mare preț pe aceste produse în alimentație. Nu neglijau nici vînarea cervidelor, dar rolul cel mai important in economic îl juca creşterea animalelor (îndeosebi ovicaprinele și bovinele). Purtătorii culturii Cernavodă II ne apar ca o populație preocupată mai curînd de mijloacele traiului decit de împodobirea ceramicii (constituită din forme simple, utile) sau prelucrarea artistică a silexului.

Ritualurile de înmormîntare ale acestor populații sînt neunitare : morminte plane pe linia Dunării (Brăilița, Cernavodă, Oltenița) și tumulare în mijlocul Cîmpiei Române (Smeeni).

Un timp, triburile Cernavodă II par să aibă conflicte cu cele Cernavodă III pentru stăpînirea sectorului dunărean dintre Oltenița și Hîrșova. În restul teritoriului vor continua să evolueze însă, contribuind la formarea culturii Glina sau dînd naștere la manifestări culturale cu multe similitudini în complexe ale Bronzului timpuriu de la sud de Balcani. În legătură cu evoluția mai dinamică a regiunilor sud-balcanice, epoca bronzului a putut începe mai de timpuriu în sud-estul R. S. România [72] sau prin enclave la nord de Dunăre (cum este cazul cu cimitirul de la Zimnicea)[73]. De acolo, curentul cultural sudic ilustrat și prin securi de metal cu un singur tăiș s-a răspîndit prin intermediul culturii Glina în estul Transilvaniei, de unde unele elemente au ajuns și în zona de curbură a Carpaților

---

[71] D. Berciu, Seb. Morintz, P. Roman, SCIV, 24, 1973, 3, p. 373–405.

[72] D. Berciu, *Zorile istoriei in Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 140–148; P. Roman, *Spätäneolithikum, Übergangsperiode und Beginn der Bronzezeit im Südosten Rumäniens*, în Symposium Plovdiv, octombrie, 1978.

[73] Al. Alexandrescu, Dacia, N. S., 18, 1974, p. 79–93.

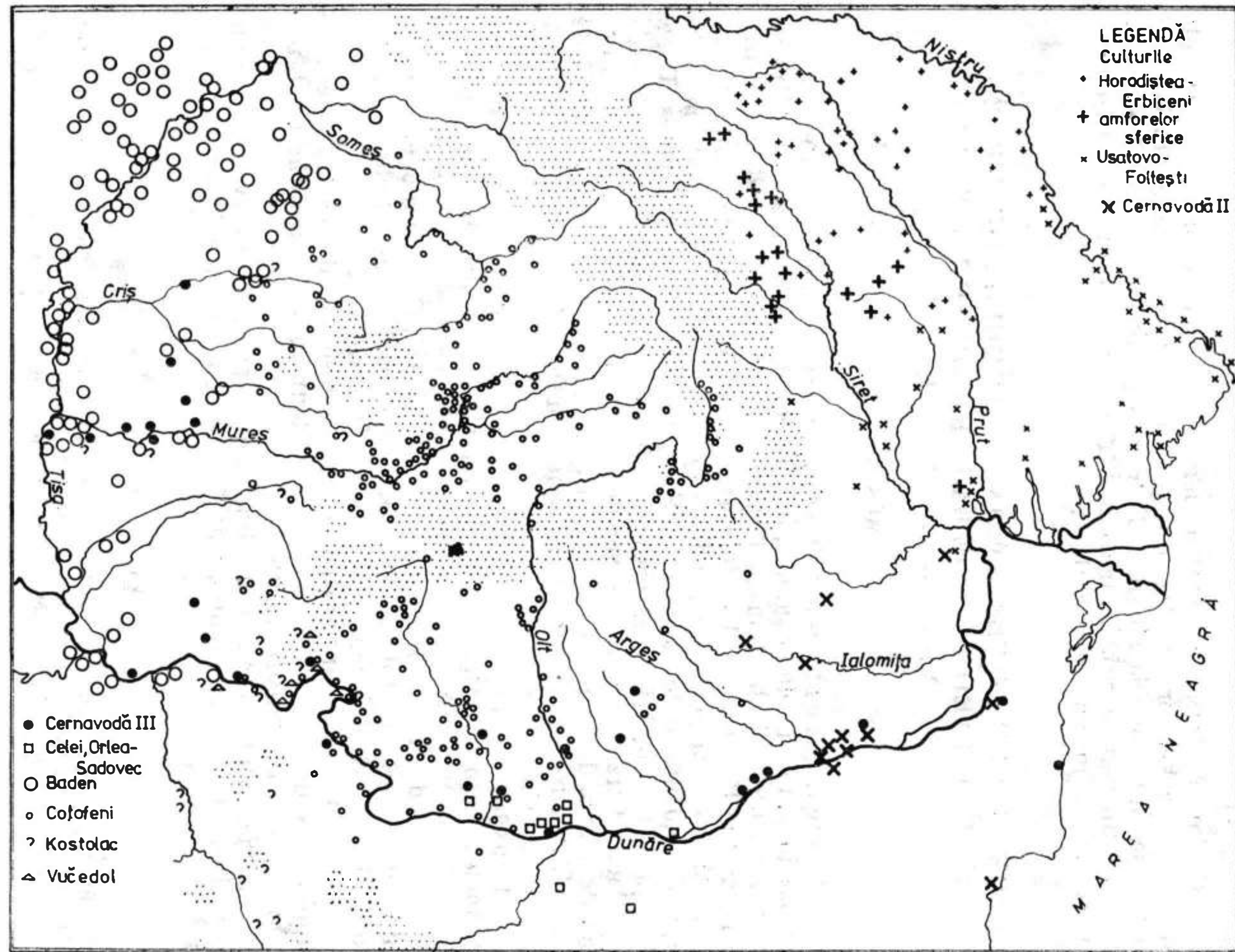


Fig. 2. Harta cu aria de răspîndire a culturilor din perioada de tranziţie spre epoca bronzului.

din sudul Moldovei. Cît de profund a pătruns acest fenomen în centrul şi nordul Moldovei nu se ştie încă. Nu este exclus ca aceste ultime regiuni să încheie tranziţia şi să treacă spre epoca de bronz sub influenţa unor centre metalurgice interioare, cum se dovedeşte a fi fost cel de la Leliceni (jud. Harghita)[74].

Cu împrăştierea spre vest a elementelor etno-culturale ale grupelor Glina, Schneckenberg şi Jigodin, perioada de tranziţie de la eneolitic spre epoca de bronz ia sfîrşit [75]. Este însă posibil ca ţinuturile estice să cunoască un nou regres, în urma infiltrării unor noi grupe nord-pontice de păstori cu morminte tumulare.

FORMES DE MANIFESTATION CULTURELLE DE L'ÉNÉOLITHIQUE TARDIF ET DE LA PÉRIODE DE TRANSITION VERS L'ÂGE DU BRONZE

RÉSUMÉ

L'auteur présente tout d'abord, de façon succincte, une série de civilisations, moins bien connues, de l'Énéolithique local, à savoir l'aspect Româneşti de la civilisation de Tiszapolgár sur le territorie de Roumanie, et le groupe Brăteşti, et les civilisations qui, à la suite des contacts avec les éléments nord-pontiques, sont supposées contenir un certain pourcentage d'éléments indo-européens. Sont mentionnés les groupes Decea Mureşului, Gorneşti (Bodrogkeresztúr), le complexe Sălcuţa IV—Herculane—Cheile Turzii, et la civilisation de Cernavodă I—résultant de l'immigration de tribus des confins nord-pontiques dans la zone du Danube Inférieur. L'auteur fait également quelques considérations sur le phénomène d'indo-européenisation.

Dans un second volet, l'auteur caractérise, de façon toujours aussi succincte, les principales formes de manifestation culturelle de la période de transition vers l'Age du Bronze. Sont successivement passés en revue les civilisations ou les groupes de Cernavodă III, Orlea-Sadovec et Celei, Coţofeni, Baden, Kostolac, Vučedol, la civilisation des amphores sphériques, Horodiştea-Erbiceni, Folteşti et Cernavodă II.

L'auteur nous donne ainsi une image d'ensemble de ces deux périodes importantes de l'histoire ancienne de Roumanie, l'Énéolithique tardif et la Période de transition vers l'Age du Bronze. Le sud-est de la Roumanie, grâce aux liaisons plus dynamiques entretenues avec les régions sud-balkanique et anatolienne, voit l'apparition de l'Age du Bronze avant les autres régions.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Tableau chronologique, Succession des civilisation de l'Enéolithique tardif, de la période de transition et de le période ancienne de l'Age du Bronze.

Fig. 2. Carte de diffusion des civilisations de la période de transition vers l'Age du Bronze.

---

[74] P. Roman, Pál János, Horváth Csába, SCIV, 24, 1973, 4, p. 559—574.

[75] Vezi nota 44.

CÎTEVA OBSERVAȚII ASUPRA GRUPULUI BOSUT

DE

MARIAN GUMĂ

Cercetările arheologice sistematice întreprinse în ultima perioadă în stațiunile hallstattiene din Banat au condus, prin datele științifice oferite de bogatul material descoperit, la o mai bună cunoaștere a acestei epoci, atît în zona de sud-vest a României, cît și în regiunile învecinate.

Prin condițiile sale geografice și de dezvoltare istorică, ținutul Banatului a fost strîns legat, în decursul timpului, de realitățile istorice ale zonelor vecine. Un loc important în acest context îl ocupă problema legăturilor și influențelor reciproce stabilite pe parcursul primei epoci a fierului cu manifestările culturale specifice de pe teritoriul actual al R.S.F. Iugoslavia, cu regiunea locuită de populațiile proto-illire și illire, pe un plan spațial mai larg.

Acest aspect, oarecum particular, al evoluției istorice petrecute în zonele sud-vestice ale României nu constituie o noutate, întrucît el a ocupat încă mai demult un spațiu larg în literatura de specialitate românească și străină, odată cu descoperirea unor importante și bogate necropole de la sfîrșitul perioadei mijlocii și începutul perioadei tîrzii a primei epoci a fierului pe teritoriul Olteniei. Publicarea succesivă a necropolelor de la Balta Verde [1], Gogoșu [2], Ferigile [3] și Basarabi [4] a constituit punctul de plecare al unor opinii diverse și controverse aprinse privitoare la relațiile cronologice și culturale dintre ele, precum și la atribuirea etnică a inventarului de cultură materială scos la iveală în urma cercetării acestor necropole [5]. Pe baza numeroaselor obiecte de metal de factură illiră, descoperite în mormintele investigate, s-a emis chiar ipoteza prezenței unei enclave illire, în perioada menționată, pe teritoriul Olteniei [6]. Nu ne vom opri, însă, acum asupra teoriilor emise în legătură cu acest subiect și nu avem nicidecum pretenția de a rezolva aici această spinoasă problemă.

În cele ce urmează, ne vom îndrepta atenția asupra unor fenomene culturale care, după cum o demonstrează cele mai recente cercetări efectuate în Banat, au avut o evoluție comună în zonele sud-vestice ale Româ-

[1] D. Berciu și E. Comșa, Materiale, 2, 1956, p. 320 și urm.

[2] *Ibidem*, p. 407 și urm.

[3] Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică, București*, 1967 (mai departe *Ferigile*...).

[4] Vl. Dumitrescu, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 177—260.

[5] D. Berciu și E. Comșa, *op. cit.*, p. 476 și urm.; Al. Vulpe, SCIV, 13, 1962, 2, p. 307—324; idem, Dacia, N. S., 9, 1965, p. 121; idem, MemAntiq, 2, 1970, p. 185 și urm.; idem, JIES, 2, nr. 1, 1964, p. 5—7, 13; Vl. Dumitrescu, *op. cit.*

[6] Al. Vulpe, *Ferigile*..., p. 92; Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 258—259.

S C I V A, tomul 32, nr. 1, București, ianuarie—martie 1981, p. 43—66

niei și cele nord-estice ale Iugoslaviei, cu deosebire în intervalul cronologic cuprins între sfîrșitul perioadei timpurii și perioada mijlocie a primei epoci a fierului din aceste zone (respectiv, intervalul Ha B_2-Ha C după cronologia central-europeană). Considerăm că interpretarea corectă a acestor fenomene prezintă o importanță deosebită pentru elucidarea unor aspecte mai puțin clare din evoluția primei epoci a fierului în ambele regiuni.

În anul 1971, într-un amplu articol referitor la descoperirile hallstattiene din zona Dunării iugoslave și care — în traducere — se intitula *Grupul Bosut al complexului Basarabi și descoperirile traco-cimeriene din zona iugoslavă a Dunării și din Balcanii centrali* [7], cercetătorul iugoslav N. Tasić aducea o serie de puncte de vedere și interpretări originale privitoare la evoluția primei epoci a fierului pe teritoriul de nord-est al Iugoslaviei, perioadă mai puțin cunoscută și studiată pînă atunci în zona respectivă [8].

Pe baza analizei unui material arheologic divers (ceramică și piese de metal), provenit dintr-o serie de stațiuni situate în nord-estul Iugoslaviei [9] și, in special, a datelor oferite de cercetările sistematice efectuate în așezările de pe Gradina na Bosutu (lîngă Batrovac) și Gomolava (lîngă Hrtkovci), autorul menționat considera că principala manifestare culturală a primei epoci a fierului din această zonă este reprezentată de un grup cultural distinct, pe care îl denumea *grupul Bosut* (după așezarea de pe Gradina na Bosutu, considerată a fi cea mai tipică stațiune a acestui grup cultural nou definit). Potrivit concepției lui N. Tasić, acest grup cultural, înrudit cu cultura Basarabi din România și aparținînd orizontului „traco-cimerian", prezenta manifestări specifice și avea o evoluție mai îndelungată decît a culturii Basarabi, menținîndu-se în zonele dunărene ale Iugoslaviei pînă la stabilirea celților scordisci (adică inceputul secolului al III-lea î.e.n.) [10]. Într-o formă mai mult sau mai puțin modificată, această interpretare a fost prezentată de către cercetătorul iugoslav și în alte cîteva articole [11], ea fiind acceptată de o serie de arheologi din țara vecină [12].

Care erau principalele argumente aduse în sprijinul acestei teorii?

În primul rînd, cele de ordin stratigrafic. În așezarea fortificată de pe Gradina na Bosutu, stratul de cultură aparținînd primei epoci a fierului (cu o grosime de 2,60 m !) și atribuit în întregime grupului Bosut, suprapunea un strat cu materiale de la începutul epocii bronzului (grupul Vinkovci), fiind suprapus — la rîndul său — de un strat cultural din a doua epocă a fierului (atribuit celților scordisci). Se atrăgea atenția asupra faptului că între stratul din epoca bronzului și cel din prima epocă a fierului se interpunea o depunere consistentă de steril, cu o grosime de 0,40 m, în timp ce stratul din cea de-a doua epocă a fierului suprapunea direct

---

[7] N. Tasić, Balcanica, 2, 1971, p. 29—67.

[8] *Ibidem*, p. 29—30.

[9] *Ibidem*, p. 56—57.

[10] *Ibidem*, p. 32—33, 54.

[11] N. Tasić, Materijali ADJ, 7, 1970 (1971), p. 61—83; idem, RadVoivodMuz, 21—22, 1972—1973, p. 99—121; idem, *Praistorija Vojvodine*, Novisad, 1974, p. 257—276.

[12] R. Vasić, *Kulturne grupe starijeggvozdenog doba u Jugoslaviji. (The Iron Age Cultural Groups in Yugoslavia)*, Belgrad, 1973, p. 97—99, 137; B. Jovanović, Starinar, 22, 1971 (1974), p. 17, 22.

pe cel din prima epocă a fierului [13]. În cazul staţiunii de la Gomolava, situaţia stratigrafică constatată era oarecum asemănătoare în ceea ce priveşte suprapunerea directă a stratului hallstattian de către depuneri aparţinînd celei de-a doua epoci a fierului, atribuite aceloraşi celţi scordisci [14]. De această dată, însă, în stratul din prima epocă a fierului au fost diferenţiate două niveluri. Nivelul inferior, caracterizat prin prezenţa masivă a ceramicii negre, lustruite, decorată exclusiv cu ajutorul canelurilor, era datat în Ha A-B şi integrat manifestărilor ceramice specifice orizontului de tip „Belegiš II" [15]. Cel de-al doilea nivel era atribuit grupului Bosut. Grosimea stratului din prima epocă a fierului era, de astă dată, mult mai mică decît aceea constatată în cadrul staţiunii de pe Gradina na Bosutu. O suprapunere directă, de către straturi de cultură din a doua epocă a fierului atribuite celţilor scordisci, a unor straturi hallstattiene cu materiale de tip Bosut, era constatată şi în cazul altor aşezări din aceeaşi zonă, cum sînt acelea de la Popov Salaš lîngă Kać [16], Gradina de la Stari Slankamen [17], Židovar [18], Feudvar lîngă Mošorin [19], Kalvaria lîngă Sremska Mitrovica [20], Šančine lîngă Belegiš [21], Radiostanica de lîngă Zemun [22], Perlez-Batka [23], Rospi Ćuprija [24], şi Ritopek lîngă Belgrad [25]. Aceste observaţii de stratigrafie verticală au constituit argumente de bază, pentru N. Tasić, în sensul acceptării unei continuităţi temporale a grupului Bosut pînă la instalarea celţilor scordisci în zonă [26].

O a doua categorie esenţială de argumente era reprezentată de o serie de caracteristici specifice, evidente în cadrul ansamblului de elemente ale culturii materiale hallstattiene din zona iugoslavă a Dunării. Acestea erau legate, pe de o parte, de prezenţa masivă a ceramicii de tip Basarabi în aceste regiuni, fapt care a determinat integrarea grupului Bosut în cadrul manifestărilor tipice complexului Basarabi [27]. Pe de altă parte, aceluiaşi grup Bosut îi era atribuită şi o specie ceramică inedită, despre care se considera — cu multă justeţe — că nu este cunoscută în cadrul staţiunilor aparţinînd culturii Basarabi de pe teritoriul României. Acestei specii îi aparţineau o serie de vase sau fragmente ceramice care se individualizau printr-un decor al cărui registru motivistic era realizat, mai ales,

---

[13] N. Tasić, Balcanica, 2, 1971, p. 32.
[14] *Ibidem*, p. 33.
[15] N. Tasić, RadVoivodMuz, 11, 1962, p. 127—144; idem, RadVoivodMuz, 14, 1965, p. 227; idem, Balcanica, 2, 1971, p. 33.
[16] P. Medović, ArhPregl, 5, 1963, p. 25; idem, ArhPregl, 6, 1964, p. 30; N. Tasić, Balcanica, 2, 1971, p. 34.
[17] N. Tasić, *op. cit.*, p. 34.
[18] *Ibidem*; B. Gavela, *Keltski opidum Židovar*, Belgrad, 1952; idem, ArhPregl, 6, 1964, p. 39.
[19] M. Rašajski — M. Šulman, RadVoivodMuz, 2, 1953, p. 117 şi urm.; N. Tasić, Balcanica, 2, 1971, p. 34.
[20] N. Tasić, *op. cit.*, p. 34.
[21] *Ibidem*.
[22] N. Tasić, ArhPregl, 3, 1961, p. 27—31.
[23] R. Radišić, ArhPregl, 9, 1967, p. 44—45; idem, ArhPregl, 10, 1968, p. 212; N. Tasić, Balcanica, 2, 1971, p. 34.
[24] N. Tasić, *op. cit.*, p. 34.
[25] *Ibidem*.
[26] *Ibidem*, p. 34—35.
[27] *Ibidem*, p. 35 şi urm.

cu ajutorul inciziilor şi canelurilor. În stadiul cunoştinţelor din acel moment, ele au constituit un suport major pentru definirea întregului grup Bosut ca o entitate culturală distinctă [28]. În cadrul materialului ceramic ilustrat iniţial de către N. Tasić, aceste elemente noi erau însă mult mai bine reprezentate în staţiunile de la Gomolava (fig. 1) [29] şi Pančevo (fig. 2) [30]

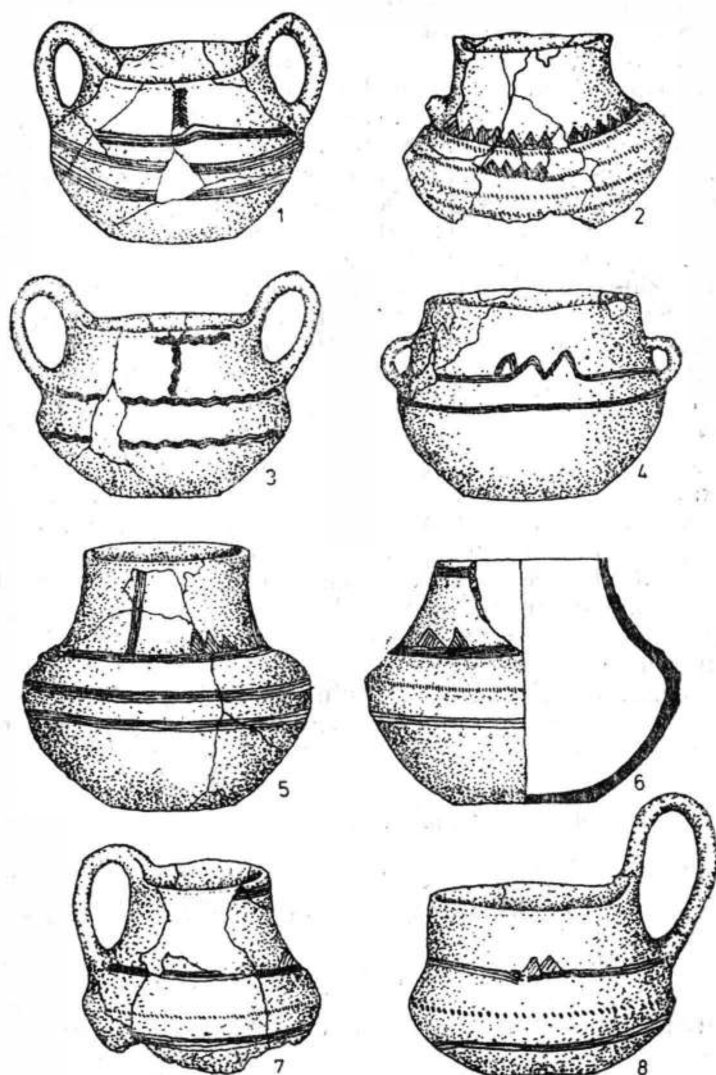


Fig. 1. Ceramică de tip Gornea—Kalakača (Bosut III a) din mormîntul colectiv nr. II de la Gomolava (după N. Tasić).

[28] *Ibidem*, p. 30, 35—37.
[29] *Ibidem*, fig. 3—5, 41.
[30] *Ibidem*, fig. 14—16.

decît în cea de pe Gradina na Bosutu. Deşi în cadrul stratului din prima epocă a fierului din această ultimă staţiune au fost diferenţiate, pe baza stratigrafiei verticale, mai multe orizonturi succesive de locuire şi cel puţin trei refaceri sigure ale aşezării, materialul arheologic publicat se reducea la cîteva fragmente ceramice tipice pentru cultura Basarabi



Fig. 2. Ceramică de la Pančevo (după N. Tasić).

(fig. 3) [31] şi la un „altar de sacrificiu" de un tip, într-adevăr, deosebit [32]. Fără a contesta nicidecum faptul că cea mai mare parte a materialului ceramic, încă nepublicat, descoperit în această staţiune era mult mai divers, trebuie să arătăm că fragmentele publicate nu puteau constitui, în nici un caz, un argument în favoarea atribuirii lor unui grup cultural deosebit de cultura Basarabi.

În sfîrşit integrarea grupului Bosut — alături de cultura Basarabi — în orizontul „traco-cimmerian", se baza pe analiza unei serii de obiecte

[31] *Ibidem*, fig. 6—9.
[32] *Ibidem*, fig. 1.

din metal, în special bronzuri, făcînd parte din mai multe depozite, din inventarul funerar al unor morminte sau constituind descoperiri izolate, cunoscute în interiorul ariei de răspîndire a grupului Bosut sau în regiunile imediat învecinate. Printre acestea sînt citate așa numitele „psalii", pandantivele cu protome în formă de cap de pasăre, butonii dubli sau în formă de cruce și cîteva tipuri de falere, aplice sau piese de centură [33].

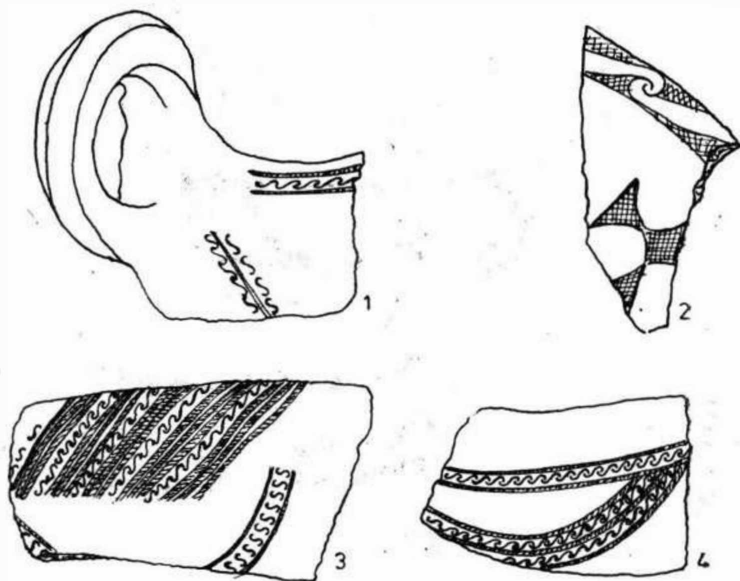


Fig. 3. Ceramică Basarabi din așezarea „Gradina na Bosutu" (după N. Tasić).

Deși aceste obiecte sînt, cel mai adesea, asociate cu piese de caracter mai general și de lungă persistență în timp (cum sînt, de exemplu, fibulele-ochelari), se considera că apariția lor în zonă este concomitentă cu începutul Ha C [34]. Prezența acestui gen de obiecte în cadrul depozitelor „autohtone", împreună cu piese caracteristice Hallstattului timpuriu, era considerată ca reprezentînd momentul penetrației grupului Bosut și a stilului Basarabi în aceste zone, dinspre regiunile estice ale Europei [35]. Lipsa unor elemente de legătură stilistică între orizontul cu ceramică neagră, canelată, aparținînd Hallstattului timpuriu din regiune și cel specific grupului Bosut, constituia un argument în plus pentru acceptarea originii străine a acestui grup [36].

În concluzie, grupul Bosut era considerat ca o variantă locală a complexului Basarabi, rezultată în urma înaintării spre vest a acestui complex cultural, intervalul cronologic propus pentru existența sa fiind perioada secolelor VIII—IV î.e.n. [37].

---

[33] *Ibidem*, p. 37—38, 44 și urm.
[34] *Ibidem*.
[35] *Ibidem*, p. 44 și urm.
[36] *Ibidem*, p. 41.
[37] *Ibidem*, p. 54.

Am prezentat, în cele de mai sus, cîteva dintre argumentele esențiale aduse de către N. Tasić în favoarea teoriei sale, pentru a avea o imagine cît mai completă asupra problemelor legate de acest subiect și pentru că articolul citat a fost prima luare de poziție referitoare la grupul Bosut. Desigur, multe dintre argumentele enumerate prezentau reale puncte slabe, pretîndu-se la completări și precizări de esență. Dealtminteri, o primă luare de poziție critică, aparținînd cercetătorului român Al. Vulpe [38], a urmat la puțin timp după apariția studiului în cauză. Nu vom insista însă aici asupra acestui aspect, deoarece intensificarea preocupărilor legate de acest grup cultural a determinat schimbări importante în atitudinea celor ce au abordat acest subiect, însuși N. Tasić renunțînd în mare măsură la concluziile formulate inițial.

Un progres notabil, în acest sens, a fost determinat de publicarea celor două morminte colective de înhumație, descoperite la Gomolava în anii 1954 și, respectiv, 1971 [39]. Ținînd cont de importanța lor cu totul aparte, în ceea ce privește subiectul prezentei lucrări, credem că o nouă prezentare — evident sumară — a acestora nu este cu totul inutilă.

Datele cunoscute în legătură cu mormîntul colectiv nr. I (descoperit în 1954) nu sînt deosebit de precise și complete, deoarece el nu a fost încă publicat în întregime. Informațiile existente se referă la înhumarea colectivă, într-o groapă cu dimensiunile de 2,4 × 1,37 m [40], a unui număr de 32 indivizi: 20 femei între 18 și 40 de ani, 11 copii între 2 și 8 ani și 5 indivizi de sex și vîrstă nedeterminată datorită stării proaste de conservare a scheletelor. Acestea au fost dispuse în groapă pe patru straturi succesive, majoritatea așezate în cerc cu capetele îndreptate spre centrul mormîntului. Inventarul funerar era compus din: fragmentele unor schelete de animale, trei bucăți de rîșniță, grăunțe de cereale presărate în centrul gropii, un număr de 24 de vase ceramice, mai mult sau mai puțin fragmentare, și cîteva obiecte de metal (bronz și fier) fără valoare cronologică deosebită [41].

Despre mormîntul colectiv nr. II (descoperit în 1971) există informații mai bogate și precise. Prin caracteristicile sale rituale, el se apropie foarte mult de mormîntul colectiv nr. I. Observațiile făcute în timpul cercetărilor au arătat că este vorba tot de o înhumație colectivă, a unui număr de 78 de indivizi, într-o groapă de formă aproximativ circulară, cu un diametru de 2,90 m. Înălțimea păstrată a gropii a fost de numai 0,50 m. În interiorul său, scheletele au fost așezate pe trei straturi. În stratul superior au fost descoperite cîteva cranii fără schelete, alte oase, bucăți de rîșniță din piatră și un grup de schelete dispuse de-a lungul pereților gropii, în așa fel încît urmează curba marginilor sale. În stratul următor, cele mai multe schelete au fost așezate cu capetele îndreptate spre centrul gropii, în timp ce în ultimul strat, cel mai de jos, majoritatea aveau capetele îndreptate spre periferia acesteia. Analiza antropologică a scheletelor a indicat următoarea distribuție, pe sex și vîrstă, a înhumaților: 48 copii de tip *Infans I* și *II*, 8 bărbați (2 *Juvenis*, 3 *Adultus* și 3 *Maturus*) și 21 femei (4 *Juvenis*, 10 *Adultus* și 7 *Maturus*). Inventarul

---

[38] Al. Vulpe, Oltenia, 1974, p. 25—28.
[39] N. Tasić, ArchIug, 13, 1972, p. 27—37.
[40] *Ibidem*, p. 32.
[41] *Ibidem*.

funerar avea următoarea componență: un fragment din scheletul unui bovideu, grăunțe de cereale (cele mai multe fiind în zona centrală a gropii), fragmente de rîșniță, vase sau fragmente ceramice și un număr destul de mare de obiecte din metal, în special podoabe (fibule-ochelari, obiecte

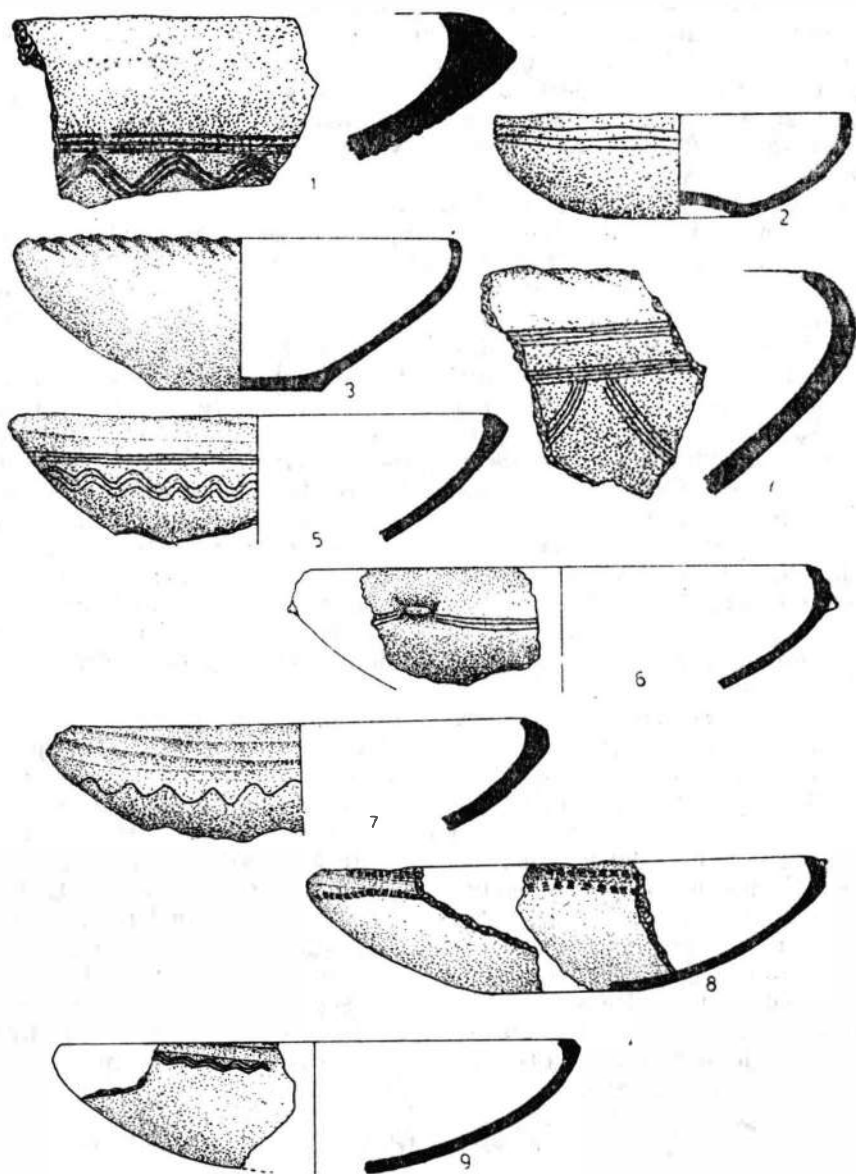


Fig. 4. Ceramică de tip Gornea—Kalakača (Bosut IIIa): 1, 3 Popov Salaš; 2 Kalakača; 4, 8 „Gradina na Bosutu"; 5 Aradac; 6 Farkaždin; 7 Banatski Dvor; 9 Perlez — Batka A (după P. Medović).

în formă de mosor, pandantive, aplice, brăţări, fragmente de centuri etc.). Se mai adaugă acestui grup de obiecte, cîteva mărgele de forme şi mărimi diferite, confecţionate din os, chihlimbar, cristal natural sau teracotă [42].

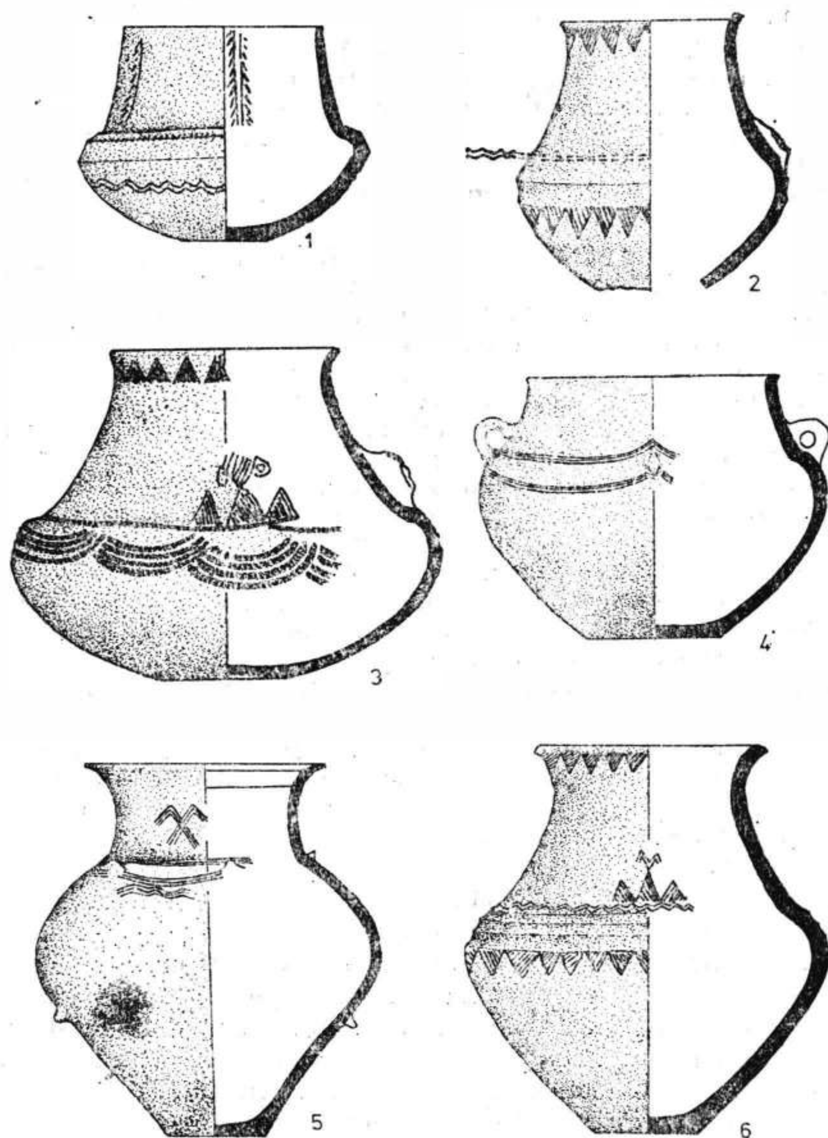


Fig. 5. Ceramică de tip Gornea—Kalakača (Bosut IIIa): 1,5 Kalakača; 2, 6 Vršac, Kasapska pustara; 3 Bela Crkva; 4 Vrdnik (după P. Medović).

[42] *Ibidem*, p. 27—30.

Nefiind în intenția noastră să discutăm, acum și aici, multiplele probleme pe care le pune caracterul inedit al ritului funerar constatat în cazul acestor morminte, ne vom mulțumi să subliniem doar faptul că — așa cum reiese și din cele expuse mai sus — există indiscutabile argumente în favoarea ideii că acest gen de descoperiri reprezintă complexe închise dintre cele mai sigure.

Constatarea în sine, ca informație pur tehnică, n-ar reprezenta totuși un fapt de importanță majoră pentru interpretarea istorică a unei realități de natură arheologică. Coroborarea ei cu elementele specifice ale inventarului ceramic și metalic pe care-l conținea a constituit, însă, o indicație majoră în sensul diferențierii mai multor orizonturi cronologice și, mai ales, culturale în cadrul grupului Bosut, așa cum el fusese definit inițial.

Prin trăsăturile sale particulare (toartele în bandă, triunghiurile și benzile în ghirlandă sau în zig-zag, incizate, cîteva tipuri de vase deosebite), materialul ceramic întîlnit în inventarul acestor morminte (fig. 1) nu permitea nici un fel de analogii, cît de cît evidente, cu manifestările similare cunoscute în aria culturii Basarabi. Drept urmare, acest tip de ceramică a fost atribuit unui „orizont stilistic și cronologic clar definit” în dezvoltarea de ansamblu a grupului Bosut, orizont căruia îi aparțineau și descoperirile de la Kalakača (fig. 4/2; 5/1, 5) lîngă Beška, în Srem, o parte din materialele de pe Gradina na Bosutu, precum și cele din stratul VI de la Gomolava [43]. Din punct de vedere cronologic, acest orizont era considerat a fi imediat anterior penetrației elementelor tipice Basarabi în aceste zone [44]. O atare concluzie era sprijinită și de faptul că piesele din metal, caracteristice „orizontului traco-cimmerian” din Ha C, cu care a fost asociată inițial penetrația purtătorilor grupului Bosut în zonele iugoslave ale Dunării s-au dovedit a fi, cu excepții minore și nesigure, comune „pe un teritoriu larg aparținînd culturilor hallstattiene din regiunea Alpilor, Carpaților și Greciei” [45].

Mai mult, deși considerat ca o fază organic integrată în evoluția culturală a grupului Bosut, acest orizont era privit, de astă dată, ca un fenomen legat de grupele illire sudice și de cele de pe teritoriul Bosniei, expansiunea elementelor de tip Basarabi în aria acestui grup fiind datată într-o perioadă ceva mai tîrzie [46].

Deși, prin aceasta, se modifica oarecum viziunea inițială asupra genezei grupului Bosut, potrivit căreia acesta era interpretat ca un rezultat al mișcărilor migratoare dinspre Europa de est și contemporan cu apariția obiectelor de tip „traco-cimmerian” în zonele iugoslave ale Dunării, se considera totuși că orizontul în cauză nu reprezintă decît un stadiu în evoluția susnumitului grup. Constituirea acestuia ca entitate culturală completă și bine individualizată ar fi fost însă marcată, în stațiunile din Iugoslavia, prin apariția ceramicii tipice Basarabi [47].

---

[43] *Ibidem*, p. 33 și urm.
[44] *Ibidem*, p. 35.
[45] *Ibidem*.
[46] *Ibidem*.
[47] *Ibidem*.

În consecinţă, evoluţia grupului Bosut în aceste zone ar fi comportat trei stadii distincte de dezvoltare.

Primul stadiu, anterior manifestărilor clasice ale culturii Basarabi din România, era reprezentat de mormintele colective de la Gomolava

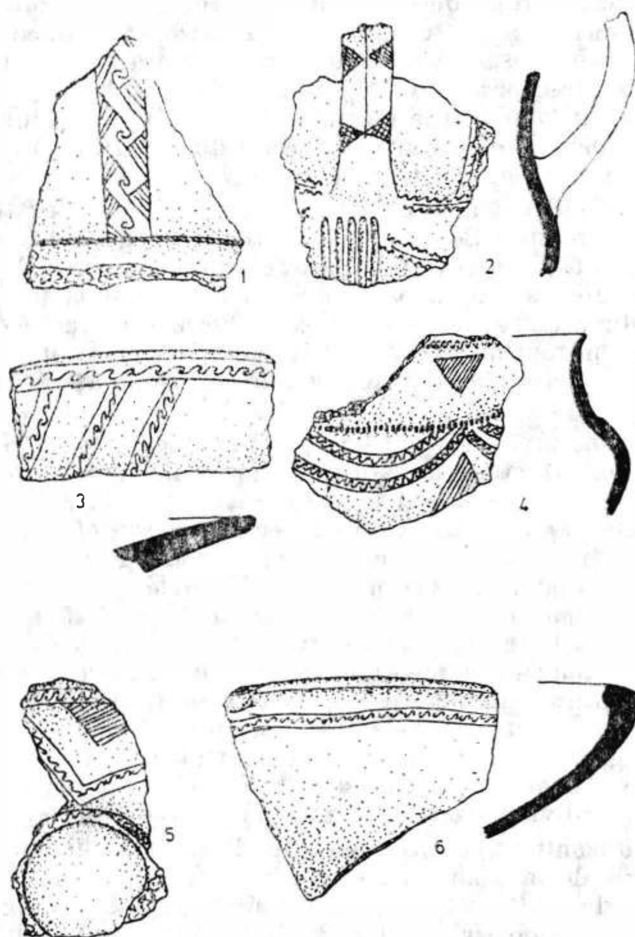


Fig. 6. Ceramică Basarabi din aşezarea de la Gomolava (după N. Tasić).

(fig. 1), aşezarea de la Kalakača (fig. 4/2; 5/1,5) şi un anumit orizont al staţiunii de pe Gradina na Bosutu.

Cel de al doilea stadiu, marcat de prezenţa ceramicii de tip Basarabi, era reprezentat de un alt orizont al aşezărilor de pe Gradina na Bosutu (fig. 3) şi Gomolava (fig. 6).

Un al treilea stadiu, aparţinînd Hallstattului tîrziu, era marcat de apariţia unei ceramici fine decorată exclusiv prin caneluri orizontale şi a tipului uzual ornamentat prin brîuri în relief [48].

---

[48] *Ibidem.*

Pornind de la aceste constatări, într-un articol mai recent[49], N. Tasić delimitează două orizonturi succesive în evoluţia primei epoci a fierului din zonele iugoslave.

Astfel, după orizontul cu ceramică neagră, canelată, din Ha A-B_2, (atribuit Bronzului final de către autor), urmează — în ordine — orizonturile traco-cimerian şi cel scitic. În cadrul orizontului traco-cimerian sînt încadrate grupele Bosut (850—650 î.e.n.) şi Basarabi (650—500 î.e.n.), sincronizate cu descoperirile de tip Glasinac IV (a, b, c) şi cu faza a V-a a culturii cîmpurilor de urne (grupul Val-Dalj). Orizontului scitic îi sînt atribuite descoperirile de ceramică canelată din Ha D, pînă la constituirea culturii de tip Latène a celţilor scordisci în aceste zone[50].

În sfîrşit, o ultimă analiză a problematicii generale legate de conţinutul şi evoluţia grupului Bosut a fost efectuată recent de către P. Medović într-o masivă şi bogat ilustrată lucrare referitoare la aşezările hallstattiene din regiunea dunăreană a Iugoslaviei[51]. La baza acesteia stau reanalizarea stratigrafiei din aşezarea de pe Gradina na Bosutu în funcţie de rezultatele noilor săpături întreprinse aici în anii 1975—1976 şi, mai cu seamă, publicarea *in extenso* a materialului arheologic descoperit în aşezarea de la Kalakača.

Prin coroborarea datelor stratigrafice, a caracteristicilor culturale şi a elementelor stilistice, în cadrul aşezării hallstattiene de pe Gradina na Bosutu sînt diferenţiate trei orizonturi de locuire clar delimitate, denumite *Bosut IIIa* (faza cea mai veche), *Bosut IIIb* (faza mijlocie) şi *Bosut IIIc* (faza cea mai recentă). Constatînd legăturile şi succesiunea neîntreruptă a acestor trei orizonturi, P. Medović ajunge la concluzia că staţiunea menţionată reprezintă cea mai reală şi completă imagine a evoluţiei primei epoci a fierului din nord-estul Iugoslaviei, în acest sens termenul de grup Bosut putînd fi menţinut pentru desemnarea ansamblului de manifestări culturale ale acestei epoci în regiunea amintită[52]. Este bine de precizat, însă, faptul că cele trei orizonturi cronologice înglobate în acest termen generic nu sînt privite, de această dată, doar ca simple faze de dezvoltare ale uneia şi aceleiaşi manifestări culturale, ci sînt înţelese ca etape bine individualizate şi din punct de vedere etno-cultural.

Astfel, orizontului cel mai timpuriu (Bosut IIIa) îi sînt cu deosebire tipice aşezarea de la Kalakača (fig. 4/2; 5/1,5) şi mormintele colective de înhumaţie de la Gomolava (fig. 1). Acestora li se adaugă un număr relativ mare de descoperiri aparţinînd unor straturi mai puţin clar delimitate dintr-o serie de staţiuni hallstattiene din zona nord-estică a Iugoslaviei (fig. 7). Nota caracteristică a acestui orizont este dată, desigur, de manifestările din domeniul ceramicii, şi îndeosebi de folosirea aproape exclusivă, alături de canelură, a decorului incizat pe vasele din categoria fină şi semifină. De reţinut că, în cazul celor care au făcut parte din inventarul mormintelor colective de la Gomolava, inciziile au fost încrustate

---

[49] N. Tasić, Godišnjak, 13, 1976, 11, p. 153—162.

[50] *Ibidem*, p. 160.

[51] P. Medović, *Naselja starijeg gvozdenog doba u Jugoslovenskom Podunavlju (Die relative Chronologie der Siedlungen der Älteren Eisenzeit im Jugoslawischen Donaugebiet)*, Belgrad, 1978 (mai departe *Naselja* ...).

[52] *Ibidem*, p. 84.

cu o substanţă albă [53]. Drept urmare, orizontul Bosut IIIa este acceptat ca reprezentînd o unitate culturală distinctă, conţinînd elemente de tradiţie locală care permit acceptarea originii sale autohtone [54]. Încadrarea sa cronologică în intervalul Ha B_2-B_3 (900—750 î.e.n.) este confirmată,

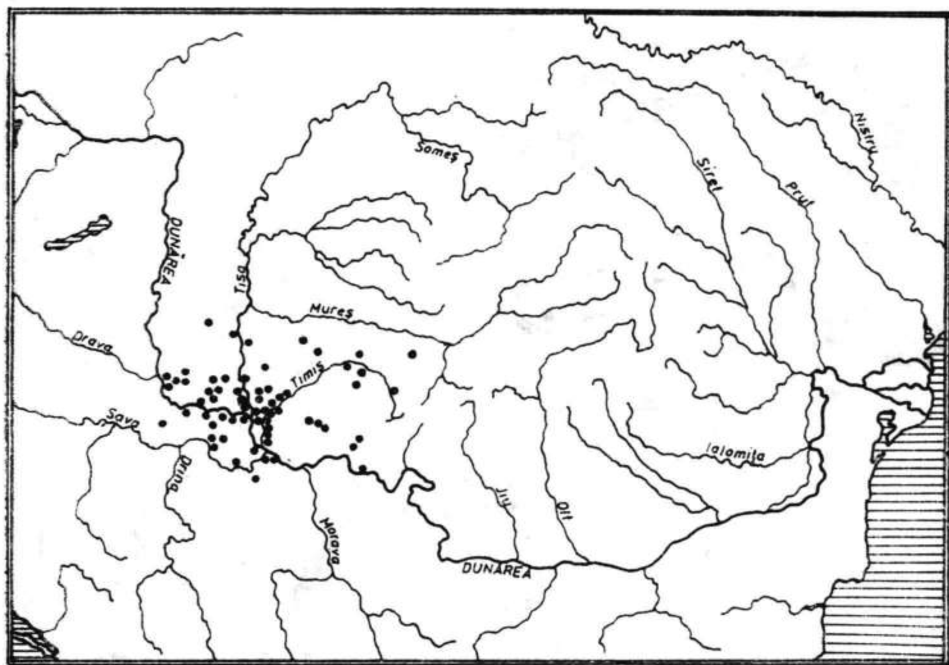


Fig. 7. Harta de răspîndire a descoperirilor de tip Gornea—Kalakača (orizontul Bosut IIIa; punctele din Iugoslavia, după P. Medović).

pe de o parte, de paralelismele stabilite cu o anumită fază a grupului Insula Banului şi cu descoperirile efectuate în cîteva aşezări fortificate cu val de pămînt din Bosnia (Pod C şi Zecovi II—III), iar pe de altă parte, de singurul obiect de metal descoperit în aşezarea de la Kalakača. Acesta din urmă reprezintă o formă evoluată a variantei Vosendorf [55] din cadrul marii familii de fibule de tip „passementerie", care nu poate fi datată mai tîrziu de Ha B_3 (fig. 8) [56].

Analiza materialului ceramic şi observaţiile stratigrafice efectuate au arătat că, între orizontul timpuriu (Bosut IIIa) şi cel mijlociu (Bosut IIIb) al primei epoci a fierului din nord-estul Iugoslaviei, există legături evidente şi o continuitate temporală neîntreruptă.

Cu toate acestea, aspectul general al ansamblului de elemente prin care este reprezentat orizontul Bosut IIIb au determinat interpretarea

---

[53] *Ibidem*, p. 106.
[54] *Ibidem*, p. 105.
[55] *Ibidem*, p. 102. Cf. W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der Jungeren Bronzezeit*, Berlin, 1968; P. Betzler, *Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweitz*, I, München, 1974.
[56] P. Medović, *Naselja ...*, p. 102—103.

acestuia ca o apariţie culturală de sine stătătoare. Această constatare se bazează pe apariţia masivă, în regiunea discutată, a ceramicii decorate cu precădere prin motive imprimate. Tehnica de lucru şi motivele decorative (şirurile de „S"-uri şi benzile „şnurate" imprimate, „crucea malteză"

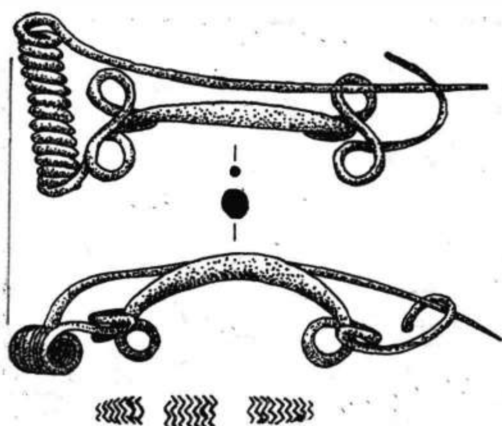


Fig. 8. Fibulă de bronz de tip „passementerie" din aşezarea de la Kalakača (după P. Medović).



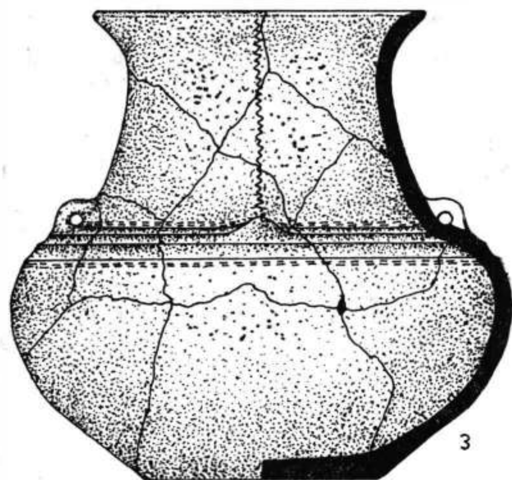


Fig. 9. Ceramică de tip Gornea—Kalakača de la Gornea-„Căuniţa de Sus".

şi triunghiurile haşurate incizate, incrustaţia cu alb) indică, fără nici o îndoială, manifestări specifice şi greu de confundat ale ceramicii de tip Basarabi. În acest sens, se consideră că apariţia elementelor aparţinînd culturii Basarabi în zonele nord-estice ale Iugoslaviei comportă două etape. În prima etapă se constată un fenomen de difuzare, prin importuri

şi influenţe, a stilului Basarabi în aşezările aparţinînd fazei finale a orizontului Bosut IIIa, fără a comporta în acelaşi timp o schimbare marcantă de natură etno-culturală. O a doua fază este marcată de înaintarea spre vest a purtătorilor culturii Basarabi şi „colonizarea" masivă a întregului spaţiu ocupat iniţial de purtătorii grupului Bosut (în sensul orizontului Bosut IIIa), cu penetraţii izolate în zonele învecinate [57]. Această mişcare a provocat, evident, şi o schimbare de natură culturală în zona discutată, prin înlocuirea orizontului autohton Bosut IIIa (caracterizat prin ceramică incizată) cu orizontul Bosut IIIb (caracterizat prin ceramică imprimată) reprezentînd integrarea acestor regiuni în aria de răspîndire a culturii Basarabi [58]. În funcţie de cronologia descoperirilor aparţinînd culturii Basarabi din România, acest orizont este datat cu precădere în Ha C(750—550 î.e.n.) [59].

În ceea ce priveşte cel de-al treilea orizont (Bosut IIIc), ne vom mulţumi să menţionăm că îi sînt atribuite descoperirile de ceramică decorată exclusiv prin caneluri orizontale, care sînt paralelizate — cel puţin parţial — cu grupul Ferigile din România, şi datate în intervalul Ha D — Latène A-B (aprox. 550—300 î.e.n.) [60].

Fără îndoială, această ultimă interpretare a evoluţiei primei epoci a fierului în zonele nord-estice ale Iugoslaviei ni se pare cea mai acceptabilă dintre toate cele care au fost elaborate pînă în prezent, ea fiind sprijinită de majoritatea datelor concrete oferite de cercetările arheologice efectuate în ţara vecină.

Ne-am putea întreba, însă, în ce măsură o prezentare a teoriilor emise in legătură cu grupul Bosut ar putea avea vreo importanţă sau ar fi capabile să aducă vreo contribuţie la cunoaşterea realităţilor istorico-arheologice contemporane de pe teritoriul României, căci o simplă privire a hărţilor de răspîndire ale acestui grup, elaborate de cercetătorii iugoslavi, ne indică o limitare a acestui fenomen cultural la graniţele actuale ale Iugoslaviei.

Sigur, un prim răspuns la întrebarea de mai sus este acela privitor la multiplele legături de natură cronologică şi culturală existente între grupele hallstattiene iugoslave, pe de o parte, şi cultura Basarabi care îşi face apariţia la un anumit orizont în aria acestora, pe de altă parte.

În acelaşi timp, este binecunoscut faptul că o manifestare culturală din epocile străvechi ale istoriei nu se poate, în marea majoritate a cazurilor, limita la graniţele actuale ale unui stat. Această afirmaţie este valabilă şi în cazul descoperirilor de care ne ocupăm aici.

Intensificarea cercetărilor referitoare la prima epocă a fierului din zona sud-vestică a României a reuşit să aducă, recent, elemente deosebit de interesante cu privire la această problemă. Alături de îmbogăţirea, cu totul remarcabilă, a descoperirilor aparţinînd culturii Basarabi a putut fi constatată, cu acest prilej, prezenţa ceramicii hallstattiene incizate de tip Kalakača (orizontul Bosut IIIa, la P. Medovič) în mai multe puncte

[57] *Ibidem*, p. 106 şi urm.
[58] *Ibidem*.
[59] *Ibidem*, p. 102, 109.
[60] *Ibidem*, p. 102, 109 şi urm.

din Banatul românesc (fig. 7), la : Gornea [61], Duleu [62], Caransebeş — „Balta Sărată" [63], Greoni [64], şi Milcoveni [65], în judeţul Caraş-Severin, Silagiu [66], Remetea Mare [67], Budinţ [68], Româneşti [69], Jabăr [70] şi Pădureni [71], în judeţul Timiş. În situaţia în care, cele mai multe dintre aceste descoperiri nu provin din săpături sistematice, ele vin să completeze, în primul rînd, aria de răspîndire a acestui gen de ceramică, fără a putea constitui — prin caracterul lor izolat — elemente sigure de natură cronologică şi culturală în discuţia privitoare la grupul Bosut.

O excepţie, cu totul notabilă, în acest sens, o constituie însă descoperirile de la Gornea, localitate în care au fost efectuate de mai mulţi ani săpături sistematice, în urma cărora au fost cercetate un mare număr de situri arheologice aparţinînd mai multor epoci. Pe baza analizei stratigrafice şi stilistice a materialului arheologic din prima epocă a fierului, scos la iveală în mai multe puncte din hotarul satului Gornea [72], ajunsesem la concluzii apropiate de acelea ale lui P. Medović în legătură cu relaţiile cronologice şi culturale dintre orizontul cu ceramică incizată şi cel aparţinînd culturii Basarabi [73].

Cu acest prilej, constatăm existenţa la Gornea a unui număr de trei aşezări hallstattiene care au fost investigate prin săpături sistematice [74]. Acestea se aflau situate în punctele *Căuniţa de Sus*, *Ţărmuri* (inclusiv *Pod Păzărişte)* şi *Căuniţa de Jos* — *„Cetate"*.

La *Căuniţa de Sus* au fost puse în evidenţă urmele unui strat de cultură, relativ subţire şi puternic deranjat de complexe aparţinînd altor epoci, care aparţinea unei aşezări hallstattiene [75]. Materialul arheologic recoltat din stratul de cultură şi bordeiele sau gropile cercetate se limita la vase sau fragmente ceramice, mai mult sau mai puţin întregibile [76]. Prin caracteristicile sale (decorarea exclusivă prin canelare şi incizare a categoriei fine şi semifine, toartele late canelate longitudinal, străchinile „turban" cu buza torsadată, incrustaţia cu alb şi lipsa ornamentelor imprimate) acest tip de ceramică (fig. 9—11) se apropia, pînă la identitate, de acela întîlnit în cadrul mormintelor colective de la Gomolava [77], cu

---

[61] Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, seria *Caiete Banatica*, 5, Reşiţa, 1977, pl. LXXIX, LXXX; M. Gumă, Banatica, 5, 1979, p. 115—180.

[62] Material inedit în colecţia cetăţeanului Cireşan Iosif din Duleu.

[63] Material inedit în colecţia Muz. Caransebeş, inf. R. Petrovszky.

[64] Material inedit în colecţia Muz. Reşiţa.

[65] Inf. Gh. Lazarovici, care ne-a pus la dispoziţie şi desenele materialelor. Îi aducem şi cu această ocazie călduroase mulţumiri.

[66] Material inedit în colecţia Muz. Banatului — Timişoara. Inf. Fl. Medeleţ.

[67] Ibidem.

[68] Material inedit în colecţia Muz. Lugoj. Inf. Gh. Lazarovici.

[69] Material inedit în colecţia Muz. Lugoj. Inf. I. Stratan.

[70] Ibidem.

[71] Ibidem.

[72] M. Gumă, *op. cit.*, p. 115 şi urm.

[73] *Ibidem*, p. 129 şi urm.

[74] *Ibidem*.

[75] *Ibidem*, p. 117 şi urm.

[76] *Ibidem*, pl. IV—XII.

[77] N. Tasić, ArchJug, 13, 1972, fig. 4.

descoperirile de la Pančevo [78] și, după cum am putut vedea mai recent, cu cele din așezarea de la Kalakača [79].

În cadrul așezării de la *Țărmuri* (în care am inclus și descoperirile din punctul *Pod Păzăriște)* au putut fi delimitate stratigrafic două niveluri

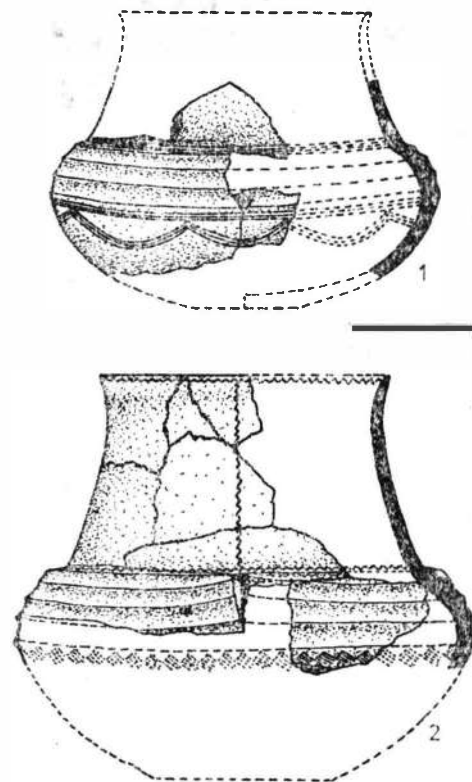


Fig. 10. Ceramică de tip Gornea—Kalakača (Bosut IIIa) de la Gornea — „Căunița de sus".

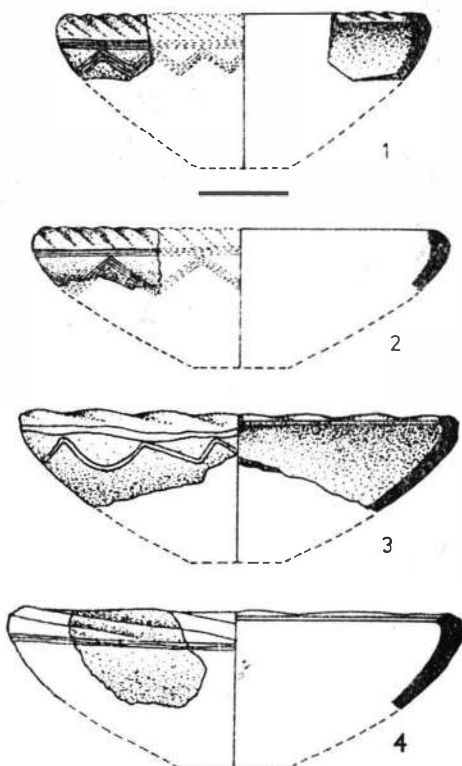


Fig. 11. Ceramică de tip Gornea—Kalakača (Bosut IIIa) de la Gornea — „Căunița de Sus".

succesive de locuire hallstattiene, fără hiatus stratigrafic, notate *Țărmuri I* (nivelul inferior) și *Țărmuri II* (nivelul superior) [80]. Prin tehnica ornamentării (predominarea inciziilor și canelurilor) și tipurile de vase, nivelul inferior (Țărmuri I) al acestei așezări (fig. 12—13) se lega nemijlocit de cel existent în cadrul așezării de la Căunița de Sus. Remarcam însă, în cadrul aceluiași nivel, și apariția decorului imprimat (fig. 13/1—3) de un tip apropiat de acela folosit în ornamentarea ceramicii de tip Basarabi sau a unor elemente întîlnite în grupul Insula Banului [81]. În ciuda

[78] Idem, Balcanica, 2, 197, fig. 14—16.
[79] P. Medović, *Naselja*..., Taf. XVIII; XXI; XXII; XXIII; XXVIII/3; XXXII/6, 7; XXXVI/3, 4, 6; XXXIX/3—5; XLII/1—2; etc.
[80] M. Gumă, Banatica, 5, 1979, p. 121 și urm.
[81] *Ibidem*, p. 132; pl. XXXVIII/4; XXXIX/14.

Fig. 12. Ceramică de tip Gornea—Kalakača (Bosut IIIa) de la Gornea — „Țărmuri" (nivelul inferior).

Fig. 13. Ceramică de tip Gornea Kalakača (Bosut IIIa) de la Gornea — „Țărmuri" (nivelul inferior).

Fig. 14. Ceramică Basarabi de la Gornea — „Ţărmuri" (nivelul superior).

Fig. 15. Ceramică Basarabi de la Gornea — „Ţărmuri" (nivelul superior).

continuităţii unor forme de vase întîlnite şi în nivelul inferior, aspectul general al ceramicii (fig. 14—15) din nivelul superior (Ţărmuri II) se schimbă. Prin folosirea masivă a decorului imprimat şi incrustat cu alb, pe vasele fine, canelate, de culoare predominant neagră şi cu pereţii puternic lustruiţi, acest nivel nu poate fi atribuit decît culturii Basarabi.

Pe baza aceloraşi elemente, acum pe deplin dezvoltate, descoperirile de la *Căuniţa de Jos — „Cetate"* au fost încadrate în faza clasică a culturii Basarabi [82].

Ţinînd cont de situaţia stratigrafică, cu deosebire de succesiunea celor două niveluri de la Ţărmuri, şi de faptul că nu s-a putut constata nici o ruptură cronologică, aşezările continuîndu-se nemijlocit în timp una pe cealaltă, s-a putut stabili că cea mai veche locuire a fost cea de la Căuniţa de Sus, urmată de aceea de la Ţărmuri şi, în sfîrşit, cea de la Căuniţa de Jos — „Cetate".

În funcţie de analogiile stabilite cu ceramica din mormintele colective de la Gomolava, şi de faptul că tehnici şi motive asemănătoare pot fi întîlnite într-o serie de aşezări fortificate din Bosnia (Zecovi III—II, Pod B-C şi Varvara C) sau în grupul Insula Banului, orizontul cu ceramică incizată de Căuniţa de Sus şi Ţărmuri I a fost datat în Ha B_3-C[83]. Pe baza cronologiei propuse de P. Medović pentru aşezarea de la Kalakača credem, totuşi, că putem ridica uşor şi datarea acestui orizont de la Gornea în perioada Ha B_2-B_3.

Descoperirile din nivelul Ţărmuri II şi cele de la Căuniţa de Jos — „Cetate" aparţin, fără nici un dubiu, culturii Basarabi şi — drept urmare — se datează clar în Ha C, concluzie întărită şi de apariţia în nivelul Ţărmuri II a unui pandantiv circular (*Ringanhänger*) de tip Ghidici I [84].

Este evident, deci, că situaţia de la Gornea poate fi pusă uşor în legătură cu aceea constatată în zona nord-estică a Iugoslaviei, atribuită iniţial grupului Bosut.



Drept urmare, în stadiul actual al cercetărilor putem considera că imaginea evoluţiei culturale a primei epoci a fierului în regiunile de nord-est ale Iugoslaviei şi de sud-vest ale României diferă substanţial de aceea propusă cu aproape zece ani în urmă, de către N. Tasić, cu ocazia definirii pentru întîia oară a grupului Bosut.

În ceea ce ne priveşte, credem că ea se desfăşoară pe următoarele coordonate esenţiale.

Începutul acestei perioade în zonele discutate este marcat de existenţa orizontului cu ceramică neagră, canelată, care acoperă cel puţin intervalul Ha A_1-B_1. Acest orizont este documentat, în Banatul românesc, prin faza finală a necropolelor de la Cruceni [85] şi Bobda [86] şi prin descoperi-

---

[82] *Ibidem*, p. 128 şi urm.; pl. XLII—XLV.

[83] *Ibidem*, p. 133.

[84] *Ibidem*, p. 126—131; pl. XXXIV/1.

[85] K. Horedt, StComSibiu, 13, 1967, p. 147 şi urm.; O. Radu, SCIV, 24, 1973, 3, p. 503—520; idem, Tibiscus, 1, 1970, p. 19—23.

[86] Săpături M. Moga. Material inedit în colecţia Muz. Banatului — Timişoara. Cf. M. Moga RevMuz, 1, 1964, p. 296; idem, în *Atti del VI CISPP*, II (1965), p. 450; K. Horett *op. cit.*, p. 148 şi urm.

rile de la Pecica [87], Cornuţel [88], Susani [89], Moldova Nouă [90] şi Remetea Mare [91], iar în zonele nord-estice ale Iugoslaviei prin materialul ceramic similar, aşa numit de tip „Belegiš II" [92]. În ceea ce priveşte originea sa, se poate constata în acest moment — cu destul temei, credem noi — că el este rezultatul unei evoluţii locale a culturilor din Bronzul tîrziu şi final, formîndu-se prin hallstattizarea grupelor tîrzii, de tip Cruceni-Belegiš şi, respectiv Žuto Brdo-Gîrla Mare, aparţinînd marelui complex „românoiugoslav" cu ceramică încrustată, în condiţiile unor puternice influenţe central-europene primite din partea culturii mormintelor tumulare *(Hugelgräberkultur)* [93]. Mai puţin clar, pînă în prezent, pentru nord-estul Iugoslaviei, acest proces este deosebit de bine ilustrat în sud-vestul României, prin necropolele de la Bobda, Cruceni şi, eventual, Timişoara — „Fratelia" [94] sau prin descoperirile de la Moldova Nouă — „Cariera de banatite" [95].

Aproximativ în intervalul Ha B_1—B_2 în aceste zone îşi fac apariţia două grupe culturale individualizate prin manifestări specifice în domeniul ceramicii şi care se deosebesc radical de orizontul cu ceramică neagră canelată.

Unul dintre ele, localizat cu precădere în zona Porţilor de Fier şi în estul Banatului, este grupul Insula Banului [96]. Prin ceramica sa, decorată în special prin imprimare, acest grup cultural este puternic legat de marele complex balcano-dunărean cu ceramică imprimată, de tip Raskopaniţa-Pšeničevo-Babadag, şi de grupul Cozia-Brad din Moldova [97].

Cel de-al doilea grup (fig. 7) este caracterizat, dimpotrivă, prin predominarea ornamentelor incizate. Descoperirile cele mai tipice ale acestui grup au fost efectuate la Kalakača (fig. 4/2; 5/1,5), în mormintele colective de la Gomolava (fig. 1) şi la Gornea (fig. 9—13). Din punct de vedere cronclogic acesta aparţine orizontului „Bosut IIIa", datat de către P. Medović în Ha B_2-B_3 şi a evoluat — cel puţin parţial — paralel cu grupul Insula Banului. După părerea noastră, el nu prezintă legături genetice evidente cu manifestările culturale anterioare din zonă, fiind originar de undeva din regiunile sud-illire [98]. În ceea ce priveşte denumirea de grup Bosut, considerăm că menţinerea ei ar putea fi justificată numai printr-o limitare la acest grup cu ceramică incizată din Ha B_2-B_3. Sîntem totuşi de părere că denumirea de grup Gornea-Kalakača ar exprima mai exact conţinutul specific al acestui fenomen cultural. În acelaşi timp, nu vedem nici o justificare pentru extinderea denumirii de grup Bosut

---

[87] V. Gr. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1927, fig. 222; K. Horedt, *op. cit.*, p. 149; St. Foltiny, *Origini*, II, Roma, 1968, p. 345, fig. 5/2 şi p. 532; A. László, SCIV, 24, 1973, 4, p. 576.

[88] I. Stratan, SCIV, 15, 1964, 4, p. 523—527; A. László, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 178 şi urm., fig. 4.

[89] I. Stratan, Al. Vulpe, PZ, 52, 1977, p. 28—60.

[90] M. Gumă, ActaMN, 14, 1979, p. 481—493.

[91] Material inedit în colecţia Muz. Banatului — Timişoara. Inf. Fl. Medeleţ.

[92] Cf. nota 15.

[93] M. Gumă, *op. cit.*, p. 491—492.

[94] Material inedit în colecţia Muz. Banatului — Timişoara. Inf. Fl. Medeleţ.

[95] Cf. nota 10.

[96] S. Morintz şi P. Roman, SCIV, 20, 1969, 3, p. 393—423.

[97] Cf. S. Morintz, Dacia, N. S., 8, 1964, p. 101—118; S. Morintz şi P. Roman, *op. cit.*, p. 420—421; A. László, ArhMold, 7, 1972, p. 207—224.

[98] M. Gumă, Banatica, 5, 1979, p. 134.

(chiar în sensul de orizont cultural Bosut IIIb) asupra descoperirilor care pot fi atribuite, fără rezerve, unei culturi unitare și deja definite, cum este cultura Basarabi.

În perioada Ha C se constată o dezvoltare unitară în aceste zone, nord-estul Iugoslaviei și sud-vestul României fiind integrate în aria de răspîndire a culturii Basarabi (fig. 16).

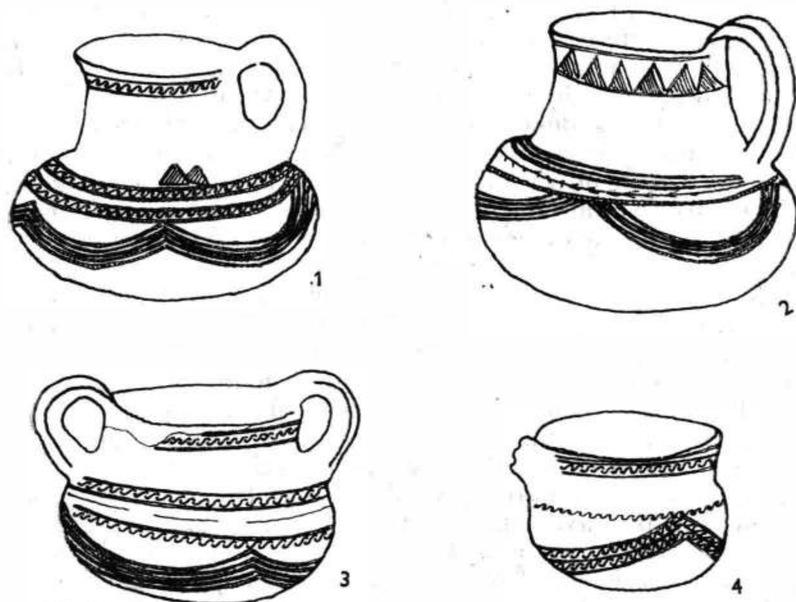


Fig. 16. Ceramică Basarabi din R.S.F. Iugoslavia: 1 Šarengrad; 2, 3 Vukovar; 4 Dalj (după N. Tasić).

Desigur, între orizontul cu ceramică neagră, canelată, grupul Insula Banului și cel de tip Gornea-Kalakača (sau Bosut) există o serie de elemente de legătură și influențe reciproce. Ele sînt demonstrate de existența ceramicii canelate în grupele Insula Banului și Gornea-Kalakača, de elementele decorative comune existente între aceste ultime grupe și de apariția, ca o influență din partea grupului Insula Banului, a încrustației cu alb în faza finală de dezvoltare a grupului Gornea-Kalakača [99].

Pe de altă parte, a putut fi sesizată, deja, existența unor relații complexe între grupele hallstattiene timpurii, menționate mai sus, și cultura Basarabi din Hallstattul mijlociu. Acestea necesită, însă, un studiu deosebit de aprofundat și discuții de amănunt pe care subiectul limitat al lucrării de față nu le poate permite. Sîntem de părere, însă, că ele vor putea ajuta în viitor la rezolvarea multor probleme, încă neclare, legate de originea culturii Basarabi, această primă manifestare deosebit de reprezentativă a unității lumii nord-tracice. În acest fel, și apariția masivă

[99] *Ibidem*; P. Medović, *Naselja . . .*, p. 106.

a elementelor de cultură materială de tip „illiric" în aria culturii Basarabi îşi va găsi, credem noi, o justificare firească.

Ni se pare, deci, evident că cercetarea staţiunilor hallstattiene din zona sud-vestică a României, din ce în ce mai amplă în ultima vreme, va putea contribui în mod substanţial la o mai bună cunoaştere a civilizaţiei din prima epocă a fierului în întreg spaţiul carpato-balcanic.

SOME REMARKS ON THE BOSUT GROUP

SUMMARY

Starting from the theories advanced by yugoslav researcher N. Tasić, regarding the Bosut group *(Balcania*, II, 1971, p. 29—67) the author makes a short overview of the interpretations of the ethnical-cultural and chronological contents of this cultural group. He agrees — in a large measure — to the last interpretation given by P. Medović *(Naselja starijeg gvozdenog doba u Jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd, 1978), yet distinguising in the framework of discoveries attributed initially to this group three chronological levels ascribable to some different cultural fenomena :

— the earlier level (Bosut IIIa *apud* P. Medović) defined by the prevalence of an incised and grooved pattern on pottery, is best represented by the discoveries of Kalakača the collective graves of Gomolova and the settlements of Gornea-Căuniţa de Sus and Gornea-Ţărmuri (the lower level) belonging to HaB_2-B_3. This horizon represents an independent cultural occurrence in the N—E of Yugoslavia and S—W of Romania, which is prior to the Basarabi culture, and, partly at least, it is concomitent with the ensemble of Banu-Island. Proceeding from some specific discoveries in the S—W of Romania, which are extend to a part of the Romanian Banat, the author considers the name of the *Gornea-Kalakača group* as best suited to this cultural and chronological horizon.

— the next horizon, from the same area (Bosut IIIb *apud* P. Medović), by its specific pottery inculcated and inlaid with white, undoubtedly belongs to the Basarabi culture and therefore it must be named and interpreted as such, as a part of this extended Ha C.

— the last horizon (Bosut IIIc, *apud* P. Medović) the least clearly defined, represents a cultural occurrence, characterized by a pottery decorated only with horizontal grooves. This level presents some ties and should be paralleled to the Ferigile group (Romania).

In spite of this distinction, the author considers it as evidence of the permanent continuity, as well as of the existence of some complex ties and influences among these cultural levels.

THE EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1 Vessels of Gornea—Kalakača type (Bosut IIIa) from the collectiv burial at Gomolava (after N. Tasić).

Fig. 2 Vessels from Pančevo (after N. Tasić).

Fig. 3 Basarabi pottery from the settlement "Gradina na Bosutu" (after N. Tasić).

Fig. 4 Vessels of Gornea—Kalakača type (Bosut IIIa): 1,3 Popov Salaš; 2, Kalakača; 4,8 "Gradina na Bosutu"; 5 Aradac; 6 Farkaždin; 7 Banatski Dvor; 9 Perlez—Batka A (after P. Medović).

Fig. 5 Vessels of Gornea—Kalakača type (Bosut IIIa): 1,5 Kalakača; 2,6 Vršac, Kasapska pustara; 3 Bela Crkva; 4 Vrdnik (after P. Medović).

Fig. 6 Basarabi vessels from the settlement Gomolava (after N. Tasić).

Fig. 7 The distribution area of the Gornea—Kalakača type find material (Bosut IIIa; sites from Jugoslavia, after P. Medović).

Fig. 8 Bronze fibula of "passemanterie" type from the site Kalakača (after P. Medović).

Fig. 9 Pottery of Gornea—Kalakača type, from Gornea — "Căunița de sus".

Fig. 10 Gornea — "Căunița de sus": pottery of Gornea—Kalakača type (Bosut IIIa).

Fig. 11 Gornea — "Căunița de sus": pottery of Gornea—Kalakača type (Bosut IIIa).

Fig. 12 Gornea — Țărmuri (inferior level): pottery of Gornea—Kalakača type (Bosut III.a)

Fig. 13 Gornea — "Țărmuri" (inferior level): pottery of Gornea — Kalakača type (Bosut IIIa).

Fig. 14 Gornea — "Țărmuri" (superior level): Basarabi pottery.

Fig. 15 Gornea — "Țărmuri" (superior level): Basarabi pottery.

Fig. 16 Basarabi pottery from Jugoslavia: 1 Šarengrad; 2, 3 Vukovar; 4 Dalj (after N. Tasić).

PÎNĂ CÎND A DOMNIT* BUREBISTA?

DE

VLADIMIR ILIESCU

Am ales acest subiect, fiindcă am vrut să supun discuţiei istoricilor — cu titlu de exemplu — un eveniment politic despre care arheologia nu ne poate spune nimic şi pentru a se vedea ce ne poate da analiza izvoarelor (Quellenforschung) într-o problemă ce face parte dintr-un complex istoric foarte important şi mult dezbătut în ultimul timp. Aceasta cu atît mai mult, cu cît în publicistica şi chiar şi în istoriografia ultimilor ani de la noi se manifestă unele tendinţe cu totul reprobabile.

Astfel se afirmă şi se susţine uneori mult mai mult decît se poate dovedi; apoi se fac şi afirmaţii fără nici un fel de dovezi; în sfîrşit unii ajung chiar la idei ce sînt contrazise de izvoare, datorită poziţiilor teoretice preconcepute sau ale unor pioase dorinţe istorice ale autorilor respectivi.

Limitele cronologice ale domniei marelui rege al geto-dacilor n-au fost indicate de către istoriografia greco-romană prin încadrarea lor în sistemele ei specifice de înregistrare a evenimentelor [1], ci doar indirect prin raportarea lui Burebista la alte evenimente istorice mai cunoscute pentru cititorii antici. Astfel începutul domniei lui Burebista este plasat [2] înaintea dictaturii lui Sylla [3], o datare ce a fost contestată şi a dat naştere la diferite interpretări [4]. Momentul de sfîrşit al domniei, care chiar de la prima vedere apare mai neclar, a format şi el obiectul unor discuţii ce au dus la cristalizarea mai multor puncte de vedere. La ele s-a ajuns însă doar printr-o analiză superficială a pasajului în cauză, fără a ţine seama de regulile studiului izvoarelor *(Quellenforschung)*, care prevăd o analiză multilaterală şi amănunţită a surselor directe şi indirecte ale unui eveniment.

Informaţia despre sfîrşitul domniei lui Burebista ne-a fost transmisă de către istoricul [5] şi geograful [6] Strabo [7]. Acesta spune [8]: „Cît despre

---

* Comunicare ţinută la Institutul de arheologie din Bucureşti în cadrul sesiunii ştiinţifice de aniversare a statului lui Burebista, din 21 aprilie 1980.

[1] Cum ar fi întemeierea Romei, numărul olimpiadei, consulii anuali sau alţi magistraţi eponimi.

[2] De către Iordanes, *Getica*, 67, care ne spune că: „În timpul domniei lui Burebista a venit în ţara geţilor Deceneu, atunci cînd Sylla a obţinut puterea supremă la Roma".

[3] Aceasta a început la sfîrşitul anului 82 î. e. n.

[4] Unii cercetători socotind improbabilă o domnie atît de lungă — de 40 de ani sau chiar mai mult — a lui Burebista.

[5] A fost autorul unei istorii care cuprindea — în continuarea lui Polibiu — evenimentele pînă la sfîrşitul războaielor civile ale republicii romane, în aproximativ 40 de cărţi, din care nu s-au păstrat decît 19 fragmente.

[6] Lucrarea sa în 17 cărţi, păstrată în cea mai mare parte, este descriptivă şi cuprinde numeroase date istorice, culturale şi etnografice.

[7] A trăit cam între 64 î. e. n. şi 25 e. n., fiind originar din Amaseia în Asia Mică.

[8] În C. 304 (VII, 3, 11) unde vorbeşte despre regiunile de la Dunărea de Jos şi locuitorii lor, între care se numărau geţii şi dacii.

S C I V A, tomul 32, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1981, p. 67—75

Burebista, acesta a fost răsturnat (detronat) de către unii ce se răsculaseră împotriva lui, *făcîndu-se aceasta mai înainte ca romanii să apuce să trimeată împotriva lui o armată.* Urmașii lui au împărțit puterea (regatul) în mai multe părți (unități). De curînd, cînd împăratul August a trimis împotriva lor o armată, ei erau împărțiți în cinci unități, atunci însă doar în patru".

De aici, unii cercetători au tras concluzia [9] că Burebista ar fi murit ucis înainte de asasinarea lui Caesar din martie 44 î.e.n. Ei aduc în sprijinul tezei lor și un alt pasaj din Strabo, în care se vorbește de prima armată pe care romanii au pregătit-o să lupte împotriva dacilor. Într-adevăr cu cîteva paragrafe mai înainte autorul nostru, vorbind despre funcția religioasă înaltă pe care o deținea Deceneu, a localizat-o astfel [10] în timp: „Pe cînd domnea asupra geților Burebista, împotriva căruia s-a pregătit să pornească cu armată răposatul Caesar".

Alți cercetători bazîndu-se pe aceeași știre sînt mai puțin categorici și vorbesc de moartea aproximativ concomitentă [11] a celor doi adversari.

Majoritatea istoricilor însă optează pentru o dispariție a regelui dac subsecventă [12] celei a dictatorului roman, la intervale de timp variabile [13], dar relativ apropiate [14] de primul eveniment.

Cea mai tîrzie datare [15], bazată pe o analiză mai complexă — chiar dacă nu completă —, ajunge pe la anul 40 î.e.n., contestînd astfel orice apropiere cronologică între cele două morți. De remarcat la acest istoric este că toată discuția a fost purtată doar pentru a se ști dacă Burebista a putut întreprinde anumite acțiuni externe — în speță distrugerea boiilor celți — la o dată foarte tîrzie [16].

---

[9] Ca D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 228, n. 1, sau C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 47, n. 1; eu însumi am ales indirect aceeași soluție prin trimiterea la Suetoniu *(Caes.* XLIV), care înregistrează pregătirile de război împotriva dacilor din anul 44 î. e. n. (Vezi *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 239, n. 69).

[10] La VII, 3, 5 (C. 298).

[11] „Cam în același timp" ne spune M. Macrea *(Burebista și celții de la Dunărea de mijloc*, SCIV, 7, 1956, 1—2, p. 122 și 132) urmat de H. Daicoviciu *(Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 75).

[12] Astfel V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 82.

[13] Astfel C. Daicoviciu este cel mai apropiat (în noua sa variantă din *Istoria României*, I, București, 1960, p. 287), ca și H. Daicoviciu *(op. cit.*, p. 113), pe cînd I. H. Crișan vorbește de anii 44—43 î. e. n. *(Burebista și epoca sa*, București, 1975, p. 441 și *Burebista and his time*, București, 1978, p. 243). Vezi și recentele poziții ale ultimilor doi autori în RRH, 12, 1980, 2—3, p. 158—159 și Transilvania, 6, 1980, p. 17—18.

[14] R. Vulpe, care inițial preluase (în *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 101) ideea lui V. Pârvan, a ajuns, în ultimii ani, pe baza unei analize parțiale, la o părere mai verosimilă — între 44 și 42 î. e. n. — StComPitești, 1, 1968, p. 52—53 și în *Studia Thracologica* București, 1976, p. 60.

[15] Datorită lui A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbekens im 1. Jhr. v. Chr.*, Budapesta, 1942, p. 17—18.

[16] Astfel A. Alföldi caută să dovedească distrugerea boiilor din Panonia de către Burebista la sfîrșitul anilor patruzeci și nu pe la 60 î. e. n., cum cred alții cercetători. De aceea are nevoie „să-l țină în viață" pe Burebista pînă în anul 40 î. e. n. Pentru demonstrarea existenței boiilor la o dată atît de tîrzie el citează monedele acestora cu numele *Biatec*, care ar fi fost imitate după denarii romani din 45 î. e. n. Dar cercetarea actuală cea mai competentă continuă să plaseze tipul acesta, denumit Bratislava, tot în anii 70—55 î. e. n. (Vezi K. Costelin, NumismSbor, 13—14, 1974, p. 67 și 73).

Înainte de a analiza ideile explicite și implicite din textul care ne preocupă, pentru a putea eventual face apoi legătura cu alte texte ale aceluiași autor, sau ale altor autori, trebuie stabilit cînd a scris Strabo, ce surse a folosit și felul său de lucru.

Opera sa geografică a fost scrisă [17] la bătrînețe [18], fie că este vorba despre reluarea unei redactări mai vechi, sau că a apărut treptat, pe cărți, multe dintre ele provenind sigur din anii 17–23 e.n. Cronologia lor a fost stabilită pe baza ultimelor evenimente istorice menționate în fiecare dintre ele. Astfel, cartea a VII-a, care interesează în gradul cel mai înalt istoria noastră veche [19], a fost scrisă în anii 17–19 e.n., deoarece este menționat [20] triumful lui Germanicus din anul 17 și continuarea luptei („în prezent" [21]) contra lui Arminius, șeful cheruscilor [22], care a fost asasinat de-abia în anul 19 sau chiar 21 e.n. de către rudele sale.

Strabo, care scrie la începutul unei perioade de acalmie în relațiile dintre daci și romani —cum ne spune expres Iordanes[23] și cum reiese implicit și din tăcerea izvoarelor epocii — are posibilitatea unei viziuni de ansamblu a raporturilor acestora de la Burebista la Tiberiu. Dar de la cine își trage el oare informațiile sale?

Geograful grec a folosit în general mulți autori [24], pe care îi citează într-o măsură variabilă. Apoi a recurs și la surse anonime [25] pentru noi, fiindcă nu le numește, precum și la informații orale [26].

Majoritatea informațiilor [27] din cartea a VII-a — ca și mare parte din cele privind regiunile noastre — provin de la filozoful și enciclopedistul Posidoniu din Apamea (135–50 î.e.n.). Din *Istoriile* sale în 52 de cărți ca și din cele 25 de lucrări ale sale cunoscute nu s-au păstrat decît puține fragmente. Alt izvor important [28] pentru istoria dacilor a fost Asinius [29] Pollio (76 î.e.n. — 4 e.n.). Consul în 40 și proconsul al Macedoniei în 39–38,

---

[17] Pentru toate problemele legate de viața și opera lui Strabo vezi studiile recente ale lui G. Aujac — Fr. Lasserre, *Strabon Géographie*, I, 1, Belles Lettres, Paris, 1969, Introducerea, și Fr. Lasserre, art. *Strabon* din *Der Kleine Pauly*, V col. 381–385.

[18] La începutul domniei lui Tiberiu — cînd autorul avea în jur de 80 de ani — și nu în timpul lui August, cum se crede de obicei. Vezi de ex. M. Macrea *(art. cit.*, p. 130), urmat de I. H. Crișan) *(op. cit.*, p. 440), care acceptă anul 7 î. e. n.

[19] Fiindcă descrie regiunile dunărene pînă la vărsare, vestul și nordul Mării Negre, ca și Peninsula Balcanică.

[20] La VII, 1, 4 (C. 291).

[21] Această formulă, alături de „cu puțin înaintea noastră" și de „în vremea noastră", servește la circumscrierea temporală aproximativă a multor evenimente citate de Strabo în opera sa.

[22] Celebrul învingător al romanilor, care în anul 9 e. n. a distrus cele trei legiuni ale lui Quinctilius Varus, împiedicînd probabil transformarea Germaniei într-o provincie romană.

[23] Vezi *Get. 68*; știrea provine probabil din istoria geților a lui Dion Chrysostomul de la finele secolului I e. n., care dealtfel a și vizitat regiunile noastre.

[24] Vezi V. Aly, *Strabon von Amaseia*, Bonn, 1957; —G. Aujac, *Strabon et la science de son temps*, Paris, 1968; Aujac — Lasserre, *op. cit.*; Lasserre, *art. cit.*

[25] Dacă cei nominalizați sînt toți de limbă greacă, ultimii cuprindeau și multe nume romane, cum se poate bănui din subiectele tratate și informațiile date de autorul nostru.

[26] Vezi II, 5, 11. Dintre acestea unele sînt bazate și pe o „autopsie" la fața locului — cu prilejul călătoriilor sale — ce completează interogarea unor informatori locali, iar altele reprezintă doar relatările unor interlocutori.

[27] În special cele etnografice, privind numeroasele populații din regiunile descrise aici.

[28] Cel puțin parte din știrile despre Burebista provin de la el.

[29] Vezi J. André, *La vie et l'œuvre d'Asinius Pollio*, Paris, 1949.

fostul partizan al lui Caesar şi Antonius, care a dus şi lupte în Iliria, încununate cu un triumf, s-a retras apoi din viaţa politică şi a devenit un protector [30] al culturii. *Istoriile* sale în 17 cărţi, care au fost traduse în greceşte, nu s-au păstrat decît în puţine fragmente [31]. Apoi Strabo a recurs şi la istoricul grec Timagenes [32], un contemporan care a trăit în casa lui Asinius Pollio.

În sfîrşit, în timpul sejurului său repetat şi îndelungat de la Roma, istoricul şi geograful din Amaseia a apelat la informaţiile unor persoane contemporane — care însă nouă ne scapă —, pentru diferite evenimente foarte apropiate, cum erau de exemplu luptele recente cu dacii din timpul lui August.

Ca metodă de lucru la Strabo se constată folosirea unor „tratate de specialitate" pentru diferitele părţi ale geografiei sale, care mai sînt completate din cînd în cînd. Aceasta face ca lucrarea să redea în general conţinutul şi stilul respectivelor surse folosite. Autorul însă păstrează o relativă independenţă prin repetata lor criticare [33] sau prin concluziile proprii pe care le trage [34], cînd vrea să explice unele situaţii sau evenimente pe care le descrie.

Despre problema care ne interesează aici — respectiv domnia lui Burebista cu meandrele ei — Strabo vorbeşte doar în treacăt. Aceasta o face în cadrul descrierii regiunilor dunărene, cînd ne oferă date disparate despre geto-daci şi despre unele din raporturile lor cu romanii pînă în momentul redactării cărţii a VII-a a geografiei sale. Dacă datele etnice sînt mai numeroase, conform variantei chorografice a geografiei sale, Strabo menţionează doar incursiunile dacilor din timpul lui Burebista şi acţiunile recente ale lui August, nominalizînd numai pe cea a lui Aelius Catus — la începutul erei noastre — de strămutare a 50 000 de oameni de la nordul Dunării în sudul fluviului [35]. Dar el nu cunoaşte exact nici data începerii domniei lui Burebista, nici cea a venirii lui Deceneu (cf. *Iord. cit. supra*), precum nici momentul morţii sale.

---

[30] A sprijinit poeţi ca Cinna, Catul, Horatiu şi Vergii sau pe istoricul grec Timagenes. Întemeietor al primei biblioteci publice la Roma, posesor al unei colecţii de artă celebre, el organiza şi recitări literare.

[31] Probabil această versiune, datorată lui Asinius Pollio din Tralles, a fost folosită de Strabo. Lucrarea sa cuprindea perioada 60—42 î. e. n. şi a servit şi lui Plutarh şi lui Apian.

[32] A fost un sclav grec, stabilit şi eliberat la Roma în anul 55. î.e.n. Din lucrările sale, care au tratat şi perioada lui August, s-au păstrat doar cîteva fragmente, între care şi la Strabo.

[33] Astfel la VII, 3, 9 este contestată informaţia lui Ephoros — istoricul pe care Strabo îl consultă dealtfel mult — despre invenţia roţii olarului de către principele scit Anacharsis. Această figură semilegendară trecea dealtfel încă de la Platon (*Rep.* X, 600 A) drept mare inventator. Deoarece însă roata era cunoscută deja de Homer (*Iliada*, XVIII, 600), care trăise înaintea lui Anacharsis, Strabo îi contestă pe drept acestuia posibilitatea invenţiei.

[34] Vrînd de exemplu să dovedească vechimea împărţirii între geţi şi daci, el presupune că ultimii se numeau odinioară *dai*, deoarece numele acesta (*daos* la sg.) apare la sclavii din Attica, alături de cel de *Geta*. Dacă Strabo are dreptate, cînd respinge identificarea primilor sclavi cu sciţii *dai*, din Asia Centrală, mult prea îndepărtată de Attica, el greşeşte în schimb, cînd crede că este vorba de *daci*! După cum a reieşit clar din ultimele piese descoperite ale lui Menandru, chiar dacă *Daos* apare alături de *Geta*, el este frigian şi nu dac! Vezi Vl. Iliescu, *Dakische Sklaven bei Menander? Zu Strabo C. 304*, Studii de tracologie, Bucureşti, 1976, p. 35—54. Însă chiar şi greşeala aceasta arată informaţia largă a autorului şi legăturile istorice interesante pe care le face acesta.

[35] În C. 303 (VII, 3, 10).

Într-adevăr, dacă analizăm atent pasajul despre sfîrşitul domniei lui Burebista — fără a avea însă nici o idee preconcepută —, observăm că acesta din urmă nu are nici o legătură cu moartea lui Caesar, în sensul că autorul grec nu stabileşte nici un raport cronologic între ele. El spune doar că evenimentul s-a întîmplat mai înainte ca romanii să trimeată o armată contra dacilor şi nu înainte ca ei să fi avut intenţia aceasta. Or, Strabo vorbeşte în altă parte de lupte între daci şi romani, respectiv de campanii ale romanilor contra dacilor, cum vom vedea mai jos.

În schimb, despre Caesar ni se spune doar că a avut intenţia să pornească împotriva dacilor, făcînd pregătiri [36] pentru aceasta. Iar noi ştim că mai înainte de a executa planul său a fost asasinat. Acesta este motivul pentru care n-a mai avut loc campania şi nu fiindcă ar fi murit între timp Burebista. Căci altminteri nu s-ar fi făcut pregătiri pînă în ultimul moment al vieţii lui Caesar. Dealtfel şi după moartea lui Caesar „pericolul" dac a continuat să existe pentru romani, cum ne arată Apian [37] în mod clar [38]. Ca atare, Burebista nu murise încă şi mai ales statul lui nu se destrămase nici el imediat după martie 44 î.e.n.

Dar cum s-a ajuns la corelarea celor două evenimente? Strabo vorbind despre religia geţilor a vrut să circumscrie timpul cînd era mare preot celebrul Deceneu. Atunci citează [39] pentru prima oară, dar întîmplător [40], pe Burebista şi ca să-l încadreze cu o noţiune cunoscută tuturor, el aminteşte pe marele Caesar — binecunoscut în lumea greco-romană — care se pregăteşte să-l combată la vremea lui pe regele dac.

Strabo n-a asociat deci cele două evenimente. El a formulat doar într-un scurt excurs istoric o frază imprecisă despre detronarea lui Burebista şi prima campanie romană contra dacilor, după ce anterior într-alt pasaj îi asociase întîmplător pe Burebista şi pe Caesar, ambii fiind încă în viaţă.

Confuzia au făcut-o apoi istoricii moderni, care au asociat morţile celor două personaje. Unii au fost atraşi involuntar de asocierea aceasta [41]

---

[36] Suetonius (*Caes.* XLIV, 6—7) ne spune: „Dorea să ţină în frîu pe daci, care se răspîndiseră în Tracia ... Moartea l-a surprins pe cînd săvîrşea astfel de lucruri şi se gîndea la ele", iar Velleius Paterculus arată (II, 59, 4): „Şi după cîştigarea războaielor civile, (Caesar) îl trimisese (pe August) la învăţătură la Apollonia ... avea de gînd să-l ia tovarăş de arme în războiul ce urma să-l pornească mai întîi împotriva geţilor şi apoi a parţilor". Vezi şi Plutarh, *Caesar*, 58; Suetonius, *Aug.*, VIII, 4; Livius, *Per.*, CXVII şi Apian, *Ilirice*, 13, 36 — 37 şi *Răzb. civ*, II, 110.

[37] *Răzb. civ.*, III, 25, sună astfel: „Deodată se răspîndi vestea că geţii, care aflaseră de moartea lui Caesar, pustiesc prin incursiuni Macedonia. Antoniu ceru atunci armată de la senat pentru a pedepsi pe geţi, susţinînd că ea a fost pregătită de Caesar contra geţilor şi în al doilea rînd împotriva parţilor ...". Chiar dacă totul s-a dovedit a fi numai un zvon (Apian, *loc. cit.*), posibilitatea acestei acţiuni şi deci continuitatea statului puternic al lui Burebista nu era mai puţin o realitate istorică, cel puţin în ochii istoricilor care redau evenimentele.

[38] Autorul *Istoriei romane* a folosit pentru zona şi epoca care ne interesează-căci lucrarea este structurată geografic —, izvoare bune, între care şi pe Asinius Pollio şi *Istoriile* lui Strabo.

[39] Vezi mai sus nota 10.

[40] Căci pe larg se va ocupa de el, la C. 303 şi 304, iar la C. 762 Burebista este din nou citat alături de Deceneu.

[41] Apropierea între un rege „barbar" şi cea mai mare figură politico-militară a lumii romane de pînă atunci, dacă nu chiar a întregii istorii romane, părea flatantă în ochii istoriografiei noastre — pentru primul dintre ei.

— chiar şi în moarte ! — a celor doi duşmani [42]. Cei mai puţin critici nici n-au mai ţinut seama de indicaţia primei expediţii romane şi vorbesc de moartea concomitentă sau puţin mai tîrzie a regelui dac. Ceilalţi au văzut menţiunea luptelor lui August cu dacii, dar au fost derutaţi de indicaţia „în prezent" din relatare. Deoarece data aceasta — cînd scria Strabo erau deja cîţiva ani după era noastră ! — l-ar fi învestit pe Burebista cu peste 100 de ani de viaţă [43], ei au trecut peste această menţiune şi s-au întors la Caesar — pomenit anterior şi care mai avusese de gînd şi o expediţie împotriva dacilor — de care „s-au ataşat" cronologic în explicaţia lor.

În orice caz toţi erau preocupaţi — cel puţin în subconştient — de lungimea domniei regelui dac, care-şi începuse domnia — după singurul izvor explicit — înaintea anului 82 î.e.n. Ca atare ei socoteau că regele nu mai putea să domnească mult peste 49 —48 î.e.n., data sigură a tratativelor sale cu Pompei.

Totuşi există chiar în textul lui Strabo — în două pasaje diferite — o indicaţie pentru trimiterea sa la o altă campanie antidacă mult mai timpurie a lui August, şi anume aluzia la luptele din Iliria — din anii 35 — 33 î.e.n. — care au dus la cucerirea oraşului-bază Siscia (Šišak). Acolo el spune [44] : „Dacii pretind că acest ţinut ar fi al lor ... Restul ţinutului, spre nord şi est, îl ocupă panonnii, pînă la Segestica şi Istru.... Oraşul Segestica formează o întăritură foarte potrivită pentru războiul împotriva dacilor...". Iar istoricul Apian spune acelaşi lucru în mod mai explicit, cînd descrie acea campanie a lui August [45] : „... în ţinutul segestanilor ... se află un oraş bine întărit... împăratul dorea foarte mult să-l ocupe spre a-l folosi ca depozit de aprovizionare în războiul împotriva dacilor şi bastarnilor, care sînt dincolo de Istru... Din aceste cauze împăratul socotea că are mare nevoie de Segeste... el răspunse că aduce o garnizoană în oraş şi cerea să i se dea 100 de ostateci, ca să se folosească în siguranţă de oraş, drept bază de aprovizionare împotriva dacilor".

Campania lui Augustus din anul 35 î.e.n. în Iliria [46], care la început a fost îndreptată împotriva dacilor [47] şi a dus la cucerirea oraşului Siscia, n-a mai fost continuată. În anul următor s-a procedat la cucerirea Dalmaţiei şi de-abia în anul 29 î.e.n. guvernatorul Macedoniei, M. Licinius Crassus, se va îndrepta din nou spre Dunărea de Jos, în cursul celebrei sale campanii, cînd i-a combătut pe bastarni şi pe geto-daci.

În felul acesta mărturia singurului izvor direct indică un termen *ante quem* în anul 35 î.e.n.

---

[42] Căci pe lîngă incursiunile dacilor pînă în Macedonia, despre care relatează textele (Strabon, Suetonius, Apian), celebra inscripţie din Dionysopolis (Balcic) în cinstea lui Acornion vorbeşte de tratative purtate cu Pompei (r. 32 — 38). De aici există bănuiala unei alianţe între cei doi şi o eventuală trimitere a unui contingent dac la Pharsalos, în lupta decisivă între Pompei şi Caesar.

[43] Domnia din 82 î.e.n. ar presupune o naştere înainte de anul 100 î. e. n. Vezi notele 2 — 3.

[44] La C. 313 (VII, 5, 2), după ce anterior (C. 207) făcuse o menţiune identică („Oraşul are o aşezare potrivită pentru războiul împotriva dacilor").

[45] În *Ilirice* 22, 62 şi 23, 67.

[46] Vezi C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde Südosteuropas*, V, 1, Viena 1935, p. 57 urm.

[47] Indiferent dacă acesta a fost scopul acţiunii lui August sau obiectivul ei era mult mai limitat, neavînd nici o legătură directă cu dacii. Esenţial pentru discuţia noastră este faptul că Strabo crede acest lucru — dealtfel ca şi Apian, care este poate doar ecoul său — şi în funcţie de aceasta a localizat momentul morţii lui Burebista.

Înainte de a vedea ce ne spun izvoarele indirecte despre acest eveniment, respectiv realităţile militaro-politice ale regiunii noastre carpato-dunărene în anii aceia, este bine să desprindem şi alte concluzii ce se pot degaja din textul în discuţie, deoarece şi în privinţa aceasta s-au făcut afirmaţii şi s-au emis ipoteze ce sînt departe de a fi dovedite.

În primul rînd nu este absolut sigur că Burebista a fost ucis ! Deşi toţi istoricii moderni pornesc de la această presupunere ca de la o axiomă, ea ar trebui totuşi dovedită, chiar dacă din punct de vedere istoric destinul personal al lui Burebista nu mai are mare importanţă, după ce marele său stat s-a destrămat şi el a rămas poate doar un rege local. Astfel pasajul lui Strabo vorbeşte [48] doar de o „răsturnare (de pe tron), înlăturare (de la putere)". Ceea ce a relatat istoricul şi geograful grec înseamnă că marele stat s-a desfăcut în patru formaţii locale, prin a căror reunificare Burebista crease anterior acea *megale arche* amintită în text. Punctul de plecare îl formase însă desigur una dintre formaţiuni, probabil cea pe care marele rege o conducea [49] deja înaintea reunificării, iar după acţiunea „forţelor [50] răsculate" el putea rămîne doar la cîrma ei. Indiferent dacă a fost ucis sau a murit „de bătrîneţe", noi nu ştim exact cine i-a urmat la domnie lui Burebista. Se pretinde în general [51] că la tron [52] a urmat Deceneu. Şi aceasta este o simplă presupunere la care s-a ajuns printr-o interpretare nejustificată a „listei [53] regilor daci" din *Getica* lui Iordanes. El, ca şi Strabo, vorbeşte despre marea trecere de care se bucura Deceneu nu numai pe lîngă rege, dar şi în rîndurile populaţiei, *ajungînd chiar să poruncească regilor* [54]. Prin aceasta autorul — care-şi făcuse o impresie pe baza informaţiilor lui Dio Chrysostomul şi a lui Strabo[55] — vroia să spună că autoritatea marelui preot se manifesta nu numai în masa dacilor, dar şi printre conducătorii mai mari sau mai mici ai diferitelor triburi sau formaţiuni politice, indiferent dacă ele făceau parte din statul lui Burebista, sau erau atunci autonome. Afirmaţia lui Iordanes nu se referă la presupusa calitate de (mare) rege a lui Deceneu — după moartea lui Burebista —, ci la autoritatea

[48] Folosind pentru aceasta verbul „καταλύω".

[49] Căci experienţa istorică atestă valabilitatea acestui „model" de unificări politice, pornind de la un nucleu local.

[50] 'Επαναστάντων αυτῷ τινων. Nu ştim cine au fost aceştia; astfel R. Vulpe *(op. cit.)*, care socoate pe Burebista un rege get din cîmpia munteană, îi consideră pe dacii din Transilvania nemulţumiţi de politica regelui, iar H. Daicoviciu *(op. cit.*, p. 96—98) contestă aceasta, deoarece îl plasează pe Burebista în Transilvania, socotindu-l dac. J. Trynkowski *(In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 384—385) dimpotrivă vorbeşte despre o „revoluţie de palat" al cărei beneficiar ar fi fost chiar marele preot Deceneu.

[51] De exemplu H. Daicoviciu *(op. cit.*, p. 99).

[52] Cel al formaţiunii locale, de baştină, a lui Burebista.

[53] Între paragrafele 67 — 77 sînt amintiţi Burebista, Comosicus, Coryllus şi Dorpaneus, ca regi, iar Deceneu doar ca „sfetnic cu puteri aproape regeşti", chiar de la începuturile domniei lui Burebista. Dar regii amintiţi nu se succed neîntrerupt, cum cred unii istorici contemporani „optimişti" şi nici nu ştim dacă ei cu toţii au condus acelaşi regat, iniţial al lui Burebista, sau altele diferite, deoarece de întreaga Dacie tot nu poate fi vorba, avînd în vedere că noi cunoaştem şi alte nume de regi din diferite izvoare.

[54] *Get.* 71 „. . . *ut non solum mediocribus, immo et regibus imperaret*". Asupra acestui pasaj atrăsese de curînd atenţia şi J. Trynkowski *(op. cit.*, p. 386), dar l-a interpretat în sensul că Deceneu i-ar fi succedat lui Burebista şi în calitate de rege al „nucleului central" şi-ar fi exercitat o puternică influenţă asupra celorlalte formaţiuni politice dace, mai mici.

[55] Vezi VII, 3, 5 (C. 297): „. . . era apreciat de către conducători şi de popor".

morală asupra unor regi și regișori [56], cum au fost, de exemplu, cei pe care i-a înregistrat în Dobrogea Cassius Dio, cu ocazia campaniei lui Crassus.

Formațiunile politice care au rezultat din destrămarea marelui regat al lui Burebista — patru la început, iar mai tîrziu cinci — nu pot fi localizate [57] cu exactitate și nici nu le putem atribui regii care apar în izvoare după Burebista, deoarece numărul lor este cînd mai mare și cînd mai mic decît presupusele lor regate, la fel variază și importanța lor, apreciată pe baza ecoului istoric pe care l-au trezit în izvoare.

Regii geto-daci pe care izvoarele îi înregistrează datorită contactelor militare sau diplomatice, pe care romanii le-au avut cu dînșii, reprezintă dovada indirectă a destrămării regatului lui Burebista și a sfîrșitului domniei sale. Ei nu figurează nici unul în „lista” lui Iordanes, de unde s-a tras concluzia că ei nu i-au succedat lui Burebista în „nucleul său central”. În orice caz ei n-au domnit decît peste anumite părți ale Daciei.

Cel mai important și poate și cel mai vechi dintre ei — dacă facem abstracție de misteriosul Coson [58] —, a fost probabil celebrul Cotiso. Florus [59] ne spune [60] despre el : „Dacii sub conducerea lui Cotiso obișnuiau să coboare din munți și să pustiască ținuturile vecine ori de cîte ori Dunărea îngheța”. Horatiu afirma [61] probabil în anul 29 î.e.n. : „Armata dacului Cotiso a pierit”. În sfîrșit Suetoniu susține [62] că, după spusele lui Marcus Antonius [63], Iulia [64], fiica lui August, a fost făgăduită regelui Cotiso, după ce anterior fusese logodită cu fiul său [65], iar August ar fi cerut în schimb pe fata lui Cotiso în căsătorie. Chiar dacă faptul în sine pare să fi fost o născocire a lui Antonius — aflat în plină luptă ideologică cu adversarul său August — înainte de a se ajunge la lupta armată, terminată prin bătălia de la Actium în anul 31 î.e.n., Antonius a vrut să arate că, pe cînd el se căsătorise cu o regină orientală — Cleopatra —, August își dăduse fiica unui barbar de la Dunăre, vrînd pe deasupra să se însoare cu fiica acestuia. Pe noi ne interesează însă faptul că regele dac era suficient de celebru la Roma — fiind cel mai cunoscut dintre urmașii lui Burebista, cum reiese și de la ceilalți autori citați — pentru a trezi

---

[56] Roles, Dapyx și Zyraxes.

[57] Încercările care s-au făcut (vezi cea mai recentă la Al. Vulpe, RESEE, 16, 4, p. 627—628), pornesc de la „provinciile istorice” românești, în lumina descoperirilor arheologice, printre care tezaurele monetare ocupă un loc important, deși foarte discutat și contestat chiar (vezi, de exemplu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 105—111).

[58] S-au păstrat un număr mare de monede de aur de la sau pentru acesta — găsite în Transilvania —, iar în manuscrisele cele mai vechi ale lui Suetonius apare forma *Cosoni* în loc de *Cotisoni* în pasajul citat despre presupusele intenții matrimoniale ale lui August. Deși s-au emis diverse ipoteze fanteziste despre identitatea celor doi regi sau despre existența reală — iar nu datorită unei banale greșeli de copist — a personajului Coson la Suetoniu, cu toate consecințele sale istorice, un lucru este cert: în biografiile împăraților este vorba de Cotiso, al cărui nume este confirmat de izvoarele independente ca Horatiu și Florus. Aceasta însă face și mai enigmatică persoana lui Coson, atestată doar de monedele de aur amintite.

[59] Care se bazează pe contemporanul Titus Livius, ale cărui cărți 134 și 135 s-au pierdut.

[60] La II, 28, 18.

[61] *Ode* III, 3, 17 — 18.

[62] *Aug.* LXIII, 4.

[63] Fostul triumvir și în acel moment adversarul lui August.

[64] Născută în 39 î. e. n. din căsătoria cu Scribonia.

[65] Antonius Antyllus fusese logodit cu Iulia în anul 36 î.e.n.

atenţia publicului roman. Aceasta înseamnă că el trebuia să domnească deja de un număr de ani şi să fi avut contacte — probabil războinice — cu romanii, pe care îi atacase în cîteva rînduri, cum ne sugerează Florus (v. mai sus). Nu ştim însă dacă campania din anul 35 î.e.n. — întreprinsă de August — era îndreptată contra lui Cotiso. Acesta a început să domnească probabil cîndva prin anii treizeci înaintea erei noastre, fără să putem însă preciza momentul exact. Prin aceasta este confirmată indirect indicaţia lui Strabo despre destrămarea statului lui Burebista înainte de anul 35 î.e.n., la o dată care nu poate fi încă stabilită cu exactitate.

Ceea ce se desprinde cu certitudine din toate acestea, este faptul că dispariţia lui Burebista nu este legată de moartea lui Caesar, el continuînd să mai domnească încă destul de mult timp după acest eveniment.

BIS WANN HAT KÖNIG BUREBISTA EIGENTLICH GEHERRSCHT?

ZUSAMENFASSUNG

Wenn der Anfang der Herrschaft des „weltberühmten“ — weil er sowohl Verbündeter des Pompejus als auch erklärter Feind und bekanntes Angriffsziel des Cäsar gewesen war — Königs der Geten und Daker viel umstritten ist, scheint der Zeitpunkt seines Sturzes und vermutlichen Todes (Strabon C. 304) mit großer Wahrscheinlichkeit — so behaupten fast alle Forscher ausnahmslos — in die Zeit um Cäsars Ermordung zu fallen. Doch beruht diese *communis opinio* — wie eine eingehende Erörterung der einschlägigen Quellen es zeigt — auf einer völlig unbegründeten Verkoppelung der Stelle des Strabon mit den Nachrichten über den beabsichtigten Feldzug Cäsars gegen Burebista. In Wirklichkeit scheint derselbe womöglich bis in die Mitte der dreißiger Jahre geherrscht zu haben.

COMANDAMENTELE MILITARE DE LA *PRAETORIVM* ÎN DACIA

DE

D. TUDOR

Descriindu-ne poziţia geografică a Daciei, istoricul Iordanes din secolul al VI-lea e.n. ne arată că : „Am în vedere Dacia cea veche pe care acum o ocupă popoarele gepizilor. Această ţară, aşezată în faţa Moesiei, dincolo de Dunăre, este înconjurată de o cunună de munţi, avînd numai două intrări, una pe la Boutae şi alta pe la Tapae" [1]. În privinţa identificării celor două trecători ce străbat cununa munţilor, istoricii au dat mai multă atenţie celei de la *Tapae*. Ea era binecunoscută de la Dio Cassius (LXVII, 10 şi LXVIII, 8, 1), atunci cînd ne descrie războaiele romanilor cu Decebal. Se identifică cu strîmtoarea Poarta de Fier a Transilvaniei care duce de la Caransebeş către Sarmizegetusa romană. Aceasta este părerea unanimă a istoricilor din trecut şi de azi. Notăm că itinerariile antice nu înscriu nici o localitate cu numele de Tapae în lungul acestei văi, încît toponimul se aplică numai locului de trecere printre munţi, fără să reprezinte o *statio*.

Cît priveşte toponimul *Boutae*, el a fost vitregit de filologii şi istoricii noştri. În lucrările lor referitoare la daci, nici nu-l amintesc. Fără îndoială că denumirea se referă la valea Oltului, trecătoarea cea mai importantă peste cununa munţilor Carpaţi. Dar şi în cazul de faţă, itinerariile antice nu o cunosc ca aşezare. Boutae nu putea fi decît denumirea generală a trecerii de pe Valea Oltului, de la Călimăneşti pînă la Turnu Roşu [2].

C. Patsch are dreptate cînd consideră cele două denumiri geografice, *Tapae* şi *Boutae* ca fiind toponime geto-dacice [3]. Semnificaţia lor urmează a se stabili de către filologi.

Faţă de indicaţiile date de către Iordanes, trecătoarea Boutae nu poate fi stabilită pe defileul Jiului sau pe marginile acestuia. Trecerea prin acest loc, atît în vremea Daciei libere, cît şi sub stăpînirea romană era foarte dificilă, între Bumbeşti şi depresiunea Petroşanilor [4].

Configuraţiile celor două *accessus* menţionate de Iordanes, apar diferite din punct de vedere geografic şi rutier. *Boutae* valea carpatină a

---

[1] Iordanes, *Getica*, XII, 73—74.

[2] Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum, unter Domitian und Trajan*, Viena—Leipzig, 1937, p. 29, n. 7; 75 şi 146, n. 45. Propunerea lui I. Conea, *Cercetări geografice la istoria românilor*, Bucureşti, 1938, p. 25, de a localiza Boutae la Boiţa — Turnu Roşu, nu poate fi acceptată. Tabula Peutingeriană (în continuare prescurtată Tab.Peut.), prin măsurătorile ei precise, indică acolo *Caput Stenarum*, cf. D. Tudor, OR[4]. p. 53—55 şi 270.

[3] C. Patsch, *op. cit.*, p. 146, n. 5.

[4] Vezi recentele cercetări ale lui István Ferenczi, Tibiscus, 5, 1979, p. 115—126.

S C I V A, tomul 32, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1981, p. 77—88

Oltului (lungă, de la Călimănești la Boița, de circa 60 km) este blocată în mijlocul ei de către masivul muntos al Coziei ale cărui stînci pătrundeau puternic în albia Oltului. De la vărsarea Lotrului și pînă la Cozia Veche (lîngă Arutela) nu exista un drum de trecere în vremea Daciei libere și la începutul stăpînirii romane în Dacia. Accesul peste *corona montium* era posibil numai ocolind muntele Cozia, pe la răsărit (Rădăcinești—Pripoarele—Titești—Copăceni), pe un drum cu multe urcușuri, denumit în epoca feudală „Țara Loviștei" [5] (fig. 1). Incursiunile dacilor din podișul Transilvaniei spre malurile Dunării se organizaseră pe acest drum muntos, care continua pe Olt pînă la Dunăre. Pe această cale vor fi pătruns oștile lui Duras-Diurpaneus în Moesia (85 e.n.), cînd guvernatorul acestei provincii, Oppius Sabinus, a fost nimicit cu o bună parte din armata sa, în urma unui atac dacic dat prin surprindere. [6] Tot pe această cale va fi fost organizată — și marea incursiune a lui Decebal din iarna anilor 101—102 e.n. care l-a silit pe Traian să plece din Banat pe teatrul de luptă din Moesia inferioară [7]. Contraofensiva romană condusă de către Cornelius Fuscus (87 e.n.) împotriva regatului lui Decebal s-a încheiat dezastruos, undeva pe Valea Oltului carpatin [8]. În cel de-al doilea război al său cu Decebal, Traian a concentrat importante forțe militare la *Buridava* (Stolniceni, jud. Vîlcea) și a înaintat pe la răsărit de muntele Cozia, pînă în Transilvania. Prezența împăratului în aceste locuri ne este atestată și de toponimul *Castra Traiana* (Sînbotin, jud. Vîlcea) Documentele arheologice dovedesc că după încheierea primului său război cu dacii, împăratul păstrase sub control roman cele două importante trecători din Banat și Oltenia, ceea ce explica (105 e.n.) înaintarea ușoară a armatelor romane pînă la nord de Carpați [9].



Fig. 1. Castrele romane din jurul muntelui Cozia.

Tapae — Poarta de Fier a Transilvaniei se continua pînă la Dunăre pe două căi. Cea din vest (conform indicațiilor din Tab.Peut.) pornea de la Tibiscum (lîngă Caransebeș) prin : *Caput—Bubali—Aizizis—Berzobis—Centum Putea—Arcidava—Lederata*, pînă la Dunăre [10]. Era un drum mai

---

[5] Vezi pentru aceste drumuri carpatine, D. Tudor, *op. cit.*, p. 48—55.
[6] C. Patsch, *op. cit.*, p. 5 și 18.
[7] *Ibidem*, p. 62 și urm.
[8] *Ibidem*, p. 9 și urm. și D. Tudor, Latomus, 20, 1961, p. 501 și urm.
[9] D. Tudor, SMMIM, 1, 1968, p. 17 și urm. și Dacia, N. S., 23, 1979, p. 93 și urm.
[10] Informații detaliate în TIR, L, 34, București, 1968, passim.

lung dar accesibil şi deschis, printr-o regiune de dealuri şi cîmpie. Pe aici s-a desfăşurat contraofensiva generalului Tettius Iulianus, împotriva lui Decebal, încheiată cu victoria sa de la Tapae (88 e.n.), deci, în Poarta de Fier a Transilvaniei [11]. În prima sa campanie împotriva regatului dac (101—102 e.n.), Traian a urmat şi el calea lui Tettius Iulianus, obţinînd o nouă victorie importantă, tot la Tapae [12]. Încă din timpul primului său război din Dacia, Traian s-a îngrijit de construirea acestui drum. Pe Columna Traiană apar numeroase scene cu soldaţi ce defrişează terenul de păduri, sapă drumuri şi leagă poduri peste ape [13].

A doua ramură a drumului ce continua de la Tapae şi Tibiscum, pînă la Dunăre, se găsea în partea de est a Banatului. În vremea romană Tab.Peut., ne arăta că el trecea prin localităţile *Masclianae—Gaganae—Ad Pannonios—Praetorium—Ad Mediam* şi se încheia la *Dierna* (Orşova Veche), pe malul Dunării [14]. Şoseaua romană străbătea prin acest traseu, *Porta Orientalis* (denumire modernă), un ţinut accidentat, cu puternici codri şi locuri înalte, cum este pasul Teregova. Se pare că, prin aceste locuri, incursiunile romane spre cetăţile dacice din munţii Orăştiei nu s-au putut aventura.

În cele două pasuri din Oltenia şi Banat, ne atrage atenţia apariţia repetată a toponimului *Praetorium;* în ambele cazuri, el este clar menţionat de către Tab.Peut. Ne interesează cînd au apărut în Dacia cele două denumiri şi ce scop militar au avut ele.

Încă din vremea Republicii (Titus Livius, Caesar, Vergilius etc.), prin *praetorium* se înţelegea cortul sau casa din tabără a generalului. Mai apoi, el este reşedinţa importantă a comandantului, situată în vremea imperiului în mijlocul castrului roman. În pretoriu puteau fi adăpostiţi temporar guvernatorii de provincii, împăratul în timpul unei campanii militare sau în trecere prin acele locuri şi chiar personajele de seamă ce călătoreau pe drumurile provinciale. Cu timpul, aceste *praetoria* s-au transformat în *stationes* sau oraşe, adăugîndu-li-se cîteodată un determinativ (expl. *Praetorium Agrippinae*, *Praetorium Latovicorum* etc.) Aceste toponime se înmulţesc sub imperiu. Multe dintre ele aveau funcţiunea de comandamente cu caracter militar, primind misiunea de a organiza paza şi *cursus publicus* în locurile accidentate, mai ales în strîmtori. Astfel se explică frecvenţa toponimului *Praetorium* în Tab.Peut. şi în alte itinerarii antice [15]. În cazul celor două *Praetoria* cunoscute în Dacia, dezvoltate numai în limitele unor *stationes* în cele două trecători muntoase, trebuie să le acordăm o misiune militară specială.

---

[11] Patsch, *op. cit.*, p. 27 şi urm.

[12] Ibidem, p. 62 şi urm. Dublul pod de vase peste Dunăre, figurat pe columna lui Traian de la Roma, la începutul campaniei, îi determină pe unii istorici să admită o trecere a armatei romane şi pe la Dierna, prin Porta Orientalis, pînă la Tibiscum, cf. D. Tudor, *Les ponts romaines du Bas Danube*, Bucureşti, 1974, p. 30 şi urm.

[13] R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, Messina, 1926, p. 319.

[14] TIR, L. 34, passim, cu harta anexă.

[15] R. Cagnat, s. v. *praetorium*, in DA; W. Schleiermacher, RE, Suppl. IX, s. v. *praetorium*, şi *principia;* Cf. şi H. Lorenz, *Untersuchungen zum Praetorium*, Halle, 1936. *Praetoria Augusta*, cunoscută numai de la Ptolemeu, rămîne dubios ca toponim, necunoscut sau identic cu cele menţionate de Tab.Peut., după cum arată V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, p. 251 şi 259.

Praetorium din defileul Oltului, azi com. Racoviţa (jud. Vîlcea), este acum bine identificat, graţie datelor din Tab.Peut. şi a săpăturilor arheologice, mai vechi şi mai recente. Itinerariul antic îl plasează la 15 m.p. (= 22,275 km) faţă de *Arutela* (Poiana Bivolăriei de lîngă mănăstirea Cozia) şi la 9 m.p. (= 13,365 km), mai jos de *Pons Vetus* (Cîineni). Cifrele rutiere ale tabulei corespund perfect cu depărtările faţă de ruinele romane de la Copăceni şi Racoviţa [16].

Primele săpături sistematice s-au făcut acolo în anul 1894 de către Gr. G. Tocilescu, ajutat de Pamfil Polonic. Ei au identificat două castre, unul la Copăceni, altul la Racoviţa, (distanţate între ele cu 500 m), aşezarea civilă cu terme (Copăceni), şi au dat la lumină cinci inscripţii pe piatră sau cărămidă [17]. S-au putut obţine atunci planurile destul de corecte ale celor două fortificaţii, precum şi datarea relativă a lor (fig. 2 şi 3). Termele s-au cercetat parţial, iar aşezarea civilă autohtonă şi romană (situată la est de castrul Copăceni) nu a fost sondată. În interiorul porţii castrului Copăceni s-a descoperit un *milliarium* de la Maximinus Thrax (v. mai jos).

În ultimii ani, şantierul arheologic de la Praetorium a fost redeschis de către Muzeul militar central. Au fost redezvelite în întregime ruinele castrului de la Copăceni (cu unele descoperiri epigrafice şi arheologice mărunte). Castrul de la Racoviţa este încă în curs de dezvelire [18].

Din castrul Copăceni s-a mai păstrat numai latura sa de est, pe care se află şi *porta praetoria* (fig. 2). O inundaţie puternică a Oltului, întîmplată în jurul anului 235 e.n. (monedele), a distrus în cea mai mare parte acest castru din zid (în acelaşi moment, cu cel de la Arutela). Avea forma patrulateră cu o lungime de circa 64 m. Planul său este similar cu al celor de la Arutela, Titeşti şi Rădăcineşti, toate fiind ridicate în timpul domniei lui Hadrian. Stratigrafic s-au putut identifica în castrul de la Copăceni două pături de incendiere. Pe faţa interioară a zidului de incintă, castrul poseda (în locul valului de pămînt) o serie de „pinteni" cu ajutorul cărora se realizau încăperi de adăpostit vehicule, grajduri etc. După părăsire, terenul castrului a fost utilizat ca necropolă. Atunci a fost adus în interiorul porţii pretoriene şi stîlpul miliar de la Maximin Tracul [19]. Un castru de pămînt, mai vechi ca acesta nu s-a putut identifica la Copăceni (distrus de Olt ?) [20].

---

[16] D. Tudor, OR[4], p. 53—55 şi TIR, L. 35, 1969, p. 35 cu harta anexă.

[17] Gr. Tocilescu, Mass. Acad. R. S. România, vol. 5 133, p. 12—20; idem, AEM, 18, 1894, p. 224—226; idem, AARMSI, ser. III, T. XVIII, 1896, p. 102—112; idem, *Monum. epigr. şi sculpt. Muz. Naţ de Antichităţi*, Bucureşti, 1902, p. 226, şi idem, *Fouilles et recher. arch. en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 128; cf. V. Pârvan, AARMSI, 35, 1913, p. 28 şi V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 144—147. Publicarea integrală a manuscriselor lui Tocilescu s-a realizat de către D. Tudor, BCMI, 33, 1940, p. 35—41; idem, în Buletinul Muzeului Militar Naţional, 5, 1943—1944, p. 95—99 şi OR[4], passim. Vezi încă D. Tudor, în *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton, 1976, p. 736 şi idem. TIR, L, 35, p. 35.

[18] Gh. Poenaru Bordea şi Cr. M. Vlădescu, *Actes IX Congr. int. front. romaines — Mamaia, 1972*, p. 254; idem, BMI, 3, 1972, p. 21—29; idem, Oltenia, I, Istorie, Craiova, 1974, p. 54—59 şi D. Tudor, OR[4], p. 287—290. O publicare integrală a materialului arheologic descoperit la Copăceni nu s-a realizat încă.

[19] CIL, III, 14 216, 19 = IDR, II, 589. Inscripţia menţionează pe cei doi Maximini, datează din anul 236 şi indică o depărtare de trei mii de paşi romani.

[20] Bibliografia pentru alte detalii tehnice, la notele 17 şi 18.

Cel de-al doilea castru de la Praetorium se afla lîngă pîrîul Clocotiş (satul Racoviţa) şi s-a construit în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., de îndată ce nu a mai funcţionat cel de la Copăceni (fig. 3). Este de mărimea : 112,41 × 101,10 m ; s-a ridicat din piatră cu mortar, în unele

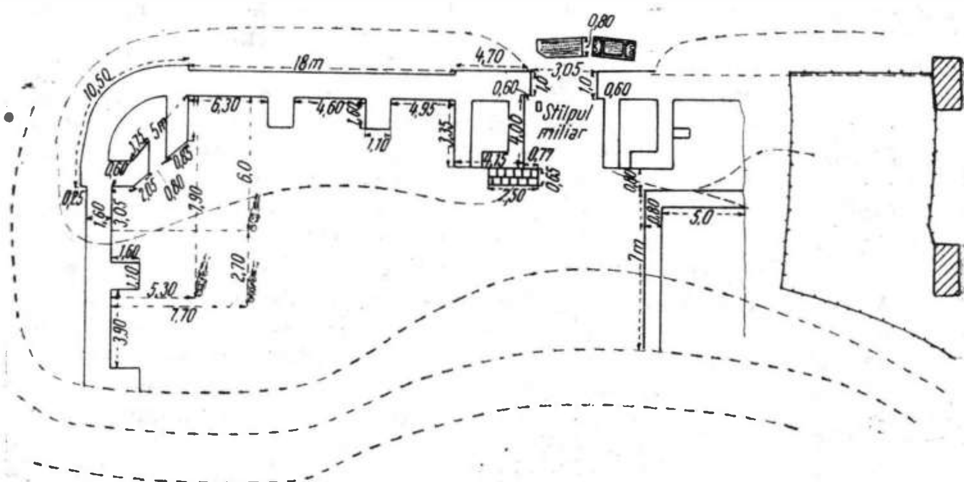


Fig. 2. Castrul roman de la *Praetorium* — Copăceni (Săpăturile lui Gr. G. Tocilescu).

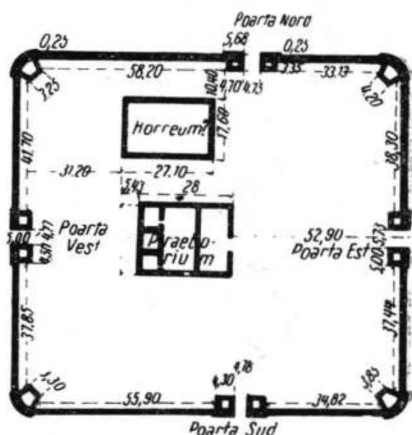


Fig. 3. Castrul roman de la *Praetorium* — Racoviţa (Săpăturile lui Gr. G. Tocilescu).

locuri şi cu puţină cărămidă. În afară de ceramică, săpăturile nu au scos la lumină din interiorul lui nici un document arheologic mai concludent în privinţa garnizoanei ce l-a ocupat. Sărăcia materialului arheologic dovedeşte că a fost locuit puţin timp [21].

Căzute în şanţul din faţa porţii pretoriene a castrului Copăceni, Gr. Tocilescu a descoperit două importante inscripţii. Ele ne lămuresc asupra misiunii centrului militar roman de la Praetorium din Valea Oltului. Prima epigrafă ne arată că pe timpul domniei lui Hadrian, în anul 138 e.n., castrul s-a zidit de către *numerus burgariorum et veredariorum*

[21] *Ibidem.*

Daciae Inferioris, prin grija lui Flavius Constans, procurator imperial al provinciei [22]. T. Flavius Constans inaugurează în același an și castrele din jurul masivului Cozia, ridicate la Arutela [23] și Rădăcinești [24] (poate și pe cel de la Titești, unde pînă acum nu s-a aflat nici un fragment epigrafic, dar planul castrului este similar cu cele de la Copăceni, Arutela și Rădăcinești). Prin urmare, Titus Flavius Constans s-a îngrijit de fortificațiile din jurul muntelui Cozia, pe care le-a inaugurat chiar în anul morții lui Hadrian [25]. Terminarea lor concomitentă dovedește că au fost planificate după un program oficial, dat de împărat (sau de către consularul Daciei (?). Numele guvernatorului general al provinciei nu apare în textul dedicației, deoarece în aceea vreme procuratorul Daciei inferioare se bucura de oarecare autonomie administrativă. Numai după reorganizarea administrativă și militară a Daciei, din anii 168/169, guvernatorul consular al celor trei Dacii își înscrie numele, numai el, în textele epigrafice din Dacia Malvensis, fostă pînă aici Dacia inferioară [26].

A doua inscripție scoasă de Tocilescu din fața porții pretoriene de la Copăceni datează din anul 140 e.n., sub Antoninus Pius, deci pusă la numai doi ani față de prima inaugurare a castrului. În cuprinsul ei se spune că prin grija procuratorului imperial, Aquila Fidus, *numerus burgariorum et veredariorum* a mărit castrul, fiindcă era prea îngust, prin dublarea laturii valului și adăugarea de turnuri [27]. Refacerea și sistematizarea fortificației, într-un interval de timp așa de scurt, pare destul de suspectă. Privitor la aceasta s-au făcut fel de fel de ipoteze ca : o răscoală a autohtonilor întîmplată în anul 139 e.n., o incendiere pustiitoare a construcțiilor de lemnărie din el ș.a. Se pare că trebuie să ne oprim la un incendiu provocat din neglijența garnizoanei [28]. De acest eveniment se leagă primul strat de arsură constatat pe aria castrului.

Din păcate, săpăturile arheologice făcute de Gr. Tocilescu și cele recente n-au putut preciza în ce a constat : dublarea valului, identificarea turnurilor adăugate și cu cît s-a mărit castrul. Un val adăugat zidului de incintă nici nu a existat, el fiind înlocuit cu acele camere destinate unor nevoi gospodărești (vezi mai sus). Turnurile nou construite ar putea fi cele de la colțurile castrului. Cum singura sa latură defensivă rămasă este acoperită în partea de sud de case moderne, iar cel puțin două treimi din castru au fost distruse de inundațiile rîului Olt, nu ne putem da seama, nici în privința acelei măriri a suprafeței lui, făcută în anul 140 e.n.

---

[22] CIL, III. 13 795 (= ILS, 8 909 = IDR, II, 587). Textul epigrafic datează dintre 25 febr. 138 și 10 iulie 138.

[23] CIL, III, 12 601, a = 13 793; 12 601, b = 13 794 și IDR, 575—576. Datează: 10 dec. 137 — 10 iulie 138. Dedicanții sînt *Suri sagitarii*.

[24] CIL, III, 12 604 — 12 605 = IDR, II, 584—585, Datează din anul 138; dedicanții sînt tot *Suri sagitarii*. Un al treilea fragment epigrafic de la Rădăcinești este probabil din același an; cf. D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 2, p. 369, nr. 27 = IDR, II, 586.

[25] Pentru cariera lui, vezi H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes equestres sous le Haut—Empire*, Paris, 1960—1961, I, nr. 149.

[26] CIL, III, 14 485, a = ILS, 9 179 = IDR, II. 174; AnnÉp. 1959, nr. 327 = IDR, II, 175 și CIL, III, 13 801, a—f și 14 216, 16(= 13 801, b, d—f); D. Tudor, Materiale, 2, 1956, p. 571, nr. 20 și IDR, II, 947 (Slăveni).

[27] CIL, III, 13 796 = ILS, 9 180 și IDR, II, 588: . . . *castra n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum) quod anguste tenderet duplicato valli pede et impositis turribus ampliavit.*

[28] D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare" în Dacia romană*, București, 1957, p. 27.

Procuratorul imperial Iulius Aquila Fidus se face cunoscut şi din alte surse epigrafice din imperiu [29]. La conducerea Daciei Inferioare el i-a succedat lui Titus Flavius Constans. Chiar în anul cînd termina lucrările militare de la Praetorium, se emitea la Roma o diplomă militară prin care se acorda *honesta missio* unor veterani din 13 corpuri auxiliare ce se găseau în Dacia Inferioară sub comanda sa [30]. Dată fiind misiunea strategică a garnizoanei de la Praetorium, procuratorul s-a ocupat în mod special de lucrările militare de refacere a distrugerilor de acolo.

Odată cu construcţia sa, castrul de la Copăceni a devenit garnizoana principală pentru *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris* [31]. Din denumirea acestei trupe rezultă (după cum s-a spus şi de alţii) că un *numerus* similar există şi în Dacia Superioară, într-un castru ce purta chiar numele de *Praetorium*. Spre deosebire de alţi *numeri* cunoscuţi în Dacia (*Britannici*, *Germanici*, *Illyri*, *Mauri*, *Osroeni*, *Suri*, *Palmyreni*), cel din valea Oltului nu posedă un etnicon şi nici un alt apelativ. Ca şi alţi numeri, el este o creaţie a lui Hadrian [32], probabil prin recrutarea unor elemente autohtone. Pe timpul domniei lui Antoninus Pius, misiunea lui s-a extins pe întreaga vale a Oltului.

Suri sagittarii de la Arutela şi Rădăcineşti au fost organizaţi şi ei într-un *numerus* mutat la Romula. În această situaţie, garnizoanei de la Copăceni îi revenea sarcina de a supraveghea şi drumul de la răsărit de muntele Cozia. Nu cunoaştem efectivul acestei garnizoane formată din *burgarii* şi *veredarii*, care va fi înrolat un minimum de 500 de oameni. Castrul de la Copăceni avea o suprafaţă prea mică pentru a o adăposti. Detaşamente din efectivul său fuseseră dislocate în mai multe *castra* din valea Oltului şi în diferite turnuri *(burgi)* situate de-a lungul rîului. Peste toate acestea comanda o deţinea un *praepositus*, din al cărui stat major cunoaştem numai pe un *Pac.b(ene)f(iciarus)* nume înscris pe un buton de bronz [33].

Misiunile militare încredinţate *numerus*-ului de la Praetorium se detaşează din numele ce l-a purtat. *Burgarii* erau în primul rînd păzitori de turnuri *(burgi)* şi de alte posturi militare. Sarcină similară o aveau şi cei de pe limesul din Pannonia, pe timpul împăratului Commodus [34]. Turnurile lor construite din bîrne de lemn se ridicaseră, în primul rînd, pe piscurile din defileu, în locuri ce le ofereau paznicilor un larg cîmp de vedere. De acolo puteau transmite anumite semnale acustice şi optice cu

[29] H. G. Pflaum, *op. cit.*, I, nr. 123.

[30] AnnÉp, 1962, 264; IDR, I, 13; cf. şi B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 196—210.

[31] W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen*, Berlin, 1938, p. 204—205; V. Christescu, *op. cit.*, p. 131; J. Beneš, Sbornik Praci Filos. Fakult. Brnĕnskĕ Univ., E—15, 1970, p. 188 şi D. Tudor, OR[4] p. 338—339. La Copăceni mai este cunoscut dintr-o inscripţie imprimată pe o ţiglă, CIL, III, 14 216, 40.

[32] H. T. Rowel, RE, XVII, 1 327—1 341 şi 2 532—2 554.

[33] CIL, III, 13 797 = IDR, II, 591. Gradul lui Aur(elius) Pontícu[s] din acest *numerus* menţionat de inscripţia unui fragment de cărămidă ne rămîne necunoscut, cf. CIL, III, 14 216, 40 = IDR, II, 590. Puţinele inscripţii pe piatră ce s-au descoperit in aşezările de pe Valea Oltului se explică prin faptul că în această regiune nu există material litic bun pentru a fi gravat. Cărămizi şi ţigle s-au turnat în număr redus, deoarece există piatră abundentă pentru construcţii (acoperite mai ales cu şindrilă).

[34] CIL, III, 3 385; AnnÉp, 1905, nr. 114 şi 1910, nr. 145.

ajutorul unor trîmbiţe sau cu facle. Pînă acum s-au identificat asemenea *burgi* la „Turnul lui Doancă" (la sud de Copăceni) şi la „Turnul lui Teofil" (aproape de mănăstirea Turnu, lîngă castrul Arutela). Aceste turnuri cu unul sau mai multe etaje (aşa cum apar pe Columna lui Traian) aveau numai o slabă temelie din piatră şi în rest se lucrau din bîrne. Burgarii trebuiau să supravegheze şi pe localnicii daci din poieni şi din văile lăturalnice, pînă la Turnu Roşu. O zonă importantă în ceea ce priveşte controlul lor se situa în lungul văii rîului Lotru (hidronim dacic), unde se găseau multe aşezări ale păstorilor autohtoni. Peste tot exista o zonă păduroasă foarte densă, din care se puteau strecura, pentru jaf la drumul mare, cunoscuţii *latrones* [35]. Izolaţi, sau organizaţi în cete, *latrones*-ii proveniţi îndeosebi din sînul populaţiei exploatate, atacau mai ales călătorii ce treceau pe cele două drumuri principale din valea Oltului. Ca misiunea burgarilor să aibă succes, fuseseră combinaţi cu *veredarii*, după modelul celor din nordul Africii şi de pe valea Rinului, recrutaţi de asemenea dintre populaţiile autohtone.

Veredarii îşi trag numele de la *veredus*, „cal de poştă". Scriitorul Hyginus Gromaticus (*De munitionib. castr.* 24, 30) le atribuie ca misiuni principale serviciul poştal (*cursus publicus*) şi supravegherea siguranţei drumurilor. La acestea putem adăuga şi obligaţia de a întreţine drumul de pe Valea Oltului, care din cauza terenului accidentat trebuia supravegheat din aproape. Acest drum din munţi fusese construit pe malul stîng al Oltului, în timpul domniei lui Hadrian, între Călimăneşti şi Turnu Roşu. În numeroase locuri era tăiat în stîncă, după sistemul celui de la Cazane (azi înecat de Dunăre). În multe locuri el era adosat peretelui stîncos, aşternut pe un pod de bîrne, deasupra apei Oltului [36]. Pe această cale puteau circula numai vehicule uşoare. Carele cu încărcături grele trebuiau să ocolească pe drumul de la răsărit de muntele Cozia. Soldaţii *veredarii* din garnizoana de la Praetorium circulau cu poşta imperială şi transportul de călători, pe ambele drumuri din jurul muntelui. Ei aveau *stationes* amenajate în interiorul celor patru castre amintite mai sus. Acolo puteau schimba caii de poştă şi adăposteau vehiculele în încăperile amenajate în interior, pe lîngă zidul de incintă. O atenţie deosebită trebuiau să acorde acelor locuri unde şoseaua romană se găsea suspendată deasupra Oltului. Bîrnele putrezite sau tocite de roţile carelor trebuiau înlocuite. Destul de periculoşi erau şi bolovanii ce se prăvăleau adesea din munte pe drum. Toate aceste sarcini după anul 138 e.n. reveneau comandamentului militar de la Praetorium, adică pentru *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris*. Din conţinutul documentelor epigrafice descoperite la Copăceni, Arutela şi Rădăcineşti, rezultă că realizatorul acestor lucrări rutiere şi militare din Valea Oltului a fost Hadrian. Castrele din jurul muntelui Cozia sînt zidite după un plan neîntîlnit în alte părţi ale Daciei romane şi foarte rar în alte regiuni ale imperiului. Forma lor a fost schiţată, probabil, chiar de împărat (un foarte bun arhitect) cu ocazia vizitei sale în aceste locuri.

---

[35] D. Tudor, SCIV, 4, 1953, 1–2, p. 583–585.

[36] Descrierea lui la D. Tudor, OR[4], p. 50–53, şi E. Comşa şi colab., *Cercetări arheologice între Clineni şi Drăgăşani*, Craiova, 1969. În cîţiva ani urmele lui vor dispărea definitiv în lacul de acumulare al hidrocentralei de la „Masa lui Traian".

Din izvoarele antice se constată în două rînduri venirea lui Hadrian (ca împărat) în Dacia. Prima dată, el este prezent la Dunărea Inferioară chiar la începutul domniei sale, cînd se produce acolo o răscoală a dacilor cu o invazie concomitentă a sarmaţilor (iazigii din Pannonia) şi a roxolanilor dinspre răsărit. Cu ajutorul împăratului, L. Marcius Turbo prin tratative cu roxolanii încheie pacea cu invadatorii. Împăratul se întoarce de grabă la Roma, pentru a-şi consolida domnia periclitată de conspiraţia celor patru consulari [37]. Şederea sa în Moesia şi Dacia a fost atunci de scurtă durată. Este greu să credem că el a avut răgazul a se ocupa şi de organizarea comandamentului militar din valea Oltului. Rezolvarea treburilor militare urgente din Dacia şi Pannonia le-a lăsat pe seama lui Turbo.

În anii 123—124 e.n., Hadrian face o lungă inspecţie în Dacia, chemat, nu de războaie, ci de treburi administrative sau militare. Încă din anii 119—120, provincia fusese împărţită în *Superior* şi *Inferior*, iar la data celei de-a doua vizite a împăratului, se creease şi Dacia Porolissensis. Actualul teritoriu al Munteniei, anexat de Traian după primul său război cu dacii, fusese părăsit şi Oltul devenise hotar. Malurile rîului trebuiau întărite cu castre şi Hadrian poate fi considerat primul părinte pentru *limes Alutanus* [38]. Dar din cauza regiunii accidentate şi păduroase din zona carpatină a Oltului, acest *limes* trebuia să părăsească cursul rîului, ca să fie împins spre răsărit de muntele Cozia. Din ordinul împăratului se deschid atunci lucrările pentru săparea (parţială) în stîncă a drumului roman de pe valea rîului, pînă la Caput Stenarum (Turnu Roşu). Concomitent se construiesc şi castrele amintite din zona montană a Oltului. Toate aceste lucrări dificile s-au realizat *manu militari*, în răstimpul a 14—15 ani. Odată încheiate, ele au fost puse în grija comandamentului de la Praetorium, unde era în garnizoană *numerus burgariorum et veredariorum*, unitate militară special creată în acest scop de către Hadrian. În afară de inscripţiile de la Copăceni, nici un alt document epigrafic nu mai înregistrează numele acestei trupe. Rămîne de asemenea necunoscută şi în diplomele militare ale Daciei Inferioare. Ca unitate formată din soldaţi autohtoni, modeşti în privinţa culturii, ei nu se puteau manifesta epigrafic. Absenţa lor din diplome ar arăta că nu puteau obţine nici *honesta missio*, după încheierea serviciului militar. Cît au stat pe valea Oltului, nu putem şti. Construirea castrului de la Racoviţa, după distrugerea de către Olt a celui de la Copăceni, s-a făcut desigur tot pentru acest *numerus*. El va fi abandonat misiunile sale de pe Olt numai în momentul părăsirii Daciei.



Cel de-al doilea *Praetorium* menţionat de itinerariile antice în Dacia [39] se găsea în Banat, în lungul drumului dintre *Dierna* (Orşova Veche) şi *Tibiscum* (Jupa, lîngă Caransebeş). Pe această cale lungă de 68 m.p. (= 106 640 km), Tab.Peut. înregistrează următoarele *stationes* cu distan-

---

[37] *Historia Augusta. Vita Hadriani*, 5, 2; 6, 6 şi 7, 3. Cf. D. Tudor, *Răscoale* . . ., p. 11—24 şi I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din 123*, Bucureşti, 1973, p. 36—56.

[38] D. Tudor, OR⁴, p. 251—253.

[39] Tab.Peut., *Pretorio*, şi Geogr. Rav. (IV, 14): *Pretorich*. Cf. RE, s. v., 1635 (B. Saria); K. Miller, *Itineraria romana*, Stuttgart, 1916, p. 546 şi TIR, L, 34, p. 93.

țele dintre ele: *Dierna — Ad Mediam*, XI m.p. (= 16,291 km); *Ad Mediam — Praetorium* XIV m.p. (= 20,734 km); *Praetorium — Ad Pannonios*, IX m.p. (= 13,329 km); *Ad Pannonios — Gaganae* IX m.p. (=13,329 km); *Gaganae – Masclianae*, XI m.p. (= 16,291 km) și *Masclianae–Tibiscum*, XIV m.p. (= 20,734 km). În lungul acestui drum roman s-au identificat așezări romane la: Băile Herculane, la Plugova (3 km nord de Mehadia), la Domașnea, la Teregova, la Slatina Timișului, la Valea Timișului și la Tibiscum. Din păcate cele din Tab. Peut. cu aceste așezări moderne nu corespund ca cifre. Epigrafia nu ne-a ajutat cu nimic pentru lămurirea toponimiei antice. Această nepotrivire i-a determinat pe unii cercetători moderni să localizeze *Ad Mediam* la Băile Herculane, pe alții la Mehadia—Plugova.

Am arătat și cu altă ocazie că Ad Mediam nu poate fi identică cu Băile Herculane [40]. Pe Tab.Peut. așezarea balneară din valea Cernei nu a putut fi înregistrată, deoarece se găsea în afara liniei de *stationes* ce s-au înscris pe acest document cartografic. Ea se află la 6 km în interior pe valea Cernei (dus și întors 13 km pînă la gară, pe unde trece drumul roman). Ca și în cazul altor așezări balneare (ca *Aquae*—Călan și *Germisara*—Geoagiu Băi), toponimul de la Băile Herculane (dacic sau roman) trebuia să corespundă cu caracterul termal al așezării *(Aquae Herculis?)*. Th. Mommsen a remarcat că prin *Ad Mediam* se înțelege mijlocul drumului *(„ad viam mediam")*, dintre Dunăre și pasul Teregova *(Porta Orientalis)* [41]. Ar fi deci o așezare rutieră neconcordantă cu denumirea ei și din punct de vedere geografic. Drumul roman de la Băile Herculane nu continua pe valea Cernei în sus, ci făcea calea întoarsă. În realitate, calea romană nu se abătea spre aceste băi, ci de la actuala gară continua către Mehadia. Tab. Peut. notează între *Dierna* și *Ad Mediam* XI m.p. (= 16,291 km). Depărtarea dintre Orșova și Băile Herculane este însă de 23 km. Deci Băile Herculane nu pot fi *Ad Mediam*. Dealtfel Tab. Peut. nu ne poate ajuta nici mai departe. În atare situație trebuie să presupunem (pînă la noi descoperiri) că *Ad Mediam* se găsea la 3 km nord de Mehadia (lîngă Plugova). Acolo se văd însemnate urme ale unei așezări romane (castru *canabae*, *thermae* etc.) și s-au făcut importante descoperiri epigrafice [42].

Praetorium, *statio* pe același drum, notată imediat după *Ad Mediam* de către Tab. Peut., se găsea mai la nord. Primele urme arheologice modeste le întîlnim la Domașnea (pietre cu urme de mortar, cărămidă, ceramică provincială, o diplomă militară etc.) [43]. Față de Mehadia se află la

---

[40] D. Tudor. *Orașe, tîrguri și sate din Dacia romană*, București, 1968, p. 30 și urm.

[41] CIL, III, 1, p. 248. Denumită Medilas la Geogr. Rav. (IV, 14).

[42] M. Macrea, Studii, 2, 1949, 1, p. 139—141; idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 92; TIR, L, 34, p. 93 și în alte lucrări ale sale dă ca sigure localizările: Ad Mediam la Băile Herculane și Praetorium la Mehadia—Plugova. Mai prudent, I. I. Russu pune sub semnul întrebării aceste identificări categorice, cf. Banatica, 2, 1973, p. 103 și urm. și IDR, III, p. 100. Vezi și N. Gudea, Tibiscus, 4, 1975, p. 107 și urm. În privința confuziilor făcute între descoperirile epigrafice de la Mehadia și Băile Herculane, încă din vremea lui Mommsen s-a observat această situație, pentru care I. I. Russu s-a străduit în ultima vreme să aducă noi precizinni (IDR, III, *loc, cit.)*.

[43] I. I. Russu, IDR, III, p. 136—137 și TIR, L. 34, p. 54.

22 km. Aşezarea de aici este însă prea modestă pentru o *statio* romană şi nu are caracter militar. Mult mai importantă şi de caracter militar este cea de la Teregova, unde, tot ipotetic, s-a localizat pînă acum *Ad Pannonios*. S-au găsit acolo o aşezare civilă, un castru cu două faze de construcţie, abundente materiale arheologice (ceramică, monede etc.) şi cărămizi cu ştampila *coh(ors) VIII R(aetorum)*[44]. Era locul cel mai indicat pentru un comandament militar special cu denumirea de *Praetorium*. Se constată la Teregova o zonă de mare importanţă rutieră şi militară. Este centrul pasului denumit azi Poarta *(Porta Orientalis)* (540 m altitudine) unde se împreună şi se împrăştie ape în toate direcţiile. Locurile accidentate şi pădurile seculare solicitau acţiuni de întreţinere a drumului şi de asigurare a pazei. Castrul poseda o latură (mai bine păstrată) lungă de 125 m şi avea o suprafaţă destul de mare pentru a adăposti o garnizoană importantă. Deocamdată, ştampilele pe cărămizi ne asigură prezenţa la Teregova numai a cohortei VIII *Raetorum*, mutată acolo de la Inlăceni (jud. Harghita), în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.[45]. Castrul de la Teregova are însă şi o fază mai veche de pămînt, construită de o altă unitate auxiliară, pînă acum necunoscută.

Dacă *Praetorium* bănăţean s-ar localiza la Teregova, atunci cu totul ipotetic presupunem că un *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Superiorios* putea staționa în castrul de acolo încă din timpul domniei lui Hadrian. Probabil, prin grija acestui împărat, s-a organizat la pasul Teregova al doilea comandament militar poliţienesc şi rutier din Dacia, similar cu cel din Valea Oltului. Era zona cea mai periclitată şi păduroasă, de la izvoarele rîului Timiş, pînă la Mehadia, iar înspre nord, pînă în strîmtoarea *Tapae*. Mărturiile epigrafice ne arată, de astă dată, că pe acest drum vital dintre Dacia intracarpatică şi portul dunărean *Dierna*, au acţionat bande de *latrones*[46]. La Mehadia (sau la Băile Herculane?) a fost asasinat Lucius Iulius Bassus, decurion al municipiului *Drobeta* şi a cărui moarte a fost răzbunată de rude[47]. La nord de Teregova, în *mansio* sau *statio* de la Slatina Timişului *(Gaganae? Masclianae)?* o stelă funerară aminteşte ca *interfectus a latronibus* pe un Publius Aelius Ariortus, fost *duumvir an(nualis) m(unicipii) D(robetae)*[48]. La drumul mare, latrones-ii se strecurau din desimea codrilor bănăţeni şi atacau în special pe cei bogaţi, cum erau cei menţionaţi mai sus. Pentru îngrijirea drumului şi stîrpirea acestor jafuri erau necesare trupe speciale de *burgarii* şi *veredarii*, ca în Valea Oltului. Cu acest scop presupunem că luase fiinţă *Praetorium* din Banat, fiind, probabil, tot o creaţie a lui Hadrian cu prilejul vizitei sale din Dacia, în anii 123—124.

---

[44] M. Macrea, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 344 şi urm.; TIR, L. 34, p. 25; D. Tudor, *Oraşe* . . ., p. 35; N. Gudea, Banatica, 2, 1973, p. 97 şi urm. şi I. I. Russu. IDR, III, p. 137.

[45] M. Macrea, *op. cit.*, p. 339—350.

[46] D. Tudor, SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 583 şi urm. şi M. Macrea, *op. cit.*, p. 345, n. 2.

[47] CIL, III, 1 579 = IDR, III, 71.

[48] CIL, III, 1 559 = IDR, III, 118. A treia inscripţie ce menţionează asasinate făcute de *latrones* s-a descoperit în teritoriul Drobetei: CIL, III, 8 021 (= 1 585) = IDR, II, 134. Cf. I. I. Russu, *Illirii*, Bucureşti, 1969, p. 136 şi M. Macrea, *Viaţa* . . ., p. 279 şi urm.

LES COMMANDEMENTS MILITAIRES DE *PRAETORIVM* EN DACIE

RÉSUMÉ

Tabula Peutingeriana mentionne en Dacie deux localités qui portent le nom de *Praetorium*, l'un sur le *limes Alutanus*, l'autre en Banat. Le premier se localise sur l'Olt, à Racovița—Copăceni (dép. de Vîlcea), l'autre (d'après l'avis de l'auteur) à Teregova (dép. de Caraș-Severin). C'est le mérite de l'empereur Hadrianus d'avoir organisé dans les deux *Praetoria* des commandements spéciaux pour surveiller les routes contre les *latrones* et pour réparer les voies de communication dans deux régions montagneuses situées dans les Carpates.

La surveillance, l'entretien des routes, et les transports avec *cursus publicus* étaient réservés à deux *numeri burgariorum et veredariorum (Daciae Inferioris et Daciae Superioris)* fixés à *Praetorium* des deux Dacies.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Les camps romain qui appartenaient au commandement de Praetorium sur l'Olt.

Fig. 2. Le camp romain de Praetorium à Copăceni (fouilles de Gr. G. Tocilescu).

Fig. 3. Le camp romain de Praetorium á Racovița (fouilles Gr. G. Tocilescu).

CONTRIBUŢII LA STUDIUL EMISIUNILOR MONETARE ŞI AL FORMAŢIUNILOR POLITICE DIN ZONA GURILOR DUNĂRII ÎN SECOLELE XIII–XIV

DE

ERNEST OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU
şi IRINA OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU

Una din realizările importante ale numismaticii medievale româneşti din ultimele decenii o constituie descoperirea unor emisiuni monetare locale specifice zonei gurilor Dunării, databile în secolele XIII–XIV. Meritul în acest domeniu îi revine cercetătorului Octavian Iliescu, cel care le-a pus în evidenţă şi a atras atenţia asupra importanţei istorice deosebite pe care o reprezintă[1].

Aprofundînd cercetările asupra descoperirilor monetare din nordul Dobrogei, păstrate atît în colecţiile Muzeului Deltei Dunării din Tulcea, cît şi în colecţia Institutului de arheologie din Bucureşti, a muzeelor din Constanţa şi Galaţi, precum şi în numeroase colecţii particulare sau şcolare din judeţul Tulcea[2], am depistat în ultimii ani o serie întreagă de monede care îmbogăţesc în mod substanţial, atît din punct de vedere tipologic, cît şi numeric categoria emisiunilor locale din regiunea gurilor Dunării.

În studiul de faţă ne vom referi numai la monedele de bronz emise în Dobrogea în secolele XIII–XIV. Considerăm că imitaţiile dirhemului tătăresc de argint, precum şi bogata serie de „asperi" purtînd numele

---

[1] În Dobrogea, mai ales în partea nordică a acestei regiuni, au fost descoperite o serie de monede medievale cu trăsături aparte. În ciuda diverselor tamgale tătăreşti care apar pe aversul lor, acestea nu pot fi atribuite niciunul hanat din zona de la nord de Marea Neagră, datorită legendelor cu caracter creştin şi a crucilor, elemente străine cultului musulman, religia oficială a statelor mongole din zonă. Concentrarea descoperirilor în Dobrogea este un indiciu că atelierele emitente s-au aflat aici. Primele emisiuni locale au fost publicate de către Oct. Iliescu, SCN, 2, 1958, p. 456, pl. II, 2–3. Problema a fost reluată şi aprofundată de acelaşi autor în Peuce, 2, 1971, p. 261–266 şi în *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV", 27–28 martie 1975*. Bucureşti, 1977, p. 155–171. Vezi de asemenea Oct. Iliescu,, în *Păcuiul lui Soare*, vol. II, *Aşezarea medievală*, Bucureşti, 1977, p. 151–152.

O serie de monede, unele inedite, au fost prezentate de E. Oberländer–Târnoveanu în catalogul expoziţiei *„2050 de ani de circulaţie monetară la Gurile Dunării"*, Tulcea, mai, 1977 (nesemnat), p. 16 şi fig. 24–28.

[2] Mulţumim şi cu acest prilej pentru sprijinul acordat şi pentru permisiunea de a publica o serie de piese inedite, tov. Bucur Mitrea, C. Preda, Gh. Poenaru Bordea şi Silvia Baraschi de la Institutul de arheologie din Bucureşti, tov. Aneta Anghel, directoarea Muzeului de istorie din Galaţi, Gabriel Custurea, numismat la Muzeul de istorie naţională şi arheologie din Constanţa, dr. Dorin Nicolae din Tulcea, pr. Gherasim Stăvărache, stareţul Mănăstirii Cocoş, lt. col. Ion Tăune din Măcin şi lui Ioan Georgescu din Tulcea. Mulţumiri se cuvin şi cercetătorilor Oct. Iliescu, şeful Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei R.S.R. şi P. Diaconu de la Institutul de arheologie din Bucureşti, pentru sugestiile şi observaţiile făcute cu prilejul unor discuţii care au premers redactarea materialului.

S C I V A , tomul 32, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1981, p. 89–109

unor cetăți de la Dunărea de Jos sau de pe țărmul Mării Negre, menționați în documentele genoveze ale epocii, constituie o problemă aparte, încă insuficient documentată[3].

Aria descoperirilor de monede locale cuprinde aproape întreaga Dobroge, de la Enisala (com. Sarichioi, jud. Tulcea), pe malul lacului Razelm, continuînd apoi de-a lungul Dunării, de la vărsare pînă la Ostrov (com. Ostrov., jud. Constanța), la frontiera cu R. P. Bulgaria. Primele monede de acest fel provin din descoperirile făcute în cetatea de la Enisala[4]. Mai tîziu au fost publicate alte piese descoperite în cursul cercetărilor arheologice intreprinse la Isaccea-Noviodunum (jud. Tulcea)[5] și Păcuiul lui Soare (com. Galița, jud. Constanța)[6], precum și o monedă descoperită întîmplător la Ostrov (jud. Constanța)[7]. La cele 15 exemplare cunoscute anterior mai adăugăm un număr de 112 monede inedite, descoperite în nordul Dobrogei.

Majoritatea descoperirilor pe care le prezentăm în acest studiu provin tot din importantele așezări medievale de la Isaccea și Enisala, dar asemenea descoperiri au apărut și la Chilia Veche (com. Chilia Veche), Tulcea (zona), Niculițel (com. Niculițel), Măcin și Slava Rusă (com. Slava Cercheză), toate în județul Tulcea.

Se remarcă faptul că toate localitățile unde au fost decoperite monede locale din secolele XIII—XIV se află pe țărmul antic al mării sau de-a lungul Dunării. Excepție fac localitățile Niculițel și Slava Rusă, situate în interior, dar oricum destul de aproape de Dunăre sau de lacul Razelm, plasate în puncte cheie ale drumurilor de uscat care străbat Dobrogea. Repartiția geografică a descoperirilor are o anume semnificație pentru viața economică și politică a epocii și ușurează înțelegerea contextului istoric și politic în care s-au emis și au circulat respectivele monede.

De o valoare documentară deosebită se bucură moneda descoperită la Chilia Veche, cu prilejul unei periegheze efectuate în anul 1966 de către cercetătorii Simion Gavrilă, Ștefan Olteanu și Lucian Chițescu. Ea vine să adauge o nouă dovadă la dosarul existenței Kiliei bizantine și genoveze pe teritoriul satului Chilia Veche din Deltă[8].

Din punct de vedere cronologic și al determinării autorității emitente, monedele locale de bronz se pot clasifica în două mari grupe.

Prima are drept element comun prezența pe avers a tamgalei puternicului tümen-noian al Hoardei de Aur, Nogai (circa 1259—1300), cunoscută în urma publicării unei monede unice din tezaurul descoperit pe dealul Uzun Bair (com. Mihail Kogălniceanu, jud. Tulcea)[9] (fig. 1/1, a, b).

---

[3] Pentru aceste categorii Oct. Iliescu, Peuce, 2, 1971, p. 262 și 265. De asemenea RESEE, 9. 1971, p. 430—431.

[4] Idem, SCN, 1958, 2, p. 456. Tot de la Enisala provin cîteva monede locale descoperite în cursul cercetărilor efectuate în cetate de către I. Barnea și I. T. Dragomir. Ele au fost identificate de Oct. Iliescu și sînt prezentate în cadrul lucrării lui I. T. Dragomir, Danubius, 6—7, 1972—1973, p. 43—44 și fig. 20, 4 (cîteva exemplare sînt ilustrate).

[5] Oct. Iliescu, Peuce, 2, 1971, p. 263.

[6] Idem, *Păcuiul lui Soare*, vol. II, p. 159, nr. 189—191 și 162, nr. 3.

[7] *Idem*, Peuce, 2, 1971, p. 263.

[8] Vezi în acest sens și articolul lui Oct. Iliescu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 203—213.

[9] Oct. Iliescu și G. Simion, RESEE, 1964, 2, p. 225—226, și p. 220, fig. 3. Atragem atenția asupra semnificației speciale pe care o are crucea în cadrul legendei de pe avers.

A doua grupă este caracterizată prin existenţa pe reversul monedelor a crucii „potencée", simbol atribuibil Genovei. Datorită acestui fapt, precum şi diverselor tamgale care apar pe avers, considerăm că acest grup poate fi denumit generic ca „*emisiuni monetare genovezo-tătare*".

În continuare vom descrie pe scurt principalele tipuri de monede locale din bronz emise în secolele XIII—XIV (vezi şi catalogul de la sfîrşit).

A) EMISIUNI DIN PERIOADA AUTONOMIEI LUI NOGAI FAŢĂ DE HANII HOARDEI (CIRCA 1290—1300)

1. TIPUL CU LEGENDA IC—XC

Av. Tamgaua lui Nogai , avînd în st. şi în dr. cîte o floare de crin stilizată.

Rv. Legenda IC XC, avînd dedesupt un ornament vegetal stilizat , reprezentînd un cîrcel de viţă sau de iederă (fig. 1/2 a, b ; 2/8 a, b).

2. TIPUL CU CRUCE GREACĂ CU GIUVAERE AVÎND ÎNTRE BRAŢE LEGENDA IC/X/ /N/ /K

Av. la fel ca mai sus.

Rv. (fig. 2/9 a, b — 11 a, b şi 3/19 a, b).

3. TIPUL CU ACVILA BICEFALĂ

Av. Tamgaua lui Nogai, avînd în st. şi în dr. cîte o globulă. Totul înscris într-un hexagon cu laturile rotunjite.
Rv. Acvilă bicefală stilizată, avînd capetele încoronate cu coroane deschise (despotale). Pe piept un ornament triunghiular (scut heraldic ?), între capete cruce (?) (fig. 2/12 a, b — 13 a, b).

B) EMISIUNI MONETARE GENOVEZO-TĂTARE

1. TIPUL I

Av. Tamgaua hanilor Hoardei de Aur (dinastia Djuci) , avînd în st. cifra ٧٥ = 75, iar în dreapta anul emiterii, după era musulmană. Rv. (fig 3/14 a, b — 17 a, b).

2. TIPUL II

Av. Tamgaua [tamga] ·

Rv. [cruce] (fig. 3/18 a, b).

Tipul cu legenda IC—XC este inedit. Tamgaua de pe avers a fost atribuită emirului Nogai datorită analogiei pe care o prezintă cu tamgaua care apare pe o monedă de argint cu legenda + ΤΗΧΕΡΟΝΟΓΑΗΖ, din tezaurul de la Uzun Bair. Se remarcă prezenţa în legenda reversului a ligaturii ϗ care apare şi pe alte tipuri monetare de la Dunărea de Jos. Lectura şi semnificaţia legendei nu ridică nici un fel de probleme, fiind vorba de 'Ισοῦς Χριστὸς. Ornamentul care este redat sub literele legendei a fost interpretat de noi, pe baza unor analogii cu alte reprezentări din numismatica bizantină[10], ca fiind cîrcel de viţă de vie sau iederă, un simbol creştin des folosit.

Monedele de tipul *cu legenda IC—XC* se pot împărţi din punct de vedere stilistic în trei mari serii, reprezentînd probabil tot atîtea etape cronologice în desfăşurarea emisiunii.

La rîndul lor seriile prezintă mai multe variante, legate de unele deosebiri ce se pot sesiza în forma şi în conţinutul legendei, a elementelor decorative de pe avers sau revers. În cadrul seriei I am putut sesiza patru variante, la cele de seria a II-a, două variante, iar la seria a III-a o singură variantă. În acest ultim caz, datorită legendei barbarizate şi a gravurii grosolane distingerea deosebirilor se face cu dificultate. Ştanţele pentru această emisiune sînt numeroase, ceea ce denotă că s-au bătut un număr însemnat de monede şi au fost executate de mai mulţi gravori.

Monedele din tipul *cu cruce cu braţe egale, (grecească) cu giuvaeruri şi legenda IC/ /X/ /N/ /K/ /* nu sînt propriu-zis inedite, deoarece anterior a mai fost publicat un exemplar[11] fără însă a se descifra legenda. Considerăm că literele de pe revers trebuie întregite 'Ισοῦς Χριστὸς Νικά. Gravura ştanţelor cu care au fost bătute este îngrijită, dar gravorul care le-a executat nu era familiarizat cu regulile pe care le cerea lucrarea unor astfel de piese, ceea ce face ca toate literele legendelor să fie inversate.

Monedele din *tipul cu acvilă bicefală* sînt şi ele inedite. Vom insista mai jos asupra semnificaţiei acestui element heraldic. Monedele de acest tip prezintă numai o singură variantă, dar ştanţele nu par a fi lucrate de un singur gravor. Gravura este îngrijit executată, uneori fiind chiar elegantă.

Monedele genovezo-tătare se împart în două tipuri, diferite ca legendă, tamga şi stil. Ambele au fost publicate încă din 1958[12], fiind primele emisiuni locale de la Dunărea de Jos intrate în circuitul ştiinţific. În lumina noilor descoperiri am încercat împărţirea lor pe tipuri şi o descifrare a legendelor.

---

[10] Cîrcelul de viţă este utilizat ca semn de atelier în secolul al XI-lea; cf. A. Bellinger, *Anonymous Byzantine Bronzes*, NNM, 35, 1928, tabelul 3. Crucea pe iederă este folosită în numismatica bizantină în toată perioada secolelor XI—XIII.

[11] Oct. Iliescu în *Genovezii la Marea Neagră* ..., p. 162—163, pl. II, 21.

[12] Idem, SCN, 2, 1958, p. 456 şi Peuce, 2, p. 263.

Primul tip poartă pe avers tamgaua hanilor Hoardei de Aur din dinastia lui Djuci[13]. În partea dreaptă a tamgalei se află anul emiterii, după calendarul musulman. De un interes deosebit ni se pare semnificaţia cifrei ٧٥ = 75, care apare în mod constant în partea stîngă a tamgalei, indiferent de anul emiterii. Cifra 75 nu pare să aibă nici o legătură cu data emisiunii. Considerăm că ea reprezintă valoarea nominală a monedei[14], mai exact fracţiunea pe care o reprezintă aceasta din dirhemul tătăresc. Dacă ţinem seama de raportul aur/argint/bronz aşa cum rezultă din diverse izvoare din secolul al XIII-lea şi al XIV-lea, numărul de 75 de monede de bronz pentru un aspru tătăresc pare plauzibil.

Legenda de pe avers are o mare importanţă nu numai pentru stabilirea emitentului monedei, ci şi ca document epigrafic. Ea se compune din patru litere a căror ordine este S/A/T/Y. Forma literei S dovedeşte că ele aparţin alfabetului latin[15] şi nu celui grecesc sau arab. *Considerăm că legenda trebuie întregită SAT(C)Y sau SAT(C)YA = Isaccea, numele cetăţii emitente.* Pe monedele studiate legenda apare în trei variante:



Judecînd după varietatea ştanţelor folosite pentru emiterea acestor monede putem trage concluzia că numărul pieselor bătute a fost apreciabil. Gravura, ca şi baterea sînt destul de neglijente.

Cel de-al doilea tip de monede genovezo-tătare, deşi este publicat de multă vreme, datorită rarităţii descoperirilor[16] se pare că a fost scăpat din vedere şi inclus în cadrul tipului cu legenda S/A/T/Y. În realitate, cele două tipuri sînt net deosebite. Ele datează din perioade diferite şi au fost emise în ateliere separate.

Tamgaua de pe aversul celui de al doilea tip nu aparţine dinastiei care a condus Hoarda de Aur în secolele XIII—XIV şi nici hani-

---

[13] Pentru aceste tamgale, cf. M. Fraehn, *Recesio Nummorum Muhammedanorum Academiae Scientiarium Petropolitanae*, Petropoli, 1826, passim; şi A. Markov, *Inventarnyi katalog, musulmanskih'monet'Imperialskogo, Ermitaža*, St. Petersburg, 1896, passim.

[14] În unele cazuri pe monedele tătăreşti apare şi valoarea lor, cf. O. Blau, *Vostočnaja monety Muzeja Imperatorskogo Obšestva Istorii i Drevnosti v Odessa*, 1879, p. 36, unde este publicată o monedă de 40 pul قرق تول = قرق پول = kirk pul.

[15] Oct. Iliescu a considerat-o ca fiind scrisă într-un amestec de caractere latine, greceşti sau arabe. Ca document epigrafic moneda prezintă o importanţă deosebită, fiind cea mai veche inscripţie medievală cu caractere latine din Dobrogea şi una din primele din zona de la est şi sud de Carpaţi.

[16] Nu cunoaştem decît nouă exemplare de acest tip: trei în colecţia Muzeului Deltei Dunării din Tulcea; unul publicat de Oct. Iliescu, SCN, 2, 1958, p. 456, pl. II, 3, patru (?) descoperite în cercetările efectuate de către I. Barnea şi I. T. Dragomir la Enisala (cf. I. T. Dragomir, Danubius, 6—7, 1972—1973, fig. 20, 1—4), şi unul descoperit de cercetătoarea S. Baraschi în cursul săpăturilor arheologice întreprinse în 1976 în cetatea de la Enisala.

lor Hoardei din Crimeea[17]. Prezenţa acestei tamgale deosebite ne obligă să plasăm monedele în discuţie într-o epocă şi un context istoric diferit de cel al primelor.

Reversul, lipsit de legendă, poartă o cruce genoveză tipică. Stilul şi gravura ştanţelor acestor monede sînt îngrijite, puternic influenţate de arta monetară occidentală.

În ciuda diversităţii emitenţilor şi a deosebirilor cronologice, emisiunile monetare locale din zona gurilor Dunării prezintă o serie de trăsături stilistice şi tehnice comune. Spre deosebire de majoritatea monedelor bizantine sau bulgăreşti contemporane, care au de obicei forma concavă-convexă, monedele locale din Dobrogea sînt plate[18]. Deşi în toate perioadele secolelor X—XIII moneda bizantină a fost aproape singura care a circulat în Dobrogea[19], prototipul monedelor locale nu trebuie căutat în monetăria Bizanţului.

Drept model au servit monedele de bronz ale Hoardei de Aur, cu care emisiunile locale se înrudesc îndeaproape ca tehnică şi stil. Această influenţă nu se explică numai prin rolul însemnat pe care l-a jucat moneda mongolă în zona gurilor Dunării în ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea şi primele decenii ale secolului al XIV-lea[20], cît mai ales în dependenţa politică a formaţiunilor statale din această regiune faţă de Hoarda de Aur. În acelaşi timp sînt însă sesizabile şi unele influenţe ale monetăriei bizantine din secolele XIII—XIV.

Analiza greutăţii monedelor locale din zona gurilor Dunării ne arată că acestea au fost emise după sisteme ponderale apropiate. Astfel, greutatea medie a emisiunilor din vremea lui Nogai oscilează între 1,49 g şi 1,26 g, iar a celor genovezo-tătare între 1,22 g şi 1,04 g. Greutatea medie a monedelor locale prezintă apropiere de cea a monedelor de bronz şi argint ale Hoardei de Aur. Chiar dacă deocamdată nu le cunoaştem denumirile contemporane, putem să facem o legătură între ele şi „*follari*" din sursele occidentale sau bronzurile tătăreşti numite „*pul*"[21].

Încadrarea cronologică a emisiunilor monetare din zona gurilor Dunării este uşurată de prezenţa diverselor tipuri de tamgale reprezentate pe aversul lor, cît şi de datele, în anii de la Hegiră, care figurează pe monedele genovezo-tătare din tipul I.

Cele mai timpurii sînt monedele care poartă pe avers tamgaua emirului Nogai. Acest element oferă posibilitatea unei datări destul de pre-

---

[17] Considerăm că imaginea de pe avers este o tamga sau o monogramă apropiată ca formă de tamgale. Exemple de monograme apropiate stilistic de tamgale se întîlnesc pe monedele lui Ioan Terter, despot de Silistra la sfîrşitul secolului al XIV-lea; cf. P. Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 185, fig. 1, b, c, d; ca şi pe monedele unor ţari din dinastia Šišmanidă, cf. N. Mušmov, *Antičnita moneti na Balkanskaja Poluostrov'i monetită ne bălgarskita tsare*, Sofia, 1912, tab. LXIX, 52, 53. Pentru tamgalele Ghireizilor, conducătorii Hanatului de Krîm, vezi O. Retowski, *Die Münzen der Girei*, Moscova, 1905, passim.

[18] Situaţia este valabilă şi pentru monedele emise de despotatul de Silistra, cf. P. Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 185—201.

[19] Vezi, E. Oberländer—Târnoveanu, Dacia, N. S., 23, 1979, p. 265—273 şi idem, RESEE,

[20] Oct. Iliescu, SCN, 3, 1960, p. 263—277 şi E. Oberländer-Târnoveanu, RESEE, 1980,

[21] G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin*, Paris, 1878, p. 462. Atît cuvîntul „follaro" sau „follero" folosit în documentele occidentale cît şi „pul" sau „fil" utilizate în Orient provin din termenul romano-bizantin „follis".

cise. Deşi Nogai începe să joace un rol însemnat în viaţa politică a Hoardei de Aur încă din jurul anului 1259, în timpul domniei lui Berke-han şi apoi a lui Mangu-Timur (1266—1280), rămînînd un personaj de prim rang pînă la moartea sa în anul 1300[22], apariţia tamgalei pe monede nu poate fi anterioară decadei 1290—1300 şi nici posterioară prea mult acesteia.

Utilizarea tamgalei pe monede constituie un semn de independenţă, la care atît Nogai, cît şi vasalii săi nu puteau recurge cîtă vreme s-a recunoscut, fie şi formal, autoritatea hanilor legitimi din perioada 1266—1300. Apariţia tamgalei acestui emir pe monede, atît pe cele proprii[23], cît şi pe cele ale vasalilor săi trebuie pusă în legătură cu conflictul deschis care a existat între Nogai şi hanul Toktai în aniii 1290—1300[24].

Ţinînd seama de existenţa a trei tipuri monetare purtînd tamgaua lui Nogai, începutul activităţii atelierelor locale de la Dunărea de Jos se plasează în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea.

În cadrul primei serii de emisiuni monetare locale, cea mai lungă existenţă par s-o fi avut cele din tipul cu legenda $\overline{IC}$—$\overline{XC}$, care prezintă o evoluţie stilistică şi un număr mare de variante, care nu puteau apare decît în timp. Din păcate, datorită lipsei unor surfrapări clare, nu putem să ştim care a fost cronologia relativă a emisiunilor din perioada 1290—1300.

O problemă deosebit de interesantă o ridică datarea monedelor genovezo-tătare de tipul I. Pînă în prezent acestea sînt singurele emisiuni locale care poartă înscrise pe ele anul emiterii. Pe avers figurează anii 707, 710 şi 711(?) de la Hegiră, respectiv 1307/8, 1310/11 şi 1311/12(?). Anterior s-a presupus că unele monede de acest tip ar purta şi date mai tîrzii, cum ar fi 754 h(1356/1357) sau 777 h(1374/1375), lectură asupra cărora nici autorul citat nu era sigur[25]. Cele două date de mai sus nu se confirmă în cadrul descoperirilor, de fapt chiar piesele ilustrate pentru aceste date fiind emise tot în 710 h = 1310/11.

Datarea tipului II de monede genovezo-tătare este dificilă. Singurul element care poate fi utilizat în acest sens este tamgaua de pe avers. Deşi nu ştim cui aparţine, este clar că ea nu este nici a dinastiei Djucizilor şi nici a celei a Ghireizilor. Această observaţie poate constitui punctul de plecare în stabilirea perioadei în care s-au emis monedele.

Apariţia în Dobrogea a unei tamgale străine de cea a hanilor Hoardei de Aur, deci a unui şef local autonom de origine mongolă sau în strînsă legătură cu tradiţia politică a acestui stat, nu poate fi anterioară anului 1361, data morţii hanului Berdibeg[26]. Încă din ultimul an al domniei acestuia, în Hoarda de Aur s-a declanşat un lung şi pustiitor război civil,

---

[22] Am urmat datarea lui B. D. Grecov şi A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur şi decăderea sa*, Bucureşti, 1953, p. 80—81. B. Spuler, *Die Goldenne Horde, Die Mongolen in Russland*, 1223—1502, Leipzig, 1943, p. 76, optează pentru anul 1299.

[23] Oct. Iliescu publică în *Păcuiul lui Soare*, vol. II, p. 159, 187—188, două monede avînd pe avers tamgaua lui Nogai, iar pe revers numele atelierului ضرب في سراي = Darb — fi Sarai (din Crimea (?) sau din „Ţara alanilor" (?).

[24] B. Spuler, *loc. cit.*

[25] Oct. Iliescu, *Păcuiul lui Soare*, vol. II, p. 152

[26] B. D. Grecov şi A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 256 sqq.

care va dura peste două decenii şi va avea drept consecinţă ruinarea şi dezmembrarea acestui stat. Profitînd de instabilitatea politică provocată de luptele pentru tron, o serie de feudali locali, tătari sau vasali acestora, şi-au creat stăpîniri proprii. O astfel de formaţiune statală, născută pe ruinele Hoardei, este atestată şi în sudul Basarabiei şi nordul Dobrogei între 1362[27] şi 1368[28] sub conducerea lui „*Demetrius, princeps Tartarorum*".

Existenţa unui astfel de şef local autonom nu poate fi posterioară nici anului 1388, cînd Mircea cel Bătrîn şi-a extins stăpînirea asupra Dobrogei[29]. Monedele genovezo-tătare din tipul II se pot data, în linii mari, în deceniile al VII-lea sau al VIII-lea al secolului al XIV-lea (cca. 1360—1380).

Stabilirea autorităţilor politice care au emis monedele locale din zona gurilor Dunării, precum şi localizarea ariei geografice ocupate reprezintă o problemă complexă, dar de mare importanţă pentru cunoaşterea istoriei Dobrogei în secolele XIII—XIV.

Iniţial, s-a considerat că monedele locale au fost emise de către colonii genoveze neidentificate[30]. În stadiul actual de cunoaştere, în special în urma descoperirii de noi tipuri, acestea nu pot fi atribuite în bloc unei singure categorii de emitenţi. Stabilirea autorităţii emitente trebuie privită în mod nuanţat. Astfel, emisiunile monetare din vremea lui Nogai nu au nici un element care să permită legarea lor de vreo colonie genoveză din Dobrogea. Împotriva posibilităţii ca aceste colonii să fi bătut monedă pledează chiar istoria relaţiilor genovezo-tătare în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea[31].

Legendele în limba greacă, conţinutul acestora, precum şi prezenţa acvilei bicefale, care nu pot fi legate în nici un fel de Genova, sugerează că aceste monede aparţin unor formaţiuni statale locale, de puternică tradiţie bizantină, a căror religie este creştinismul de rit ortodox, iar limba oficială, greaca[32].

Pe de altă parte, nici chiar monedele genovezo-tătare, în ciuda prezenţei crucii genoveze, nu par să provină din acelaşi atelier şi aceeaşi epocă.

Localizarea geografică a atelierelor unde au fost bătute monedele locale, rămîne încă ipotetică. Principalele elemente pe care ne putem bizui sînt : repartiţia descoperirilor, conţinutul legendelor, ca şi unele trăsături tipologice sau stilistice. Fiind monede din metal comun, ele nu puteau circula în mod frecvent prea departe de locul emiterii.

---

[27] *Ibidem*, p. 266.

[28] F. Zimmerman, C. Werner, *Urkunden zur Geschichte der Deuschen in Siebenbürgen*, II, Sibiu, 1899, p. 315; de asemenea Gh. I. Brătianu, RER, 9—10, 1965, p. 39—46.

[29] Asupra momentului extinderii stăpînirii lui Mircea cel Bătrîn în Dobrogea cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1946, p. 212. Oricum momentul dispariţiei acestui feudal trebuie căutat anterior anului 1386, căci în acel an dincolo de Dunăre, la Cetatea Albă, este menţionat un conducător politic independent, *Costea Voevod*, vezi S. Papacostea, SMIM, 6, 1973, p. 43—59.

[30] Oct. Iliescu, Peuce, 2, 1971, p. 263.

[31] Raporturile lui Nogai cu genovezii erau rele în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea şi au culminat cu distrugerea aşezărilor coloniale din Crimeea în 1299, B. D. Grecov şi A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 84—85.

[32] Privitor la utilizarea limbii şi alfabetului grecesc în Dobrogea în secolele X—XV, cf. I. Barnea, DID, III, p. 63—67, 212, 221, de asemenea P. Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 185—187 şi 196 şi P. Năsturel, SAO, 1, 1958, p. 239—247.

Majoritatea covîrşitoare a monedelor din tipul cu legenda $\overline{IC}-\overline{XC}$ provin din descoperirile de la Isaccea-Noviodunum[33], loc unde dealtfel se poate urmări întreaga evoluţie a emisiunii. Datorită concentrării descoperirilor în această localitate, precum şi în imediata sa vecinătate, înclinăm să credem că monedele au fost emise la Isaccea. Judecînd după bogăţia descoperirilor arheologice şi numismatice, oraşul a fost deosebit de important şi înfloritor în toată perioada secolelor X—XV[34]. Isaccea este atestată în izvoarele orientale cu numele ei actual încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului următor, una din menţiuni fiind legată chiar de desfăşurarea conflictului dintre Nogai şi Toktai[35].

Şi celelalte două tipuri de monede locale emise în timpul lui Nogai sînt cunoscute pînă acum tot din descoperirile de la Isaccea. Situaţia lor trebuie privită oarecum diferit, pentru că ele sînt mult mai puţin numeroase decît cele cu legenda $\overline{IC}-\overline{XC}$. Ele pot proveni tot atît de bine din atelierul acestei cetăţi sau au fost aduse din afară pe calea schimburilor comerciale.

Pornind de la unele asemănări cu emisiunile monetare semiautonome ale Cetăţii Albe din perioada 1449—1456, monedele avînd pe revers crucea cu braţe egale şi legenda $\overline{IC}-\overline{XC}$/NI—KA au fost atribuite unei colonii genoveze existente la sfîrşitul secolului al XIII-lea la Moncastro-Cetatea Albă[36]. Ţinînd seama că dreptul de a emite monede în cadrul Hoardei de Aur aparţinea numai suveranului[37], este dificil de admis că hanii de la Sarai sau emirul Nogai ar fi putut admite existenţa unei formaţiuni politice autonome la nord de Dunăre, în zona aflată sub dominaţia lor directă[38]. Presupunem că monedele în discuţie au fost emise în afara hotarelor Hoardei de Aur, într-o zonă care le recunoaşte doar suzeranitatea. Locul emiterii pare să fi fost tot la Isaccea, dacă ţinem seama de faptul că aversul acestor monede este identic cu cel al monedelor din tipul cu legenda $\overline{IC}-\overline{XC}$.

În cazul primelor două tipuri monetare locale din vremea lui Nogai, datorită cracterului religios al legendei, autoritatea emitentă rămîne „anonimă", neputînd să precizăm dacă era un oraş medieval autonom sau un senior feudal. Din acest punct de vedere, monedele cu acvila bicefală sînt mult mai elocvente. În mod cert acvila bicefală este simbolul heraldic al unui feudal laic din Dobrogea. Din păcate, în stadiul actual de cunoaştere nu putem stabili încă localizarea geografică exactă a stăpînirii

---

[33] Cîte un exemplar a fost descoperit la Tulcea (zona), Niculiţel şi Măcin.

[34] Asupra descoperirilor feudale de la Isaccea vezi I. Barnea, DID, III, passim şi E. Oberländer—Târnoveanu, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 265—273.

[35] Teki, fiul lui Nogai se refugiază la Isaccea, G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935, p. 39. Descrierea exactă a condiţiilor geografice, ale împrejurimilor Isaccei, ca şi a situaţiei etnice şi politice din a doua jumătate a secolului al XIII-lea (domnia lui Mihail al VIII-lea) este făcută de Abu'l-Fida, cf. *Geographie d'Aboufelda*, trad. Reinaud II, Paris, 1848, p. 316.

[36] Oct. Iliescu, în *Genovezii la Marea Neagră*, p. 162—163.

[37] B. D. Grecov şi A. I. Iacubovski, *op. cit.*, p. 295.

[38] Dealtfel cercetătorul M. Balard, ACIEB, 14, t. II, Bucureşti, 1975, p. 30—31, respinge posibilitatea existenţei unei administraţii genoveze la Moncastro, atît în secolele XIII—XIV, cît şi mai tîrziu.

acestui feudal, deşi apariţia acestui simbol heraldic în Dobrogea nu constituie un fapt izolat.

Acvila bicefală se regăseşte în a doua jumătate a secolului al XIV-lea în sudul Dobrogei, pe monedele emise de Ioan Terter, conducătorul unui despotat cu centrul la Silistra[39]. Răspunsul la întrebarea dacă există vreo legătură între aceste monede sau între feudalii care le-au emis nu va putea fi dat decît de eventuale descoperiri ulterioare.

Dată fiind semnificaţia precisă pe care o capătă în secolele XIV—XV acest element heraldic în lumea balcanică, credem că este necesar să ne oprim puţin asupra căii pe care a pătruns în zona gurilor Dunării. Originea acestui motiv, precum şi filiera prin care s-a răspîndit în Imperiul bizantin şi apoi în restul Peninsulei Balcanice ca simbol al autorităţii imperiale nu au fost încă lămurite complet[40]. Acvila bicefală devine un simbol al dinastiei Paleologilor, fiind utilizată atît în reprezentări artistice cît şi în monetăria ultimei etape a istoriei bizantine[41]. Ea apare, de asemenea, în numismatica bulgărească şi a unor mici formaţiuni politice sud-slave în secolul al XIV-lea[42].

Unii cercetători au pus în discuţie prioritatea Bizanţului în adoptarea acvilei bicefale[43], considerînd că acest motiv apare la o dată relativ tîrzie în imperiu, cel mai devreme pe la 1325—1328[44]. În realitate, în Bizanţ există reprezentări ale acvilei bicefale ca simbol al autorităţii imperiale încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, din timpul domniei lui Andronic al II-lea (1282—1328), deci într-o perioadă contemporană cu Nogai şi anonimul său vasal din zona gurilor Dunării. Cea mai veche reprezentare artistică a acestui simbol însoţeşte un portret al lui Andronic al II-lea datînd din 1293[45]. Există şi monede atribuite acestui împărat, avînd pe revers imaginea acvilei bicefale[46].

În schimb, motivul acvilei bicefale nu apare atît de timpuriu în Bulgaria pe cît se credea iniţial. Monedele cu această reprezentare atribuite lui Gheorghe Terter I (1279—1292)[47], aparţin de fapt lui Ioan Terter, despot de Silistra, trăind în a doua jumătate a secolului al XIV-lea[48]. Cele mai timpurii dovezi sigure ale utilizării simbolului în discuţie în acest stat datează din vremea lui Mihai Šišman (1323—1330) sau mai degrabă din timpul lui Ivan Šišman (1371—1393)[49].

---

[39] P. Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 187—193. Acvila bicefală va fi preluată şi de Mircea cel Bătrîn, domnul Ţării Româneşti, în calitatea sa de „*Tristri Dominus*" şi „*terrarum Dobrodicii despotus*", cf. R. Theodorescu, ACIEB, 14, t. II, p. 625—635.

[40] Vezi mai recent G. K. Spiridaki, ACIEB, 14, t. III, Bucureşti, 1975, p. 427 — 433, împreună cu bibliografia problemei.

[41]. *Ibidem*, Vezi de asemenea S. Bendall şi P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage*, Londra, 1979, p. 186, şi 266.

[42] N. Mušmov, *Monetite i pečeatite na Bălgarskite tzara*, Sofia, 1924, p. 86—88 şi 100—103.

[43] Idem, Izvestija Sofia, 1936, p. 300.

[44] B. Hemmerdinger, BZ, 61, 1968, 2, p. 308—309 iar Fr. Dölger, BZ, 35, 1935, p. 506, datează apariţia acvilei bicefale cu simbol heraldic între 1330 şi 1348.

[45] Sp. Lampros, *Leukoma Byzantinon autokratoron*, Atena, 1930, p. 80.

[46] Ele au fost publicate de T. Gherasimov, BizBulg, 3, 1970, p. 113, nr. 45—47, pl. III, 7 şi S. Bendall, P. J. J. Donald, *op. cit.*, p. 206, nr. 4.

[47] N. Mušmov, *Monetite* . . ., p. 86—88.

[48] P. Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 192—200.

[49] T. Gerasimov, *Carevgrad Tărnov*, vol. I, Sofia, 1973, p. 235.

a avut consecințe dezastruoase asupra activității genovezilor în Hoarda de Aur [69].

Dincolo de semnificația pe care o au pentru lămurirea unor aspecte ale relațiilor politice care au existat între genovezi și tătari în zona Gurilor Dunării în secolul al XIV-lea, monedele emise la Isaccea constituie o mărturie interesantă a simbiozei culturale și religioase din această regiune. În acest sens este semnificativ că crucea apare alături de tamgaua hanilor, iar legenda cu caractere latine se învecinează cu anul erei musulmane și cu cifre scrise cu caractere arabe.

În ceea ce privește monedele genovezo-tătare de tipul II, dispunem de foarte puține date asupra lor. Descoperirile de pînă acum provin de la Enisala și Chilia, despre care știm că a jucat un rol însemnat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, avînd un sistem monetar propriu [70].

În măsura în care viitoare descoperiri o vor dovedi, nu excludem ipoteza ca atelierul unde s-au bătut aceste monede să fi fost chiar la Chilia, ele fiind vehiculate la Enisala pe calea schimburilor comerciale [71].

După cum am arătat mai sus, tamgaua de pe avers ne plasează în timp în deceniile al șaptelea și al optulea al secolului al XIV-lea, într-un moment cînd autoritatea Hoardei de Aur asupra Dobrogei și regiunilor de la nord de ea fusese preluată de o serie de feudali independenți. În condițiile fărîmițării puterii politice a Hoardei, Genova a reușit să-și croiască stăpîniri proprii atît în Crimeea, cît și în zona de la gurile Dunării.

Monedele genovezo-tătare descoperite la Chilia și Enisala sînt edificatoare în privința noii situații politice din regiune, dar din păcate nu ne oferă alte indicii despre esența relațiilor Genovei cu feudalul a cărui tamga apare pe monedă sau despre numele, funcția și aria geografică asupra căreia își întindea acesta puterea.



Emisiunile monetare din Dobrogea aduc date deosebit de importante asupra vieții economice, culturale și politice din această regiune în secolele al XIII-lea și al XIV-lea.

Feudalitatea locală dobrogeană atinsese un grad înalt de maturizare în ultima parte a secolului al XIII-lea, ceea ce i-a permis să joace un rol activ în raportul de forțe dintre tătari, bizantini și genovezi la Dunărea de Jos. Ea manifestă de timpuriu tendința de constituire a unor formațiuni statale proprii, ceea ce permite să înțelegem mai bine însăși geneza statului feudal din vremea lui Dobrotici. În cadrul acestor formațiuni politice pe care începem să le cunoaștem din ce în ce mai bine, un rol deosebit l-au jucat cele din nordul Dobrogei, ca și cetatea Isaccea, această zonă cîștigîndu-și mai de timpuriu un statut autonom.

Cercetări și descoperiri viitoare vor fi în măsură să aducă noi date privind istoria Dobrogei în secolele XIII—XIV, să lămurească numeroasele probleme rămase încă fără răspuns în stadiul actual al cunoașterii și să contureze mai bine elemente pe care noi abia le-am schițat în studiul de față.

---

69 B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 110—111 și G. Astuti, *op. cit.* p. 102.

70 Cf. Oct. Iliescu, Peuce, 2, 1971, p. 262 și 265.

71 Desigur, la ora actuală, din nouă monede de acest fel cunoscute, opt provin de la Enisala și numai una de la Chilia, dar disproporția se poate datora în bună măsură faptului că la Enisala s-au făcut cercetări arheologice sistematice.

Monedele constituie singurele mărturii care ne-au parvenit asupra coloniei genoveze de la Isaccea, ea nefiind nicăieri menţionată în sursele istorice cunoscute pînă acum. Anii de la Hegiră de pe reversul monedelor ne îndeamnă să presupunem că a avut o existenţă efemeră în primul deceniu al secolului la XIV-lea (1307—1311). Unele indicaţii asupra statutului acestei aşezări sînt oferite de însăşi faptul că a emis monede proprii. Pină în prezent cele mai vechi monede, şi singurele dealtfel, bătute de coloniile genoveze din Marea Neagră datează din perioada 1427—1454 şi provin de la Caffa [61]. Caracterul tardiv al acestui eveniment se explică prin faptul că în secolul al XIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIV-lea, datorită raportului de forţe net favorabil tătarilor, în ciuda unor largi privilegii obţinute, Genova nu a reuşit să instaleze nicăieri o administraţie şi o autoritate militară, care să se substituie suveranităţii hanilor [62].

Interdicţia coloniilor de a bate monedă proprie, repetată de mai multe ori [63], reflectă tocmai această recunoaştere formală a suveranităţii basileului sau hanului asupra teritoriilor pe care se ridicau coloniile genoveze. Posibilitatea de a bate monedă, deci de a executa un prerogativ al suveranităţii va apare numai după 1361, cînd, profitînd de luptele pentru putere din cadrul Hoardei, genovezii vor ocupa o porţiune însemnată din Crimeea, instalînd garnizoane şi administraţie proprie. Noul statut va fi recunoscut de tătari prin tratatele din 1365, 1380, 1387 şi 1393 [64], fiind mai tîrziu acceptat şi de Hanatul din Crimeea. După 1360 este atestată existenţa unei administraţii genoveze la Chilia şi Lycostomo [65].

Dat fiind că regulamentele coloniale contemporane cu emisiunea noastră interzic baterea de monede proprii, înclinăm să presupunem că la Isaccea nu a existat o colonie *„publică”*, după tipicul majorităţii coloniilor genoveze din Marea Neagră, ci una *„particulară”* [66]. Acestea erau seniorii sau despotate bazate pe concesiuni de tip feudal şi raporturi de vasalitate. Posesorii lor nu erau obligaţi să se supună controlului metropolei şi puteau să exercite o serie de atribuţiuni, inclusiv emiterea de monedă proprie [67].

Asupra condiţiilor istorice concrete în care a apărut această colonie nu putem face decît presupuneri foarte vagi. S-ar putea ca ea să facă parte din seria de acţiuni prin care Toktai a permis unor feudali străini să ocupe o parte din teritoriile controlate de fostul său duşman [68]. Dispariţia rapidă, numai după cîţiva ani de existenţă, trebuie pusă probabil în legătură cu războiul genovezo-tătar început în anul 1307, război care

---

[61] G. Schlumberger, *loc. cit.* Asupra datării unor emisiuni în secolul al XIV-lea vezi nota 60.

[62] Privitor la statutele coloniale şi la evoluţia raporturilor Genovei cu suveranii pe teritoriul cărora au existat asemenea aşezări, vezi studiul sintetic al lui G. Astuti, în *Genovezii la Marea Neagră*, p. 88—125.

[63] G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 456 şi p. 463—464.

[64] A. A. Vasiliev, *The Goths in Crimeea*, Cambridge in Mass, 1939, p. 177—182.

[65] Pentru stăpînirea genoveză la Chilia şi Lycostomo, cf. M. Balard, ACIEB, 14, t. II, p. 21—30, de asemenea Oct. Iliescu, Studii, 25, 1972, 25, 1972, p. 435—463.

[66] Tipologia aşezărilor coloniale genoveze a lui G. Astuti, *op. cit.*, p. 88 şi p. 99.

[67] G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 412—415 şi H. E. Ives, Ph. Grierson, *The Venetian Gold and its Imitations*. NNM, 28, 1953, p. 22—26.

[68] În cadrul acestor măsuri, ţarul Teodor Svetoslav primeşte în stăpînire temporară Cetatea Albă, cf. G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 104—119. Date fiind relaţiile lor cu Nogai, genovezii aveau toate motivele să-l sprijine pe Toktai.

se va prelungi pînă la moartea sa, în anul 1300, fiind continuată apoi pentru scurt timp de fiul său Teki[56].

În perioada imediat următoare la Isaccea sînt menţionaţi alţi doi conducători mongoli: Tukul-buga fiul hanului Toktai şi apoi Mengli-buga[57].

Distribuirea Isaccei ca feudă unor rude apropiate ale hanului reflectă încă o dată importanţa deosebită a acestei cetăţi la Dunărea de Jos.

Tătarii nu au reuşit să-şi impună pretutindeni în Dobrogea o dominaţie directă, cum s-a întîmplat la Vicina, după cum se pare că nu au înlăturat cu totul nici autoritatea bizantină. Aşa cum o dovedesc emisiunile monetare locale, în majoritatea cazurilor ei s-au mulţumit cu acceptarea suzeranităţii mongole de către căpeteniile autohtone.

În aceste împrejurări de după 1285 se explică apariţia formaţiunilor politice locale. Ele se dezvoltă pe vechea structură economică, politică, administrativă, de cultură şi civilizaţie bizantină, sub conducerea unor feudali locali. În însăşi această continuitate rezidă forţa acestor alcătuiri statale, care reuşesc să-şi menţină autonomia şi o viaţă economică activă în imediata vecinătate a unei personalităţi politice de talia lui Nogai, aflat în culmea puterii, arbitru al vieţii politice din cadrul Hoardei de Aur şi a unor state din Peninsula Balcanică: Bizanţ, Bulgaria, Serbia[58]. Emiterea de monede proprii indică un grad avansat de organizare statală. Totodată, stabilitatea vieţii economice şi politice din această regiune nu putea fi asigurată decît de o populaţie permanentă, legată prin întreaga ei evoluţie istorică de teritoriul de la gurile Dunării, populaţie care în cursul timpului asimilase organic în cultura proprie numeroase elemente de civilizaţie bizantină.

În cadrul populaţiei locale, majoritatea trebuie să o fi constituit românii-,,valahii", în a căror ,,*ţară*" era şi Isaccea, după cum relatează Abu'l-Fida[59].

Identificarea atelierelor şi a coloniilor genoveze care au emis monede în zona gurilor Dunării, în secolul al XIV-lea constituie o problemă mult mai spinoasă decît cele precedente. Prezenţa monedelor avînd pe revers crucea genoveză reprezintă un indiciu preţios că în această regiune au existat două formaţiuni politice autonome genoveze aflate sub suzeranitate tătară.

Centrul uneia dintre ele s-a aflat la Isaccea, după cum o dovedeşte legenda de pe reversul monedelor genovezo-tătare de tipul I, care conţine tocmai numele cetăţii emitente: *SAT[C]Y[A]* — *Isaccea.* Este prima atestare sigură a unei emisiuni monetare cu caracter urban în zona gurilor Dunării, fiind în acelaşi timp şi cea mai veche mărturie a folosirii numelui cetăţii emitente în numismatica medievală a zonei pontice[60].

---

[56] Vezi nota 34; de asemenea A. Decei, Romano-arabica, II, 1976, p. 61–63.

[57] *Ibidem*, p. 62–63.

[58] P. Nikov, *loc. cit.*

[59] Vezi nota 34.

[60] În secolul al XV-lea vor emite monede cu numele lor: Caffa, (G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 466–469), şi Asprokastron—Cetatea Albă, (P. Nicorescu, Cerc. Ist., p. 75–88). Pentru moneda de la Caffa, (Schlumberger, (*op. cit.*, p. 469, pl. 18, 2) nu excludem ca ea să dateze din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, fiind prima emisiune a acestei cetăţi.

Monedele locale din zona gurilor Dunării dovedesc că acest însemn heraldic, preluat fără îndoială din Bizanţ, a fost adoptat aici încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, mai timpuriu decît în alte regiuni ale Peninsulei Balcanice[50].

Credem că prezenţa vulturului bicefal pe monedele unei formaţiuni statale din zona noastră reflectă existenţa unor strînse legături politice cu Imperiul bizantin şi cu familia imperială a Paleologilor.

Apariţia simultană pe emisiunile monetare locale a tamgalei lui Nogai şi a acvilei bicefale de tradiţie bizantină reprezintă cea mai bună sintetizare a contextului politic în care s-au născut şi au evoluat formaţiunile statale din zona gurilor Dunării în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. Acest proces nu poate fi înţeles fără a lua în discuţie raportul de forţe care a existat la Dunărea de Jos între Imperiul bizantin restaurat, Hoarda de Aur şi forţele politice locale, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea[51].

Extinderea sau restrîngerea stăpînirii bizantine şi a Hoardei de Aur asupra regiunii de la gurile Dunării a cunoscut frecvente oscilaţii în această perioadă, atît în timp, cît şi în spaţiu. După moartea lui Mihail al VIII-lea, în timpul căruia întreaga Dobroge a intrat sub controlul Imperiului bizantin[52], în condiţiile ascensiunii vertiginoase a lui Nogai pe arena politică sud-est europeană[53] dominaţia bizantină a fost treptat înlocuită cu cea mongolă, reprezentată prin emir. Momentul extinderii autorităţii lui Nogai asupra Dobrogei se plasează în jurul anului 1285[54], deoarece în anul următor surse istorice dovedesc prezenţa la Vicina a unui înalt feudal de origine tătară, Argun, care este numit *„miliarius”*, ceea ce reprezintă, după părerea noastră, traducerea în limba latină a titlului feudal *„mingghan noian”*, al doilea în ierarhia mongolă[55]. Suzeranitatea lui Nogai

---

[50] O posibilă filieră prin care motivul acvilei bicefale pătrunde în Dobrogea ar putea fi căutată şi în colonizarea turcilor selgiucizi efectuată de bizantini sub Mihail al VIII-lea Paleologul. Acest simbol heraldic apare în numismatica selglucidă încă de la începutul secolului al XIII-lea, în timpul sultanilor Nasir-ed-Din Mahmud (1200—1222) şi Ruk-ed-Din Mewdud (1222—1231), cf. I. Ghalib Edhem, *Catalogue des monnaies Tourcomanes du Musée Imperial Ottoman*, Bologna, p. 14—15 şi 18.

[51] Pentru problema dominaţiei bizantine în Dobrogea, în secolele XIII—XIV, vezi V. Laurent, RHSEE, 22, 1945, p. 184—198 şi REB, 23, 1960, p. 225—232. În ceea ce priveşte dominaţia tătară la gurile Dunării cf. V. Spinei, Dacoromania, 3, 1975—1976, p. 29—36.

[52] Republicarea *Codicelui Hamilton 392* de către Elis. Todorova, EtBalk, 1978, 2, p. 124—138, contribuie în mod substanţial la cunoaşterea istoriei Dobrogei în secolele XIII—XIV. În ciuda părerii autoarei, *„Compasso de navigare”* pare să încheie în favoarea ipotezei lui P. Diaconu, Pontica, 3, 1970, p. 279—297 istorica dilemă a locului unde s-a aflat Vicina. În lumina acestui izvor, Vicina se situează mult în amonte de gurile Dunării, probabil la Păcului lui Soare. Existenţa vestitei cetăţi în sudul Dobrogei ne îndeamnă să presupunem că bizantinii controlau şi asigurau securitatea întregului trafic pe Dunăre, de la vărsare pînă la Silistra, deci stăpîneau întreaga regiune dintre Dunăre şi Mare.

[53] Privitor la rolul lui Nogai în Balcani, P. Nikov, Godišnik, Sofia, Ist. Fil, 15—16, 1921, p. 27 sqq. De asemenea *Istoria României*, Bucureşti, II, 1962, p. 124.

[54] Cf. şi P. Ş. Năsturel, Byz. Neurgr. Jahr, 21, 1971, p. 37—38.

[55] Privitor la prezenţa lui Argun la Vicum = Vicina, G. Golubovich, Quarrachi, 2, 1913, p. 66—73 şi G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 58—59. R. Ciobanu, Pontica, 3, 1970, p. 313 îl consideră pe Argun conducătorul unui detaşament de 1 000 de mercenari mongoli angajaţi pentru paza mitropolitului. Această interpretare nu ţine seama de faptul că în unele surse latine termenul de *„mingghan-noian”* este tradus prin *„milenarius”*, vezi de ex, G. de Rubrouck, cf. B. D. Grecov şi A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 92. Asupra organizării politice a Hoardei de Aur, vezi B. D. Grecov şi A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 115 sqq.

CATALOG

Abrevieri

MDDT = Muzeul Deltei Dunării, Tulcea.
Col. D.N. = Colecţia dr. Dorin Nicolae, Tulcea.
IAB = Institutul de arheologie din Bucureşti.
MINAC = Muzeul de istorie naţională şi arheologie, Constanţa.
MIG = Muzeul judeţean de istorie, Galaţi.

A) EMISIUNI DIN PERIOADA INDEPENDENŢEI LUI NOGAI FAŢĂ DE HANII HOARDEI DE AUR (CIRCA 1290—1300)

a) TIPUL CU LEGENDA IC—XC

I) Seria I — Varianta 1 a

Av. Tamgaua lui Nogai (ca la fig. 4/2), avînd în st. şi în dr. cîte o floare de crin stilizată. Totul în cerc perlat şi cerc liniar exterior.

Rv. Legenda IC—XC cu ligaturi (ca la fig. 4/1), sub legendă ornament vegetal stilizat (circel de viţă de vie sau de iederă?, ca la fig. 4/3).

1. AE, 2, 12 g ↑ 20×19 mm.
Isaccea, Col. D. N.
2. AE, 1, 94 g, ↓ 20×18 mm.
Rv. lipsesc cele două puncte după legendă.
Isaccea. Col. D. N.
3. AE, 1, 90 g, ↓ 18,5 mm.
Rv. la fel ca nr. 1.
Isaccea, col. D. N.
4. AE, 1, 80 g, ↑ 17 mm.
La fel.
Isaccea, col. Mn. Cocoş, inv. 281.
5. AE, 1,70 g, ↙ 16 mm.
La fel.
Isaccea. MDDT, inv. 13 518, fig. 1/2 a, b.
6. AE, 1,65 g, ↓, 16 × 14 mm.
La fel.
Isaccea, 1955, IAB inv. 558/196.
7. AE, 1,60 g, ↘ 19× 17,5 mm.
Rv. ca la nr. 2.
Isaccea, col. D. N.
8. AE. 1,60 g, ↓, 21 × 17,8 mm.
Rv. ca la nr. 1.
Tulcea (zona) IAB, inv. 477/121, fig. 1/3 a, b.
9. AE, 1,39 g, ↓, 16 × 17 mm.
Rv. ca la nr. 2.
Isaccea, col. Ioan Georgescu.

II) Seria I — Varianta 1 b

La fel ca şi var. 1, a, dar avers în st. şi dr. tamgalei lui Nogai, cîte o stea cu şase raze (ca la fig. 4/4).

10. AE 2,10 g, ← 21 × 18 mm.
Isaccea, MINAC, inv. 40 308, fig. 1/4 a, b.
11. AE 1,23 g, ←, 17 mm.
Nordul Dobrogei, MIG, inv. 8 840.

III) Seria I — Varianta 2

Av. ca şi la var. 1. a.
Rv. Legenda I + (ca la fig, 4/5).
12. AE. 1,74 g, ←, 16,5 × 14 mm.
Isaccea, col. D. N., fig. 1/5 a, b.
13. AE 1,38 g, ↓, 17 mm.
Isaccea, col. Fl. Topoleanu
14. AE 1,22 g,→, 7 × 15 mm.
Isaccea 1956, 559/338.

IV) Seria I. varianta 3

Av. La fel ca şi la var. 1 a.
Rv. La fel ca şi la var. 1 a, dar ornamentul vegetal stilizat deasupra legendei. La exterior numai cerc liniar şi perlat.
15. AE 1,42 g,↙, 19 × 17 mm.
Isaccea, col. D. N.
16. AE 1,40 g, ↑, 16, × 15 mm.
Isaccea, MDDT inv. 39 816. Don. prof. I. Rădulescu.
17. AE 1,34 g →, 17 × 15 mm.
Isaccea, col. D. N.
18. AE 1,30 g, ↙, 15 mm.
Isaccea, MDDT inv. 13 420, fig. 1/6 a, b.
19. AE 1,10 g, ↓, 18,5 mm.
Rv. Sub legendă două bare — —.
20. AE. 0,80 g, ↑, 16 mm.
La fel ca mai sus.
Isaccea, col. D. N.

V) Seria I — nepreclzate

21. AE. 1,60 g, 19 × 16 mm.
Rv. slab conservat.
Isaccea, MDDT lnv. 39 815. Don. prof. I. Rădulescu.
22. AE. 0,80 g, 19 × 14 mm.
Isaccea, 1956, IAB inv. 559/342.

VI) Seria II — varianta 1

Av. la fel ca la seria I, var, 1 a.

Rv. Legenda IC—X (cca la fig. 24, 6), avînd dedesupt ornamentul vegetal stilizat. Litera I din IC este întotdeauna redată oblic (ca la fig. 4/7).

23. AE. 1,55 g, ↓, 16 × 14 mm. Isaccea 1956, IAB Inv. 559/336.
24. AE. 1,20 g, ↓, 16,5 × 15 mm. Isaccea, MINAC inv. 40 296.
25. AE. 1,00 g, ↑, 17 mm. Isaccea, col. D. N.

VII) Seria II — varianta 2

La fel ca var. 1, dar pe rv. ornamentul vegetal stilizat așezat deasupra legendei.

26. AE. 1,90 g, ↑, 18 × 15 mm. Isaccea, MDDT inv. 13 416.
27. AE. 1,70 g, ↓, 20 × 19 mm. Isaccea, col. D. N.
28. AE. 1,62 g, →, 16, mm. Isaccea, col. D. N.
29. AE. 1,61 g, →, 18,5 mm. Isaccea, Col. Mn. Cocoș, inv. cplt. 22 fig. 7 a, b.
30. AE. 1,55 g, ↘, 18 mm. Isaccea, 1967, IAB inv. 1 381/101.
31. AE. 1,44 g, →, 15 mm. Isaccea, col. D. N.
32. AE. 1,34 g, ↓, 19 × 17 mm. Isaccea, col. D. N.
33. AE. 1,30 g, ↓, 16 mm. Isaccea, MDDT inv. 13 415.
34. AE. 1,30 g, ↓, 17 × 15 mm. Isaccea, MINAC inv. 40 295.
35. AE. 1,25 g, ↓, 15 mm. Isaccea, MINAC inv. 40 293.
36. AE. 1,22 g, ←, 18 × 15 mm. Niculițel, col. Matei Gh.
37. AE. 1,20 g, ↓, 16 × 15 mm. Isaccea, MDDT, inv. 39 814.
38. AE. 1,20 g, ↓, 16,5 × 15 mm. Isaccea, col. D. N.
39. AE. 1,18 g, →, 17 mm. Isaccea, 1955, IAB Inv. 558/24.

VIII) Seria III

Av. Ca și la seria I, var. 1a.

Rv. Legenda ICX, literele inversate întotdeauna ca la fig. 4/9).

Totul în două cercuri liniare exterioare.

40. AE. 2,30 g, ↗, 17 mm. Isaccea, col. D. N.
41. AE. 2,06 g, ↙, 19 × 10 mm. Isaccea, col. D. N.
42. AE. 1,74 g, ↘, 13 × 11 mm. Isaccea, col. D. N.
43. AE. 1,60 g, ↓, 15 mm. Isaccea, MDDT inv. 13 421.
44. AE, 1,60 g, ↑, 19 × 17 mm. Isaccea, col. D. N.
45. AE, 1,56 g, ↗, 15 mm. Isaccea, col. Mn. Cocoș, inv. 277.
46. AE, 1,54 g, ↑, 18 × 10,5 mm. Isaccea, col. D. N.
47. AE, 1,50 g, ↑, 16 mm. Isaccea, col. D. N.
48. AE, 1, 30 g, ↑, 16 mm. Isaccea, MDDT inv. 13 419, fig. 2/8 a, b.
49. AE, 1, 30 g, ↑, 17 mm. Isaccea, col. Fl. Topoleanu.
50. AE, 1, 14 g, ↑, 16 × 15 mm. Isaccea, col. D. N.
51. AE, 1, 05 g, ←, 17,5 × 16 mm. Măcin, col. Tăune Ioan.
52. AE, 1, 02 g, →, 17 mm. Isaccea, col. D. N.
53. AE, 0, 95 g, ↗, 16 × 14 mm. Isaccea, MDDT inv. 40 094. Conf. IJM — Tulcea.
54. AE, 0, 94 g, ↓, 17 mm. Isaccea, col. D. N.
55. AE, 0, 90 g, ↓, 16 mm. Isaccea, col. D. N.
56. AE, 0, 69 g, ↑, 16× 14 mm. Isaccea, col. Ioan Georgescu.
57. AE, 0, 62 g, ↑, 19 × 15,5 mm. Isaccea, col. D. N.

b) TIPUL CU CRUCE GREACĂ ȘI LEGENDA IC/ꓴX/N/K/ ÎN CANTOANE

(cf. Oct. Iliescu, in *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII—XIV*, *București*, *27—28 martie 1973*, București, 1977, p. 162—163, pl. II, 2). Moncastro, anii 1290—1299)

Av. Similar cu cel al monedelor de tip IC—XC, seria I, var. 1 a. Rv. Cruce greacă cu giuvaere, avînd în cantoane legenda IC/X/N/K (ca la fig, 4/8). Totul în două cercuri liniare exterioare.

58. AE. 2 g, ↓, 18 × 17 mm. Isaccea, MINAC inv. 40 283, fig. 2/9 a, b.
59. AE. 2,00 g, →, 18 × 11 mm. Isaccea, col. D. N.
60. AE. 1,90 g, ←, 15 × 13 mm. Isaccea, 1956, IAB inv. 559/335.
61. AE. 1,84 g, ↓, 19 mm. Isaccea, IAB, fig. 2/10 a, b.
62. AE. 1,70 g, ↓, 18 × 16 mm. Isaccea, MDDT inv. 13 417.
63. AE. 1,70 g, ↓, 18 × 17 mm. Isaccea, MINAC Inv. 40 284.
64. AE. 1,40 g, ↗, 10 mm. Isaccea, col. D. N.

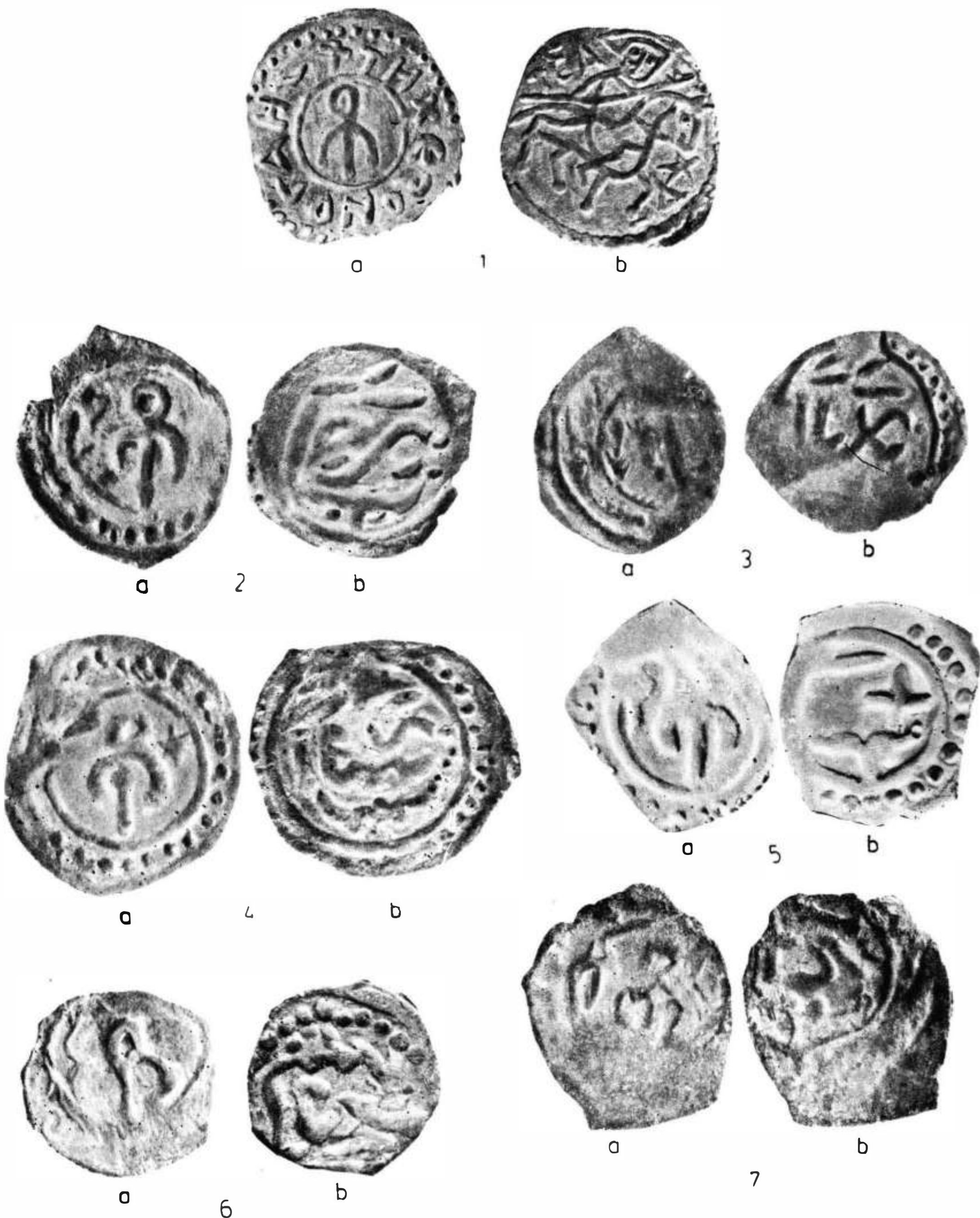


Fig. 1. Emisiuni monetare locale din zona Gurilor Dunării, secolele XIII—XIV. 1 Nogai. Aspru de argint cu legendă în limba greacă, tezaurul de le Uzun Bair; 2,3 monede tip IC—XC seria I, var. 1 a; 4 seria I, var. 1 b; 5 seria I, var. 2; 6 seria I, var. 3; 7 seria II, var. 2.

Fig. 2. Emisiuni monetare locale din zona Gurilor Dunării, secolele XIII — XIV, 8 monedă de tip IC — XC, seria III; 9 — 11 monede din tipul cu cruce greacă şi legenda IC/X/N/K; 12, 13 monede din tipul cu acvilă bicefală.



a 8 b



a 9 b



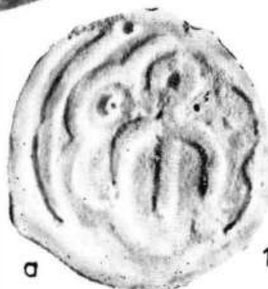
a 10 b



a 11 b



a 12 b



a 13 b

Fig. 3. Emisiuni monetare locale din zona Gurilor Dunării, secolele XIII—XIV. 14, 15 monede genovezo-tătare tip I, var. 1; 16 monedă genovezo-tătară, tip I, var. 2; 17 tip I, var, 3; 18 tip II; 19 monedă din tipul cu cruce greacă și legenda IC/X/N/K = Oct. Iliescu, *Genovezii*, ... p. 163, pl. II, 2.



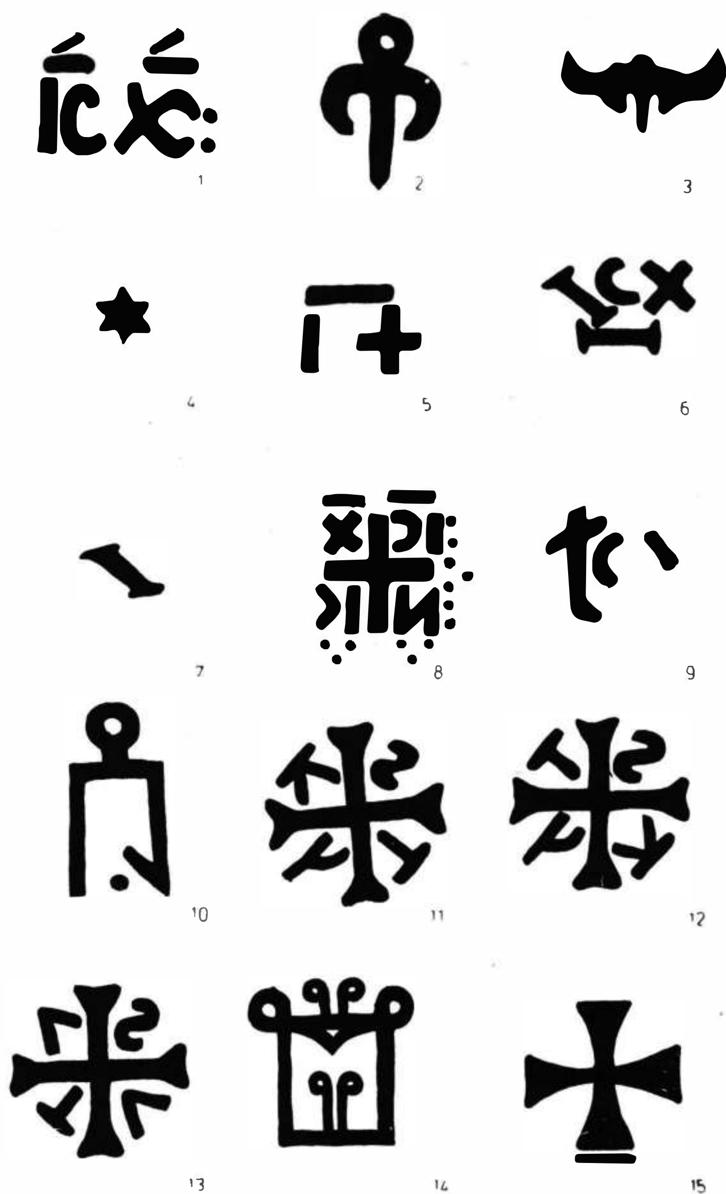


Fig. 4. Legende și tamgale reprezentate pe emisiunile monetare locale din zona Gurilor Dunării, secolele XIII—XIV.

65. AE. 1,30 g, ←, 16 × 15 mm.
Isaccea, col. Mn. Cocoş inv. 280, fig. 2/11 a, b.
66. AE. 1,04 g, ↗, 18 × 15 mm.
Rv.
Isaccea, col. Mn. Cocoş. inv. 279.
67. AE. 0,80 g, ↓, 12,7 × 11 mm.
Isaccea, MDDT inv. 39 817, Don. Prof. I. Rădulescu.

c) TIPUL CU ACVILĂ BICEFALĂ

Av. Tamgaua lui Nogai, avînd în st. şi în dr. cîte o globulă.
Totul înscris într-un hexagon cu laturile rotunjite.
Rv. Acvilă bicefală stilizată, avînd capetele încoronate cu coroane deschise (despotale), pe piept poartă un ornament triunghiular (scut heraldic?), iar între capete cruce (?), Totul în două cercuri liniare exterioare.

68. AE. 1,85 g ↗, 21 × 20 mm.
Isaccea, IAB inv. 732/321.
69. AE. 1,75 g, ↗, 19 × 18 mm.
Isaccea, MINAC inv. 40 297, fig. 2/12 a, b.
70. AE. 1,56 g, ↓, 21 × 18 mm.
Isaccea, col. D. N.
71. AE. 1,25 g, ↓, 20 × 18 mm.
Isaccea, 1956, IAB inv. 559/334.
72. AE. 1,15 g, ↖, 22 mm.
Isaccea, MDDT inv. 12 107.
73. AE. 1,14 g, ↑, 18 mm
Isaccea, col. D. N. fig. 2/13 a, b.
74. AE. 1,06 g, ↓, 16,5 mm.
Isaccea, col. D. N.
75. AE. 0,95 g, ↓, 19 mm.
Isaccea, MDDT inv. 12 106.

B) EMISIUNI MONETARE GENOVEZO-TĂTARE

a) TIPUL I

(cf. Oct. Iliescu, SCN, 2, 1958, p. 456, nr. 21, p. 461, pl. II, 2)

Av. Tamgaua hanilor Hoardei de Aur (dinastia lui Djuci) (ca la fig. 4/10) avînd în st. cifra ٧٥ = 75, iar în dr. anul emiterii, după era musulmană.

Rv. Cruce „potencée, avînd in cantoane legenda S/A/T/Y/. Totul în cerc liniar exterior.

Există trei variante de legendă:
1. S/A/T/Y/ (ca la fig. 4/11)
2. S/T/Y/A/ (ca la fig. 4/12)
3. S/V/T/V/ (ca la fig. 4/13)

I) Varianta 1 de legendă

76. AE. 1,80 g, 18 × 17 mm.
a. h. VI· = 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, MINAC inv. 40 289. fig. 3/14 a, b.
77. AE. 1,60 g, 16 × 15 mm.
a. h. ?
Isaccea, col. D. N.
78. AE 1,56 g, 16 mm.
a. h. = 710 = 1310 – 1311.
79. AE. 1,52 g, 18 × 17 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, 1956, IAB inv. 559/94.
80. AE. 1,49 g, 16 × 14,5 mm.
a. h. ?
Isaccea, col. Ioan Georgescu.
81. AE. 1,45 g, 17 × 14 mm.
a. h. = 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, MINAC inv. 40 292.
82. AE. 1,30 g, 17 × 15 mm.
a. h. = 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, MINAC inv. 40 290, fig. 3/15 a, b.
83. AE. 1,30 g, 18 mm.
a. h. 710? = 1310 – 1311?
Isaccea, col. D. N.
84. AE. 1,28 g, 16 mm.
a. h.
Isaccea, col. D. N.
85. AE. 1,28 g, 16 mm.
a. h. 711 = 1311 – 1312
Isaccea, col. D. N.
86. AE. 1,25 g, 16 × 15 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, 1956, IAB inv. 559/133.
87. AE. 1,24 g, 18 × 15 mm.
a.?
Niculiţel, col. Matei Gheorghe.
88. AE. 1,15 g, 19 × 14 mm.
Isaccea, MINAC inv. 40 294.
89. AE. 1,20 g, 15 × 14 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, col. Fl. Topoleanu.
90. AE. 1,15 g, 14 × 12 mm.
a. h. 711 = 1311 – 1312.
Isaccea, 1956, IAB inv. 559/132.
91. AE. 1,10 g, 18 × 15 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, IAB. inv. 736/337.
92. AE. 1 g, 17 × 15 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, IAB, inv. 736/332.

II) Varianta 2 de legendă

93. AE, 1, 10 g, 18 × 16 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311
Isaccea, col. D. N. fig. 3/16 a, b.
94. AE, 1, 00 g, 17 mm.
a. h. ?
Isaccea, col. D. N.
95. AE, 0, 94 g, 15 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311
Isaccea, col. Mn. Cocoş inv. 486.
96. AE, 0, 76 g, 14 mm.
a. h. ?
Isaccea, col. D. N.

III) Varianta 3 de legendă

97. AE, 1, 60 g, 16 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311
Isaccea, col. Mn. Cocoş inv. 282.
98. AE, 1, 50 g, 16 mm.
a. h. ?
Isaccea, col. D. N.
99. AE, 1, 20 g, 16 × 15 mm.
a. h. 707 = 1307 – 1308
Isaccea, MINAC inv. 40 304.
100. AE, 1, 20 g, 17 mm.
a. h. 70...? = 130 ...?
Isaccea, col. D. N.
101. AE, 1, 20 g, 19 × 14 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311
Isaccea, col. Fl Topoleanu.
102. AE, 1, 10 g, 14, 5 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311
Isaccea, col. D. N.
103. AE. 1,04 g, 16 × 14 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, col. D. N. fig. 17 a, b.
104. AE. 1,02 g, 16 mm.
a. h.?
Isaccea, col. D. N.
105. AE. 1,00 g, 15,5 mm.
a. h. 7...? = 13...?
Isaccea, col. D. N.
106. AE. 0,92 g, 17 mm.
a. h. 7...? = 13...?
Isaccea, col. D. N.
107. AE. 0,70 g, 16 × 14 mm.
a. h. 710 = 1310 – 1311.
Isaccea, col. D. N.

IV) Neprecizate

108. AE, 1,30 g, 16 mm.
a. h.?
Isaccea, col. D. N. Surfrapată peste o monedă de același tip Av./Rv.

b) EMISIUNI GENOVEZO-TĂTARE DE TIPUL II

(cf. Oct. Iliescu, SCN, 2, 1957, p. 461, pl. II,3)

Av. Tamgaua [tamga] în cerc liniar exterior.

Rv. Cruce „genoveză" (ca la fig. 4/15), în cerc liniar exterior.

109. AE. 0,90 g, 14 mm.
Enisala, „la cetate", 1970, MDDT inv. 10 719. Don. Al. Tudor.
110. AE. 0,84 g, 15 mm.
Enisala, ca mai sus, MDDT inv. 10 720. fig. 3/18 a, b.
111. AE. 1,40 g, 17 mm.
Chilia Veche, 1966, MDDT inv. 40 355.
112. AE. 1,05 g, 15 mm.
Enisala, 1976. Cerc. S. Baraschi.

CONTRIBUTIONS À L'ÉTUDE DES ÉMISSIONS MONÉTAIRES ET DES FORMATIONS POLITIQUES DE LA ZONE DES BOUCHES DU DANUBE AUX XIII^e –XIV^e SIÈCLES

RÉSUMÉ

Les auteurs de cette étude analysent une série de monnaies de bronze découvertes dans la zone des bouches du Danube, ayant au droit différentes thamgas tartares et au revers des croix, des légendes au caractère chrétien en grec, le nom de la cité, ou divers symboles à part de la religion musulmane des Etats mongols.

Ces monnaies n'appartiennent pas aux Tartares de la Horde d'Or de Crimée, mais à certaines formations politiques de la région des bouches du Danube, pendant les XIII^e–XIV^e siècles.

Les 112 monnaies publiées ici constituent le résultat des découvertes faites à : Isaccea, Tulcea, Măcin, Niculițel, Chilia (Kilia), Enisala, Slava

Rusă (toutes dans le dép. de Tulcea), auxquelles on ajoute les trouvailles de Păcuiul lui Soare et Ostrov (dép. de Constantza).

On décrit et commente cinq types monétaires, parmi lesquels on trouve deux types inconnus jusqu'à présent et on apporte également des compléments importants pour les types publiés auparavant.

Les émissions monétaires discutées peuvent être classifiées en deux grands groupes. Le premier a pour élément commun la thamga de tümennoyan Nogay (env. 1259—1300). L'élément commun pour le deuxième groupe est la croix potencée, symbole génois.

A) Les émissions de la période de Nogay:

1. Le type à la légende IC—XC (inédite)

Dr. La thamga de Nogay, ayant de chaque côté une fleur de lys stylisée.

Rv. La légende IC XC: ayant dessous l'ornement.

La lecture de la légende est: 'Ισοῦς Χριστὸς et l'ornement veut figurer une vrille de vigne ou de lierre.

2. Le type à la croix grecque et la légende IC/X/N/K/ (publié par Oct. Iliescu, *Genovezii în Marea Neagră în secolele XIII—XIV*, Bucarest, 1977, p. 162—163, pl. II, 2, mais sans déchiffrer la légende).

Dr. Comme au type précédent.

Rv.

La lecture de la légende est 'Ισοῦς Χριστὸς Νικά.

3. Le type à l'aigle bicéphale (inédite).

Dr. La thamga de Nogay, ayant de chaque côté un globule, tout inscrit dans un hexagone aux côtés arrondis.

Rv. Aigle bicéphale, ayant les têtes couronnées de couronnes despotales. Il porte sur la poitrine un ornement triangulaire (écue?) et entre ses têtes une croix (?).

B) *Les émissions monétaires génoises-tartares:*

1. Le type Ier (publié par Oct. Iliescu, SCN, 2, 1958, p. 456, nº 21, pl. II 2, mais sans déchiffrer la légende.)

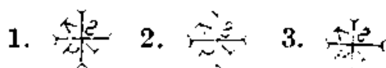
Dr. La thamga de la Horde d'Or (de la dynastie de Djoutchy), ayant à gauche le chiffre VO = 75, à droite l'année de l'émission, après l'ère musulmane.

Rv.

La légende est écrite en caractères latins SΛTY que nous avons interprétés comme SΛTCY ou bien SΛTCYΛ, *Isaccea* le nom de la cité où elles ont été frappées.

Nous considérons que le chiffre arabe ٧٥ qui revient invariablement sur toutes les monnaies, représente leur valeur, 1/75 du dirhem (aspre) en argent tartare.
On distingue trois variantes de la légende :

1. 2. 3.



2. Le type II^{e} (publié par Oct. Iliescu, SCN, 2, 1958, p. 456, n° 21, pl. II 3, mais sans être séparé du premier type.)

Dr.

R v.

La thamga appartient à un féodal local sans parenté avec les dynasties mongoles de la Horde d'Or ou de celle de Crimée.

Le prototype du monnayage local de la zone des bouches du Danube doit être cherché dans le monnayage de la Horde d'Or, mais on voit aussi des influences de la numismatique byzantine.

La datation des émissions est facilitée par la présence des années quand elles ont été frappées ou bien par les différentes thamgas. Les types ayant la thamga de Nogay peuvent être datés généralement dans la période de 1290—1300, lorsque l'émir avait refusé de reconnaître l'autorité de Toktay, le Grand Khan de la Horde d'Or. Les monnaies génoises-tartares du type I^{er} portent à droite les années 707, 710 et peut-être 711 de l'Hégire, c'est-à-dire 1307/8, 1310/11 et probablement 1311/12.
En ce qui concerne les émissions génoises-tartares du II^{e} type, elles peuvent être datées de la seconde moitié du XIV^{e} siècle (env. 1360—1380).

Les auteurs se sont proposé d'établir le lieu où ont fonctionné les ateliers monétaires où ont été frappées les monnaies de la zone des bouches du Danube. Pour les émissions de type $\overline{IC}$·$\overline{XC}$, celles à croix grecque et légende $\overline{IC}$/$\overline{X}$/N/K/, ainsi que les monnaies génoises-tartares du type I^{er} on a proposé la cité d'Isaccea, dont le nom apparaît inscrit en quelques cas. Pour les monnaies génoises-tartares du type II^{e} on propose (sous toute réserve) comme lieu d'émission la cité de Kilia. Pour le moment on ne peut pas établir l'atelier où ont été frappées les monnaies à l'aigle bicéphale.

Contrairement aux premières hypothèses les émissions monétaires de la région des bouches du Danube ne sont pas en totalité l'œuvre des colonies génoises. Les types frappés à l'époque de Nogay appartiennent aux quelques formations politiques locales, de tradition byzantine, ayant comme religion l'Orthodoxie et comme langue officielle la langue grecque.

Deux types seulement peuvent être attribués aux colonies génoises dont l'une a eu une éphémère existence à Isaccea entre 1307 et 1312.

Les émissions monétaires constituent un très important témoignage pour l'histoire politique de la Dobroudja aux XIII^{e}—XIV^{e} siècles. Elles attestent l'existence déjà dans les dernières décennies du XIII^{e} siècle de quelques formations autonomes dobroudgéennes, de tradition byzantine

mais sous suzeraineté mongole. Les débuts de ces formations sont en rapport avec les confrontations entre les Byzantins et les Tartares pour le contrôle de la zone des bouches du Danube. Vers 1285 les Tartares dirigés par Nogay ont partiellement remplacé la domination byzantine sur une partie de la Dobroudja. Les forces féodales locales ont été les vrais bénéficiares de cette balance de pouvoir et on réussi en certains cas d'organiser leur propres formations politiques. Ainsi que le témoignent les monnaies, la domination mongole dans cette région a été assez élastique.

La présence de l'aigle bicéphale sur quelques monnaies (c'est la plus ancienne attestation sûrement datable de ce motif dans la numismatique balkanique), symbole de la dynastie des Paléologues, nous indique en même temps la forte présence de l'Empire byzantin.

A côté des ces formations politiques au XIV^e siècle dans la zone des bouches du Danube ont existé quelques colonies génoises tout aussi sous la suzeraineté des Tartares. La colonie qui a existé à Isaccea entre 1307—1312 n'est pas connue par d'autres sources. On ne peut faire que de vagues suppositions concernant ses origines et sa fin. Il semble avoir être une colonie « privée », surgie à la suite de la politique du khan Toktay de recompenser tous ses alliés qui l'avaient aidé pendant ses combats contre Nogay. Elle a fini peut-être son existence à l'occasion de la guerre génoise-mongole de 1307—1312.

Quant à l'autre colonie génoise de la zone des bouches du Danube à laquelle on attribue des émissions monétaires, Kilia, elle est mieux connnue par d'autres sources documentaires.

Les émissions monétaires locales de la zone des bouches du Danube constituent en même temps une importante source pour connaître aussi la vie économique et culturelle de la population de la Dobroudja aux XIII^e—XIV^e siècles.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Emission monétaires locales de la zone des Bouches du Danube, XIII^e—XIV^e siècles. 1 Nogay. Aspre en argent avec légende grecque, le trésor d'Uzun Baïr; 2, 3 monnaies du type ΙĆ—ΧĆ, I^{re} série, var. 1a; 4 I^{re} série, var. lb; 5 I^{re} série, var, 2; 6 I^{re} série, var. 3; 7 II^e série, var. 2.

Fig. 2. Emissions monétaires locales de la zone des Bouches du Danube, XIII^e—XIV^e siècles. 8 monnaie du type ΙĆ—ΧĆ, III^e série; 9—11 monnaies du type à croix grecque et la légende IC/X/N/K; 12, 13 monnaies du type à l'aigle bicéphale.

Fig. 3. Emissions monétaires locales de la zone des Bouches du Danube, XIII^e—XIV^e siècles. 14, 15 monnaies génoise—tartare du I^{er} type, var. 1; 16 monnaie génoise—tartare du I^{er} type, var. 2; 17 I^{er} type, var. 3; 18 II^e type; 19 monnaie du type à la croix grecque et la légende IC/X/N/K = Oct. Iliescu, *Genovezii* ..., p. 163, pl. II, 2.

Fig. 4. Légendes et thamgas répresentées sur les émissions monétaires locales de la zone des Bouches du Danube, XIII^e—XIV^e siècles.

INSCRIPȚIILE LATINE DESCOPERITE ÎN IUGOSLAVIA
În legătură cu un nou *corpus* epigrafic (1960—1970)

DE

I. I. RUSSU

După apariția ultimului volum-parte din *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III (cu materialul din sud-estul Europei romane, încheiat la 1902), sporind masiv, peste tot, pe alocuri în proporții impresionante, materialul epigrafic descoperit în fostele provincii imperiale, s-a impus mereu mai insistent necesitatea de a regrupa în culegeri zonale inscripțiile nou ieșite la iveală (publicate prin diverse organe și reviste, în locuri și condiții variate, risipite în muzee ori prin localități urbane și rurale, sau inedite, unele din cele publicate anterior fiind emendate) spre a le face mai ușor accesibile și utile cercetării epigrafice și în general istorice. De aproape opt decenii și mai ales după al doilea război mondial, epigrafiștii din diferite țări au căutat modalități cît mai potrivite și practice pentru a realiza culegeri de inscripții din teritoriul țării lor, ale căror hotare nu se încadrează nicăieri, necorespunzînd integral (în afară de Britannia — Anglia) cu cele ale vreunei provincii romane; de aceea, a prevalat principiul prezentării materialului în cadrul granițelor naționale din epoca modernă, căci încercările de a continua prin suplimentare sau de a reedita integral CIL, pe provincii romane, la nivelul cantității de materiale existente actualmente, nu par să aibă deocamdată șanse reale de reușită, în primul rînd din cauză că sistemul de prezentare a inscripțiilor în CIL este depășit, ineficient (fără ilustrare, nici indicații tehnice, comentarii etc.). În consecință, colectivele din diferite țări au început elaborarea de culegeri „naționale”, indiferent de limitele provinciale antice. Prima asemenea culegere a fost excelentul *corpus* al Inscripțiilor Bavariei de F. Vollmer (1915).

Cu toată nepotrivirea granițelor statele antice și moderne, la noi s-a putut realiza un *corpus* epigrafic unitar și integral pentru o provincie antică ce nu se află între granițele unei singure țări moderne: *Dacia*, din care colțul sud-vestic este în Iugoslavia, dar printr-o corectă și fructuoasă colaborare cu epigrafiștii din Belgrad (în primul rînd M. Dušanić), s-a realizat un volum din IDR, III/1 (1977) cuprinzînd materialul epigrafic al teritoriului dintre Dunăre, Tisa și Mureș, asigurînd un *corpus* unitar care, începînd din Pancevo urmează să continue pînă la Argeș, Oituz, Sovata, Năsăud, Munții Meseș, Brad, la Mureșul de Jos — la vest de *Micia*. Spre a rămîne în sud-estul Europei, trebuie menționat că în R.P. Ungaria s-a inițiat colecția epigrafică a părților din cele două Pannonii cuprinse în teritoriul maghiar *(Die römischen Inschriften Ungarns*, 1972, 1976 sqq., de L. Barkóczi — A. Mócsy); R.P. Bulgaria a realizat un superb

corpus al inscripţiilor greceşti şi bilingve (G. Mihailov, 1956—1966) şi pregăteşte unul cu textele latine; în Iugoslavia a început între cele două războaie publicarea întregului material epigrafic al ţării, dar a apărut numai un volum îngrijit de V. Hoffiller şi B. Saria (1937) cu excelentă ilustrare, în limba germană; sistem la care s-a renunţat, din păcate, iar firul muncii de editare a unui *corpus* la nivelul ţării întregi a fost reluat după un deceniu de eminenţii epigrafişti şi latinişti sloveni A. şi J. Šašel, care în 1963 au realizat un volum cu materialul descoperit între anii 1940—1960: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* analizat critic în revista noastră (SCIV, 25, 1964, 1, p. 153—157), continuat prin al doilea volum pentru alt deceniu: Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1978 (Situla. Razprave Narodnoga Muzeja v Ljubljani. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis, 19; 242 p., nr. 452—1 222), ce va fi analizat în paginile următoare.

De remarcat mai întîi că excelenta operă realizată de A. şi J. Šašel nu este deplin concordantă cu primul atribut din titlu „Latinae", căci a trebuit (în chip firesc, necesar) să includă şi piesele în limbă şi cu litere greceşti (nr. 467, 495, 524, 530, 927), fapt ce nu are nimic grav: discordanţa formală putea fi evitată de autori eventual prin adoptarea în titlu a unui termen ca „Romanae (Antiquae)" în loc de „Latinae". Dar volumul din 1978 este, din păcate, consecvent în continuare (ca şi în 1963) cu indicaţia „editae sunt", oferind adică integral textul antic numai la piesele publicate, criteriu ce nu poate fi aprobat de cercetători (cum s-a arătat în 1964, SCIV, 25, 1, p. 154—155): este firesc şi necesar ca un „corpus" epigrafic naţional (al unei ţări ca stat unitar) să redea integral, nu numai să „semnaleze" ca un simplu inventar, materialul cunoscut sau identificat la data apariţiei culegerii: numeroasele exemple (cîteva citate mai jos) arată că munca bibliografică dîrză, susţinută, competentă în birou şi biblioteci din R.S.F. Iugoslavia şi chiar din afară nu a fost dublată şi completată de importanta şi absolut necesara ieşire pe teren în localităţile urbane şi rurale, ca şi la muzee, peste tot, unde să fie văzut şi revizuit riguros, integral, materialul epigrafic publicat ori inedit, uneori numai menţionat în treacăt de vreun autor iugoslav sau extern („mentionem facit"; „nondum publici iuris..."). Un caz tipic de ignorarea sau ocolirea şi uitarea unor inscripţii din ţară este cel luat la întîmplare, din propria experienţă: cu ocazia unei periegheze în 1963 (împreună cu prof. Gh. Ştefan), am observat în expoziţia Muzeului istoric din Lescovaţ (Leskovac, Serbia, la sud de Niş) cîteva inscripţii antice, între ele un altar votiv descoperit la 1950 în satul Leţe şi o lespede funerară fragment descoperit la 1953 în satul Mala Kopaşniţa ş.a. Amabilul director al muzeului ne-a permis şi chiar invitat nu numai să ne copiem textele „inedite", dar şi să facem fotografii după ele. Dacă faţă de străini era atît de generos, nu e probabil că, la cerere, el ar fi fost mai puţin darnic faţă de compatrioţii sloveni autori ai unui *corpus* epigrafic naţional (piesele „inedite" din Muzeul Leskovaţ sînt publicate în *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, IV, 1979, nr. 110, 112 şi 116, de P. Petrović). S-ar putea însă ca oamenii să nu fie peste tot la fel de amabili şi generoşi ca cei din Lescovaţ; oricum,

este regretabil că în alte părţi descoperirile arheologice şi epigrafice pot să constituie după ani şi chiar decenii o „rezervaţie" ori... monopol al proprietarilor sau norocoşilor descoperitori care uneori (probabil mai mult dintr-un complex al insuficienţei profesionale şi indolenţei decît din dragoste pentru arheologie şi istorie) se complac în a ţine „la secret" aproape ca bunuri personale documente istorice de larg interes ştiinţific (situaţii similare în alte ţări, de ex. G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, IV, Sofia, 1966, p. 6; parţial şi la noi: SCIVA, 31, 1980, p. 107; AIIA, 23, 1980, p. 375—376). Dacă epigrafiştii iugoslavi A. şi J. Šašel nu erau în măsură să controleze ori măcar să procure facsimile după inscripţii descoperite în urmă cu ani (uneori cu 10—15 sau 25) lăsîndu-le să rămînă ascunse, necunoscute epigrafiştilor, cum îşi imaginează dînşii că atare muncă indispensabilă ar putea să fie făcută de cineva din străinătate?

În teritoriul federaţiei iugoslave se cuprind părţi mai mari sau mici din 9 diferite provincii romane: în centru Dalmatia, la est Macedonia, Thracia şi Moesia Superior, la nord Dacia [nescrisă pe hartă cu numele de A.-J.Š.], inclusiv zona „barbară" dintre Dunăre şi Tisa, nenumită, „Bacska" din evul mediu, Pannonia Inferior, Pannonia Superior, Noricum la nord-vest şi din Italia o parte din „Regio X". Materialul lor epigrafic este ordonat în succesiunea topografică începînd din est spre nord şi vest, totul notat pe o hartă schematică indicînd „Loca ubi inscriptiones repertae sunt" (1979), cu trei feluri de graniţe: I. ale ţării, II. ale republicilor federale, III. ale provinciilor romane antice, limite ce se întretaie, se completează şi suprapun, iar localitatea respectivă e marcată prin cifra (cifrele) de ordine ale pieselor epigrafice din repertoriu; sistem ingenios, original, facilitînd utilizarea hărţii într-o privire sinoptică rapidă asupra ţării întregi, a provinciilor antice şi a celor moderne. Se obţine astfel o clară cunoaştere topografic-arheologică şi a răspîndirii materialului epigrafic (mai numeros la Adriatica, în văile marilor cursuri de apă, mai rare în zonele de munte şi dealuri, lucru firesc, ca în oriçare provincie), şi astfel a pătrunderii limbii latine şi a culturii romano-mediteraneene, a romanităţii.

O altă lacună deopotrivă regretabilă în cele două volume realizate în 1963 şi 1978 de A. şi J. Šašel este (faţă de volumul Hoffiller — Saria din 1937, ca şi faţă de noul *corpus* epigrafic maghiar R.I.U., ori de cel românesc I.D.R. etc., iar în urmă de belgrădeni, cu Moesia Superior) e lipsa oricărei ilustraţii a pieselor antice prin fotografii sau desene, a căror utilitate şi necesitate pentru lectura textului şi cunoaşterea aspectului paleografic, arheologic, gliptic-artistic etc. sînt de importanţă cardinală, just înţeleasă şi aplicată de editorii inscripţiilor Moesiei Superior la Belgrad (*Inscriptions de la Mésie Supérieure*, I. *Singidunum et le Nord-Ouest de la Province*, de M. Mirković — S. Dušanić, 1976 [v. prezentarea-recenzie din SCIVA, 29, 1978, p. 459—462]; IV. *Naissus — Remesiana — Horreum Margi*, de P. Petrović, 1979). În schimb însă, sistemul descrierii şi prezentării pieselor epigrafice cu lemma adoptate de Šašel în 1963 şi 1978 este cel mai potrivit din punct de vedere tehnic, cu indicarea tuturor datelor necesare, în haina unui admirabil instrument de expresie ce este limba latină (clară, simplă, elegantă) în care au fost redactate volumele, oferind un excepţional avantaj şi o notă de superioritate netă

față de celelalte culegeri naționale epigrafice din ultimele decenii; astfel, opera slovenilor Šašel devine ușor accesibilă cercetătorilor pe toate meridianele prin mijlocul „universal" de expresie și comunicare în imperiul Romei, în Europa evului mediu ca și în colectivitatea savantă din zilele noastre a celor ce cultivă științele istorice îndeosebi privind antichitatea clasică și umanismul.

Marele merit al epigrafiștilor sloveni este de a fi realizat — prin muncă dîrză susținută pe competență și erudiție de prim rang — un repertoriu-instrument amplu, dacă nu apare tocmai complet și exhaustiv al materialului epigrafic din întreaga țară apărut în interval de trei decenii (1940—1970), excelent mijloc de informare și referință, chiar parțială (prin lipsa textelor ce nu ar fi încă „publici iuris...") privind organizarea provincială, armata, populația și antroponimia, toponimia și viața economică locală și a unor aspecte din alte zone ale împărăției romane. Cum e firesc, de așteptat și aproape general, orice lucrare documentară (culegere, *corpus*) are lacune sau erori ce reclamă îndreptări și îmbunătățiri, expuse pe scurt și desigur incomplet în paginile ce urmează.

La început, între abrevieri (signorum et notarum explicatio, p. 9—11) se observă unele goluri și inconsecvențe de autori și de „titluri": opere abreviate cu nume și sigle ce însă nu se aplică efectiv și consecvent în text; acolo se citează prescurtări și unii autori uitați la p. 9—11: AEM din Viena este citat integral (p. 22); CIMRM de Vermaseren „Corpus inscriptionum monumentorumque religionis Mithriacae", dar la p. 11 e „Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae" a doua versiune este cea reală, citată apoi astfel integral ;JOeAI „Jahreshefte des Oesterreichischen Arch. Instituts" apare la p. 35 și 55 citat întreg, apoi abreviat p. 64, 72, 190; la fel cu cartea lui A. Mayer abreviat, dar citat întreg p. 94, 95; Wagner „Die Dislokation..." p. 29; L. Zotović p. 28, 29, 54 etc. În asemenea „aplicare" efectivă în text a abrevierilor la ce mai sînt bune acestea? La p. 8 „J. J. Wilkes, *Dalmatia* (1969)" și p. 128, iar la p. 11 „J. J. Wilkes, *Dalmatia* (1974)", de fapt cartea a apărut în 1970. Lista de abrevieri are și alte lacune, ca „EE" citat la p. 162, „Mihăescu" citat de vreo două ori ș.a. În bibliografia și textul volumului nu este citat mai nimic din bibliografia românească privind Dalmatia și pe illyri, ca monografia *Gli Italici nella provincia Dalmatia,* de C. Daicoviciu, în EDR, 5, 1928—1930, p. 57—123, nici cartea subsemnatului *Illirii. Istoria și cultura, limba și romanizarea,* București, 1969 ș.a.

În analiza sumară făcută în ordinea numerică a pieselor epigrafice din cadrul provinciilor cuprinse (parțial) între hotarele iugoslave, se impun unele scurte observații sau rectificări necesare, evidente sau probabile.

MACEDONIA, nr 452—458, din care remarcabilă e 454 placă funerară de marmură, bilingvă (latină și greacă, descoperită în 1935) făcută în viață sie-și de traco-romanul *Iulius Teres* fost centurion în *Cohors I Flavia Bessorum* și soției *Valeria Artemin* — (Artemo), un text de mare valoare documentară mai ales sub aspectul antroponimiei în cadrul procesului de romanizare a provincialilor, pentru situația militarilor; în versiunea greacă de remarcat apelativul ΗΡΟΕΙΟΝ „mausoleu", termen lexical uitat de autori din Indices. 455 „fragmentum lapidis inscripti. În fragmento « deorum Dasaretarum » mentio fit" dar nu se dă textul complet al valoroasei dedicații unor divinități illyre nou apărute în documentare (ele nici nu figurează în indicele volumului), 456 „ara. B. Aleksova (1959) mentionem facit inscriptionis *Poseidoni, Nymphis, Erigoni* dedicatae (Cepigovo)..."; dar un atît de important document epigrafic cu excepționale „noutăți" nu a putut fi detectat și publicat integral în 1978 de iugoslavi? 457 „lapis sepulcralis...

Mucacenthus Dizae f. ex vico Lalohon[*ae*?] — *fecit uxor Iris D(izae) f.* (etc.)" cu comentariul echivoc „1.2 nomina Thracica in Macedonia rarissima": să fie rare în Macedonia cele două antroponime trace *Mucacenthus* și *Diza* (?) ,ori în general numele trace (care de fapt sînt foarte numeroase în estul provinciei Macedonia romană, mai mult decît cele illyre).

THRACIA, nr 459—460, o placă de clădire cu menționarea localității *Bargala*, trace (în sec. IV e. n.) și o diplomă militară din a. 222 dată traco-romanului C. Aurelius Valens din Serdica (Sofia).

MOESIA SUPERIOR, nr 461 — 593 A, **463** e regretabilă lipsa unei fotografii a piesei din care s-ar putea eventual corecta și elucida lectura localității INAQUIESE neclară. **465** de remarcat forma vulgară *ex votu* în loc de *ex. voto*, **468** celebra placă de marmură cu „derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit" de către împăratul Ulpius Traianus la a. 101 este publicată de cinci ori ca și în *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji* de P. Petrović, Belgrad, 1975, p. 144, nr. 46, pl. XVI foto; la comentariul lui Šašel „a. 103 pons in Danuvio factus est (cf. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, 1892, 45" trebuia citat cel puțin monografia lui D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 53—153 (versiunea franceză: *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, 1974, p. 47—134). **469** de valoare excepțională altar votiv descoperit în a. 1962 *Genio sancto pa*[*t(erno)*] *Daciarum* pus de un centurion din legiune (foarte probabil din Dacia) a fost datat de M. Mirković, „inter 118 et 125 (quo anno Daciae tres constitutae sunt) positam esse putat, sed nobis potius alteri parti saec. 2. tribuenda esse videtur"; aici evident că Šašel-i au dreptate, dacă nu cumva piesa era din prima jumătate a veacului al III-lea; dar ce nu știu nici Mirković, nici Šašel-i este că Dacia a fost împărțită în două districte între a. 118/119 și 120, iar între 120 și 123 în trei (la 123, 10 august apare documentată existența Daciei Porolissensis). **470** „A. C.—Kuzmanović titulii in vico Tekija prope balneas rep. mentionem facit" este iarăși o simplă semnalare ce lasă oricui regretul că după un deceniu nici Kuzmanovici, dar nici Šašel-i nu s-au învrednicit să dea lumii măcar textul epigrafei. **471** aceeași situație cu inscripția „in vase aéneo exaratae", descoperită la a. 1969, în săpături subvenționate de stat, ale căror rezultate nu pot fi deci ținute ca rezervație personală de cei care au făcut săpătura. **474** stelă funerară a unei familii de *Ulpii*, din care ultimul *M. Ulpius Serulenus* are un cognomen „nou", poate illyro-sau traco-roman de formă incertă, greu de stabilit definitiv în lipsa fotografiei *(Gerulenus?)*, **475** epitaf cu text fragmentar, cognomen-ul titularului *M. Ulp.* [. . .] *clu*[*s . . .*] ar putea fi stabilit numai după fotografie indicînd numărul literelor înainte de ...CLV ., [*Pro*]*clu*[*s*] ori [*Patro*]*clu*[*s*] (?). **478** „ara inventa est; V. Kondić mentione tantum facta"; **479** „fragmentum diplomatis militaris, rep. 1969, cum castellum ad vicum Cezava situm effoderetur....Anno 1978 publici iuris nondum factum est"; poate-se ține ascuns timp de un deceniu un document de importanța unei diplome militare romane (?). Caz identic **481** „inscriptio votiva, Iovi dedicata ab vexillario leg. VII" care „memoratur a V. Kondić", **485** epitaf a trei militari: numele primului și al celui de al doilea la cazul dativ, al treilea nominativ care „h(ic) p(ositi) s(unt)", al treilea fiind probabil în viață — nu i se indică vîrsta — cînd s-a pus epitaful. **487** în comentar se citează „cf. Mihaescu 103 et 73" la fel nr. 539, fără a se da titlul lucrării, care este H. Mihăescu *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960, carte apărută în ed. a II-a, în versiune franceză (1978). **500** tegula. **499** „lucerna aenea Termogenes", **509** epitaf, *Titi Aeli Gridis* — cognomen „nou" *Gridis* cu lectură totuși nu absolut certă, ce ar trebui controlată măcar după fotografie. **520—523** patru piese semnalate de unii autori, dedicații lui Iupiter Optimus Maximus, una cu epitetul *Mclcid)* sau antroponim al căror text ar fi de dorit să fie cunoscut. **524** inscripție greacă pusă lui Zeus EZZAEN- (dubla consoană trebuie citită mai curînd *z* decît *x* grec) e tracic localnic din Moesia Superior, nu de prin Asia Mică (nu precum consideră Šašel „deus fortasse Aizanensium, incolarum oppidi in confinio Phrygiae et Bithyniae siti", **525** „ara nondum publici iuris facta, quam E. Čerškov (1969) memorat. Aram *Gaudens Liviae servus* dedicavit *deabus sacrum virgines* (!) ut Č. scribit"; atare citate nu satisfac firește pe epigrafiștii exigenți, fiind necesar cel puțin textul integral dacă nu imaginea fotografică a altarului votiv. **527** inscripție de clădire la Ulpiana (Lipljan, în Dardania), pasajul „. . .*et Aeliani Ulpia Cassa eius*" apare echivoc: *Cassa* este aici cognomen roman fie *Cass(i)a*, fie *Casta* (?). **528—530** se menționează trei sau mai multe inscripții citate de autori, dar nu se dă nici un text (în afară de o „Tata Silvani f."), **528** „stele in qua gens *Aelia* memoratur; A. Mócsy (1970) eam Ulpianae inventam esse scribit", dar dacă Mócsy din Budapesta a văzut inscripția, indigenii Šašel (nelipsiți la Congrese internaționale, ajungînd chiar și „in instituto Princetoniensi" din America, p. 8) nu au găsit mijloace pecuniare mult mai modeste să facă cercetări la Lipljan. **534** în stela funerară pusă de *Septimius Dassius veter. co(h)ortis primae Montanorum et Aelia Na(n)ea coniux eius et Ael(iae) Celsinae qu(a)e vixit annis XXV filiabus pientissimis et sibi vivi faciendum curarunt et Annio Timenti adfini nostro* e de relevat scrierea la început a numelui părinților care pun epitaful celor două fete cu gentili-

elul nu al tatălui *Septimius*, ci al mamei lor *Aelia* pe care li avea înainte de căsătoria ei cu illyrul *Dassius* (încetățenit de împăratul Septimius Severus pe la a. 200), cînd *Aelia Nanea* era cetățeană romană cu gentiliciu Aelia din familia sa, primit din partea vreunui împărat Aelius; „ruda" lor (adfinis) *Annius Timens* (dativ *Timenti*) are cognomen illyric: *Temaius*, *Temans*, romanizat în latină prin identificarea cu verbul lat. *timere*, la participiu, „temătorul". Primul editor, „A. Čerškov priori parti saec. II assignatur, sed nobis ad tertium saec. pertinere videtur", desigur că slovenii Šašel au dreptate, căci gentiliciul *Septimius* al veteranului nu poate fi înainte de anul 193. **543** epitaf „*Sempronio Pino et Lupo filiis*" primul fiu are cognomen illyric *Pinus*, variantă a lui *Pinnes*. **547** epitaf al unei familii de traci „peregrini" cu nume „naționale": *Mesta Didaе Sit(a)e f(ilis) vixit anni(s) XX, Lucius Dicconis f. coniux et Dida Sit(a)e pater et Mescenea mater et Sita Mesti avius et Mania avia...*", din teritoriul orașului Scupi (Skoplie) ce era prevalent tracic în epoca romană. **559** „*vicus Cavadinus* — id est in planitie Kavgalija — collocandus est vicus Cavadinus (nomen Kavgalija fortasse aliquo modo coniunctum est cum nomine vici antiqui)", puțin probabil ca între toponimul antic *Cavadinus* (trac. sau mai curînd illyric) și slavul (-turcesc?) Kavgalija să existe vreo legătură de continuitate sau derivare etimologică. **561** grăitoare și foarte rară apare confesiunea unui ostaș din legiunea IV Flavia pe epitaful soției sale *manu mea scripsi*; aici ar fi fost binevenit ca Šašel să ne dea putința de a vedea în vreo fotogramă stilul în care „a scris cu propria sa mînă pe lespedea funerară", dar nu ne-au dat-o. **565** „titulus marmoreus, rep. a. 1928 ... M. Jovanović (1964) mentione tantum facta" este un record de răbdare și de așteptare, ca după o jumătate de veac inscripția să poată fi lăsată prin simpla „mentio" care nu servește arheologilor și epigrafiștilor la nimic; unde să fie piesa, care e textul ei? **571** „Fl. Bitho ad(iutori) coh. II Aur. Dar(danorum)..." este un militar cu cognomen tipic tracic, care dacă ar fi fost recrutat în Dardania ar putea să fie un indiciu despre elemente trace în interiorul clanului dardanic (ce pare să fi fost anterior prevalent illyric). **574** *Zelia* antroponim feminin tracic. **577** *Deo Mund(ryto)* tracic este corect comparat cu *Myndry[to?]* în prinosul din Philippi în Macedonia orientală inscripție latină publicată după BCH 47 (1923) 69 de A. Plassart, *Philippes, villes de Macédoine* (Paris, 1937), p. 394, comentat cu o încercare de etimologie de noi în *Die Sprache der Thraco—Daker*, 1969, p. 130. **590** „titulus sepulcralis — Leskovac, D. Kostić (1961) mentionem tantum facit", la ce servește atare „mentio" benignă?

DALMATIA, 594—1034, cuprinde peste jumătate din „noul" material epigrafic al Iugoslaviei, prin densitatea lui considerabilă în localitățile coastei Adriaticei, unde în ce privește antroponimia neromană și negreacă prevalează numele illyre (în chip firesc), ca singure antroponime individuale sau în funcție de cognomen din sistemul celor *tria nomina* romane, ce vor fi relevate la locul lor în epigrafe, alături de forme și elemente interesante sau aberante. **594** remarcabilă forma „Baleriae Eytychianae". **599** „mentionem tantum facit" (!). **602** „Deae xancte Nemesi" remarcabilă forma cu *x* în loc de *s*. **603** *Aplinis*, *Vendo*, *Turus* nume illyre, ca și **605** *Vendo*, *Plarens*; **609**, **611**, *Panto*, **617** *Apla*, **618** *Panto*. **619** A epitaf descoperit în a. 1956 cu forme „vulgare" interesante *vius*, *abet*, *eternam sede(m)* (acuzativ) etc.; la p. 70—72 lungă introducere doctă la *Municipium Malvesatium*, adică *Malvesates*, *Malvesa* (coradical cu geto-dacicul *Malva* din Oltenia); aici este menționat în Serbia toponimul (oronim) evident românesc *Durmitor* semnalat mai demult în zonă. **628** „fragmentum tegulae cum inscriptione nondum lecta litteris cursivis exarata. Effosum in figlina, quae a. 1965 apud vicum Krčevine detecta est; I. Bojsnovski, Naše starine (1967) 189 cum im. phot.", dar Šašel ar fi trebuit să redea atare „imagine fotogr." ori măcar un desen, căci prin citarea lui Naše Starine (pe care epigrafiștii străini cam greu pot să-l găsească) lectura grafitului nu poate fi stabilită, iar epigrafia nu este servită prin nimic. **630** „pareni(es) benemeren(tes) f(ecerunt)" al doilea cuvînt trebuie rectificat în *benemeren(ti)*, adică acordat cu *Tertio* fiul celor doi *parentes*. **636** „Cichorius, RE, VII, 352", nu e corect, ci RE IV. **654** *P. Mucius Dasius* și *P. Terentius Dardanus* sînt doi romano-illyri cu cognomina illyre. **663** *Platoris* illyric la genetiv. **667** *Panianti* derivat al lui *Panes*, *Paniant-* illyre. **669** „urna lapidea quadrata aliquot litteras ad initium inscriptionis (nondum publici iuris factae) pertinentes exhibens. Urnam effodit rusticus ...ca. ...". dar după două decenii, cît se va mai aștepta pînă modesta *urna* înscrisă va deveni „publici iuris" ca epigrafiștii din toată lumea să-i cunoască textul? **681** text fragmentar citit cu unele întregiri și de noi (*Illirii*, p. 209). **692** *Marcus Aurelius Flavius* este unul din straniile exemple ale confuzionismului numelor în epoca imperială: întrebuințarea unui gentiliciu *Flavius* drept cognomen. **703**, „sarcophagus inscriptionem 6 versuum exhibens. Repertus est in urbe Split in palatio Diocletiani a. 1964.... J. T. Marasović, *Urbs*, 4, 1961—1962, 35, cum im. phot. non satis clara", și aici Šašel aveau datoria elementară de a face o „im. phot. satis clara" din care să se poată restabili textul de 6 rînduri ce nu este probabil să fie corodat. Totodată, la Split, Šašel-i ar fi putut să copieze textul întreg de pe **725** „lapis sepulcralis *L. Granio* positus. Rep. ca. a. 1960 in oppido Split. Ib. in museo cons. Memoratur VAHD, 63—64 (1961—2) 193", **731** *Panto* e nume illyric. **747** „lapis sepulcralis in quo nomen *militis cohortis III Alp(inae)* legitur. Exstat prope oppidum Sinj, ubi in terra

adhuc latet sub domo ..." aici este justificată lipsa textului latin, dar ethnicon-ul cohortei auxiliare este de întregit *Alp(inorum)*, **754** „Paicus marit(us)" ar putea să fie o grafie sau lectură eronată pentru numele illyric *Pa(n)icus* (?). **758** piatră de hotărnicie, text fragmentar, din cele două triburi-grupe etnice *Barizani[ates]* a fost citit de A. Mayer (1956) *Barzanites*, iar al doilea *Lizaviates* e discutat de noi în *Illirii*, p. 175 ca element indo-european **leig'* —. **760** *Platius* este illyric. **762** și **763** „Nymphis dicatae" sînt prezentate confuzionist, trebuia dat textul integral, chiar dacă piesele încă nu sînt „publici iuris ...", **764** „S. Sanie, *Studii și cercetari de istorie veche*" este: S. Sanie, *Studii și cercetări de istorie veche*; pare a fi singurul citat din bibliografia românească. **783** „Panoni coniugi", dacă „Panoni (vel Panioni, Bojanovski, 1970), nom. fem., *ni* in lig.", atunci ligatura este N+T, deci *Pantoni* nume illyr. **792** editarea inscripției este echivocă; cf. *Illirii*, p. 241, **796** „in titulo Riditensi *Firmus Lapricus Pladomeni f. annorum V* ... memoratur, Rendić—Miočević (1964) mentione tantum facta .... In museo oppidi Sibenik cons. Vidimus", în acest caz favorabil trebuia dat textul integral, căci *vidimus* angajează pe editorii sloveni. La fel **797** *Firmus Varieri*, **799** *Melandrica*. **800** „Mican[o?] ... Cf. Mico, Micunis in Tab. cer. Daciae CIL, III, VI a. 139 et Carnunti, CIL, III, 4 459"; exemplul din Dacia e redat și de noi în IDR, I, p. 214, 216 (desen) „Epicadi Plarentis qui et Mico" un illyr cu nume și patronimic tipic „naționale" și un *signum* (poreclă) *Mico* ce nu poate fi illyric, ci e grec sau roman. **831** un „M. Aurel. Dalmata protect(or) co(n)s. ..." a fost reprodus cu textul întreg și de noi în 1969 (*Illirii*, p. 190, din Muzeul Zara—Zadar, unde se afla dinainte de 1963). **842** „Heras Ennomai f. mil. cor. II Cyrr(hestarum) ... "semit cu nume „naționale", dar [..] *raeus Abemmi f(ilius)*, „[Heb] raeus Sulć conatur", întregire neprobabilă; s-ar putea face în mod mai verosimil după fotografie observînd spațiul disponibil pentru numărul de litere in lacună. **843** „Imerix Servofredi f(ilius) Batavos eq(ues) ala Hispano[rum I]" este lectura și informațiile bibliografice date de subsemnatul în dec. 1963 în Zara lui Z. Raknić care nu știa ce să facă cu cele două antroponime, unde să le caute rostul, nebănuind că sînt germanice—batave. **857** „M. Aurelio Titia Ursula f lio infilic(i)ssimo", lectura (după Suić, 1952) nu este absolut sigură, căci Marcus Aurelius pare să fi avut cognomen: *M. Aurelio Titi(ano)? Ursula filio* .... **889** „Stiev Barnainu f(ilius) domo Berea ...miles coh. II Crestarum ..." cu observația „1 cognomen originis Semiticae", dar *Barnainu* e patronimic (la genitiv, grecesc?) sau formă de nume semit nedeclinat după flexiunea romană, iar *Stiev* este tot semitic. **909** „sibe" în loc de *sibi*. **919** inscripție de hotărnicie „int(er) Begos et Ortopli[n(os)]" a fost publicată și în *Illirii* (1969), p. 178, cu lectura *Becos* (după Radm. Matejčić). **928** numele dedicantului ca „[E]u(p)hemer(us) servus aug(usti)" este lectură — întregire incorectă, litera adăugată *h* e de prisos, căci numele grecesc e bine cunoscut sub forma *Euhemerus*, mai scurt *Euhemer* (de ex. la Roma, CIL, VI, 200, III, 3; 17 329; 20 579; 36 186 ș. a.), ca și în grecește simplul ΕΥΗΜΕΡ, citate în IDR, III/2, 347 (un exemplu de *Euhemer* din Ulpia Traiana Sarmizegetusa; un *Euhemerus* la Apulum, în Dacia), **949**—**961** stîlpi miliari din Dalmatia; nu se dă textul la nici unul, majoritatea par să nu fi avut inscripție; la fel **963**—**965**, **967**—**999**, **1 000**—**1 011**, **1 013**—**1 021**, **1 023**—**1 032**; impresionant număr de pietre „kilometrice", mărturii elocvente ale intensei activități de construcție rutieră în provincie.

PANNONIA INFERIOR, 1 035—1 076, **1 042** din Titel la gura Tisei „ordo col. PRAP-PART", lectura ar trebui controlată după original, căci literele finale din grupul confuz nu este exclus să fie PART(iscus)? La bibliografia piesei un autor maghiar „Mindszently" (pe la 1832) trebuie să fie mai curînd Mindszenthy, gentiliciu destul de frecvent. **1 073** „Inscriptionis ad aetatem tetrarchiae prioris pertinentis in vico Batina repertae, sed nondum publici iuris factae, mentionem facit T. Nagy (1964)", dacă Tib. Nagy (din Budapesta) cunoaște inscripția, iugoslavii Šašel aveau datoria absolută să o caute în satul respectiv și să-i reproducă textul; cine să o publice integral? Nagy care a „auzit" ceva de epigrafă și poate să aibă textul (?). La fel cu nr **1 074** aflătoare în muzeul orașului Osijek; **1 075** la care din indicația lacunoasă „ara mutilata, in tres partes fracta, cum anaglypho piscis — cons. in vico Bogojevo in domo Jenö Pogány (P. Veleurajter, 1963)" nu rezultă dacă piesa are inscripție; evident că trebuia văzută de Šašel în satul Bogojevo; la fel miliarul **1 076**.

PANNONIA SUPERIOR, 1 077— 1 177, **1 130** altar votiv *Flavius Victorinus mil. leg. XIII G(eminae)* lîngă Varașdin, **1 133** *Sex. Valerius Secundus Med(iolano) vet(eranus) leg. XIII Gem.* la Poetovio, **1 134** *Deanae* [*aug. sac.* ...] *Martialis (centurio) leg. XIII Gem.* sînt dintr-o *vexillatio* a legiunii din Dacia staționînd sau acționînd în Pannonia Superior în vremea împăratului Gallienus, ca și **1 152**. **1 139** un „circ(itor) Illyrici" care a fost uitat din indice. **1 168**—**1 172** abia mențiuni despre epigrafe.

NORICUM, 1 178—1 198; HISTRIA, 1 199—1 222.

INDICES (p. 217—242) este întocmit cu multă acuratețe, diferențiat și nuanțat, după sistemul din CIL; are totuși unele lacune și erori, relevate parțial mai sus: p. 224 nu „[E]u(p)hemer(us)", ci fie [*E*]*uhemer(us)*, fie simplu *Euhemer*; p. 230 lipsește *circitor Illyrici* nr **1 139**,

p. 232 „ses(quiplicarius) princ(ipis) pr(a)e(toril) 469", dar la piesa cu acest număr este un altar votiv pus „Genio sancto pa[t(erno)] Daciarum Ant(onius) Maximus (centurio) leg(ionis) princ (eps) pr(a)et(oril)"; de unde „sesquiplicarius"? poate din vreo fişă rătăcită; p. 233 numele grecesc al zeului nu este bine declinat la cazul nominativ faţă de dativul din textul votiv; lipsă *Dii Dasaretarum* nr 455; „Genius sanctus pi[us] Daciarum" 469, dar în această inscripţie se citea *Genio sancto pa[t(erno)] Daciarum;* p. 234 la „Geographica" lipseşte cu totul *Dasaretae* trib illyric, nr 455; p. 235 *Illyricum* nr 1 139 „circitor Illyrici" şi probabil alte nume proprii sau apelative. Să fie deci necesar un control integral şi confruntare rînd de rînd între textele epigrafice şi INDICES? La p. 237 o ciudăţenie lexical-epigrafică: „funf publ[icum] decr[e]tum est 1208" număr la care însă este altceva, apropiat: *[fu]nus publ[icum decre]tum est.*

În final, excelentul instrument de lucru şi informare pentru epigrafiştii şi istoriografii imperiului şi ai provinciilor romane, care este *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia... repertae et editae sunt* în anii 1940—1960 şi 1960—1970, apare diminuat de unele deficienţe şi aspecte negative din care cele mai regretabile sînt: lipsa textelor antice la piesele ce nu au fost publicate de „norocoşii" descoperitori sau posesori; lipsa oricărei ilustraţii a materialului epigrafic (aproape s-ar putea spune: în privinţa pieselor şi a textului, o revenire la metodele de prezentare din vremea lui Th. Mommsen, CIL); este surprinzător cum la Liubliana se elaborează un *corpus* epigrafic al întregii ţări, după acest din urmă model, iar la Belgrad se editează un splendid *corpus* al inscripţiilor provinciei Moesia Superior, cu admirabilă ilustrare fotografică ori desen, cuprinzînd toate textele epigrafice (credem), indiferent dacă sînt sau nu „publici iuris...". Desigur, *InscrLatIug.* editat de Šašel, în două tranşe, rămîne o foarte bună unealtă de lucru pentru piesele unde prezintă cel puţin textul antic întreg; căci simple indicaţii despre inscripţii (de care „mentio fit, facta" ori „nondum publici iuris facta...") sînt simple atenţionări şi cifre statistice, numerice asupra bogatului material epigrafic al provinciilor romane din teritoriul ţării. Evident, cum s-a spus, sistemul nu se recomandă; pentru aceste piese este clar că A. şi J. Šašel vor trebui să reia munca şi să dea la iveală textele antice cît mai curînd, să nu mai aştepte publicaţiile norocoşilor „descoperitori" provinciali sau din marile oraşe, care s-au „auto-împroprietărit" asupra unor materiale ştiinţifice istorice aparţinătoare întregului popor şi ştiinţei universale, trebuind să fie puse cît mai curînd în circuitul informativ istoriografic.

LES INSCRIPTIONS LATINES DÉCOUVERTES EN YOUGOSLAVIE

RÉSUMÉ

On a soumis à une analyse d'ensemble et de détail le volume des *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1978, réalisé par les éminents épigraphistes et humanistes slovènes Anna et Jaroslav Šašel (Situla. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis, 19, 242, p., n° 452—1222, qui continue le volume paru en 1963, le matériel des années 1940—1960). En relevant d'abord les qualités exceptionnelles et les grands services que l'ouvrage rend aux chercheurs de l'antiquité romaine et de la période impériale (organisation et vie de province, notamment de la zone « balkanique » et danubienne), on est obligé de remarquer également quelques lacunes

dont les plus regrettables sont le manque total d'illustrations des monuments épigraphiques et de nombreux textes latins des pièces qui n'ont pas été encore « publiées » *in extenso* par les découvreurs ou possesseurs des inscriptions („nondum publici iuris...”). Ce sont des aspects négatifs qui devaient être évités à tout prix dans un *corpus* épigraphique national qui doit comprendre la totalité des matériaux d'un pays moderne, comme c'est le cas de la Yougoslavie.

On fait aussi quelques rectifications des lectures en ce qui concerne les textes latins, l'onomastique illyrienne et thrace, grecque ou romaine, etc.

La présente analyse sommaire sera publiée en français dans une forme plus amplifiée.

DESPRE APĂRAREA PANNONIEI ÎN SECOLUL AL IV-LEA E.N.

(În legătură cu cartea lui Sandor Soproni)

DE

N. GUDEA

Studierea limesului a devenit în ultima vreme aproape o modă. Acest lucru se datorează pe de-o parte importanței pe care frontiera de tip „limes" a avut-o în istoria statului roman, iar pe de altă parte interesului de care se bucură în general istoria militară romană. La această situație au contribuit într-o bună măsură și congresele închinate cercetărilor asupra frontierelor romane, congrese care se țin cu regularitate din anul 1949 încoace (1949, Durham; 1955, Carnuntum; 1957, Basel; 1959, Durham; 1961, Zagreb, 1964, Stuttgart; 1967, Tel Aviv; 1969, Cardiff; 1972, Mamaia; 1974, Xanten; 1976, Székesfehérvár). Departe de a se limita doar la studiul fortificațiilor și trupelor, care constituiau elementele principale ale apărării la granițe, sub genericul *limes* au fost, dar mai ales sînt, cuprinse toate activitățile care s-au desfășurat pe granițele imperiului roman, fie ele pur militare, fie economice, fie sociale sau chiar spirituale, atunci cînd ele se datorează prezenței militare. În avîntul luat studierea și atracția limesului și-a lărgit atît de mult sfera, încît au fost și mai sînt cuprinse sub numele lui chiar și probleme generale de istorie militară, care nu au decît tangență cu problema frontierelor în sine, sau (în chip sistematic) se depășește cadrul de timp în care se poate vorbi despre *limes*.

Pentru a încadra mai bine subiectul notei noastre și pentru a ne delimita poziția vom face cîteva, foarte scurte, precizări cu caracter teoretic. Denumirea de *limes* are două înțelesuri. Un înțeles restrîns care (depășind faza de etimologie și evoluție a termenului în epoca timpurie a folosirii lui) definește ca *limes* numai granița, ansamblul de lucrări militare: fortificații — drumuri — trupe (cf. Th. Mommsen, în Westdeutsche Zeitschrift, 13, 1894, p. 134—143; A. Piganiol, în *Limes 5 Zagreb*, 1965, p. 119—121; G. Forni, în *Dizzionario Epigrafico*, IV, Torino, 1959, p. 1 074—1 094). Celălalt înțeles este mai larg: prin limes se poate înțelege de fapt o concepție de apărare, un sistem defensiv bazat din punct de vedere strategic pe alegerea și atingerea unor frontiere naturale, iar din punct de vedere tactic pe masarea de-a lungul acestor frontiere a întregii armate. În locurile unde terenul nu asigura o apărare naturală suficientă ori dușmanul era prea puternic s-au efectuat și lucrări de amenajare (valuri, ziduri, șanțuri etc.). În interiorul statului, în spatele frontierelor, nu erau trupe. Sistemul era în așa fel conceput încît să fie asigurată în chip permanent relația între trupele situate de-a lungul frontierelor încît în orice punct atacat sau amenințat să se poată efectua o concentrare

rapidă de forţe care să respingă atacul. Acest lucru se realiza pe baza sistemului rutier (L. Homo, *L'Empire romain*, Paris, 1925, p. 182—185, 203—204; idem, *Le Haut-Empire*, Paris, 1933, p. 608, 622; idem, *Nouvelle Histoire Romaine*, Paris, 1941, p. 396 —; J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris, 1949, p. 130, 134—135; F. Altheim, *Le declin du monde antique*, Paris, 1953, p. 72, 225).

În ciuda faptului că însemna practic oprirea expansiunii, limesul a avut şi un caracter ofensiv pentru că prevenea atacurile şi le combătea în afara statului. *Acest tip de sistem defensiv a fost just în ansamblu şi a fost caracteristic numai pentru o singură perioadă din istoria statului roman: epoca principatului.* Ideea s-a născut şi s-a înfiripat sub Augustus care a fixat frontierele statului la marile limite naturale care au rămas în mare parte definitive; în timpul lui se cristalizează dealtfel şi înţelesul etimologic al termenului; organizarea propriu-zisă s-a realizat sub Flavii. Apogeul forţei limesului a fost atins la mijlocul secolului al II-lea şi a durat aproape un secol; după mijlocul secolului al III-lea e.n. a început decăderea (L. Homo, *L'Empire romain*, Paris, 1925, p. 186, 204; F. Altheim, *Le declin du monde antique*, Paris, 1953, p. 224—225).

Sistemul defensiv de tip *limes* a funcţionat excelent atît timp cît şi-a păstrat caracterul ofensiv; cît timp atacurile duşmane, oricît de puternice au fost, nu s-au generalizat pe toată frontiera; cît timp tactica bazată pe infanterie a dominat. Dar atunci cînd atacurile asupra frontierelor au devenit generale, cînd armata romană bazată pe infanterie a fost depăşită tactic de cavaleria inamică, limesul a intrat în criză şi a decăzut. Începutul deficienţelor s-a făcut simţit cu mult înaintea crizei. Încă de la începutul secolului al II-lea e.n. împăraţii au început să repare şi să completeze sistemul: numărul unităţilor de cavalerie şi în general al soldaţilor călare a crescut tot timpul, mobilitatea soldatului infanterist a fost mereu în creştere, s-a creat un corp de trupe în interior (în Italia sau în spatele unor zone mai ameninţate); în numeroase locuri s-au efectuat replieri de trupe pentru a asigura spatele frontierelor (L. Homo, *L'Empire romain*, Paris, 1925, p. 183—185; idem, *Nouvelle Histoire Romaine*, Paris, 1941, p. 389; S.N. Miller, în *Cambridge Ancient History*, Cambridge, 1939, p. 33, XII; F. Altheim, *Le declin du monde antique*, Paris, 1953, p. 294, 300, 302—303; M. Besnier, *L'Empire romain de l'avenement des Sevères au Concile du Nicée*, Paris, 1937, p. 38, 99).

Împăratul Gallienus a fost primul care a lovit în organizarea de tip *limes* retrăgînd trupele de pe granițe şi formînd un nucleu central de armată mobilă la dispoziţia sa (F. Altheim, *op.cit.*, p. 299). Dar soluţia sa a apărut atît de „antitradiţională'' încît, deşi a mai fost menţinută un timp, mai ales cît criza militară nu a fost rezolvată, s-a renunţat parţial la această măsură. Împăraţii tetrarhi au încercat chiar să schiţeze o revenire la sistemul tradiţional al limesului. Dar această încercare s-a dovedit anacronică şi a durat foarte puţin în timp. Împăratul Constantinus I a dat lovitura de graţie sistemului de tip *limes*. De la el se poate vorbi despre intrarea în funcţiune a unui alt sistem defensiv. În acest nou sistem rolul principal îl juca armata de campanie (mobilă) care staţiona în interiorul statului. Frontierele au fost parţial golite de trupe, rolul lor a ajuns secundar, căci aveau doar sarcina de a păzi. Drept urmare

numărul trupelor de pe graniță a scăzut, calitatea soldatului „limitaneus" a ajuns tot mai slabă, ca şi importanța acordată de stat.

Desigur fenomenele prezentate mai sus au fost de durată şi mai complexe decît au putut fi expuse într-un spațiu atît de redus. Aici am încercat să prezentăm doar esența transformărilor. După părerea noastră *de la Constantinus I nu mai avem de-a face cu o frontieră a statului organizată ca un limes şi nici cu principiul defensiv care a caracterizat limesul aşa cum a fost el în secolele I—III e.n.* Termenul de limes a fost păstrat şi folosit mai departe de autorii antici pentru a denumi granițele marii lui tradiții; astăzi termenul continuă să fie folosit de unii istorici (mai mult sau mai puțin pricepuți la istorie militară) tot în virtutea unei tradiții, dar fără o justificare ştiințifică-istorică.

Lucrarea lui Sandor Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergon und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*, Budapesta 1978 (Akadémiai Kiadó), 231 p. şi 95 planşe, își înscrie subiectul exact în perioada secolului al IV-lea e.n. cînd imperiul a renunțat deja la *limes* ca sistem defensiv. Dacă luăm înțelesul restrîns al termenului se poate spune desigur că granița aceasta a fost un *limes*, aşa cum sînt şi astăzi frontierele dintre unele state. Dar dacă luăm înțelesul larg bazat pe structura lucrării atunci este evident că există o mică contradicție între titlu şi conținut, titlul secundar acoperind mai bine cuprinsul.

Lucrarea lui S.S. reprezintă rezultatele unei munci de cca 20 de ani, o muncă tenace, de bună calitate, şi însumează o serie de lucrări apărute în mare parte mai înainte sub forma unor articole independente. Toate aceste lucrări au fost adunate acum în cartea pe care o analizăm, căpătînd desigur alte valențe în contextul ei. Prin cercetările sale, prin publicarea lor şi prin această carte S.S. se impune ca unul din cei mai buni specialişti europeni ai istoriei militare a Imperiului roman tîrziu.

Cartea prezintă detaliat o porțiune din sectorul de nord al frontierei provinciei Valeria în secolul al IV-lea. Studierea acestui sector i-a servit drept pretext pentru a pune în discuție o serie de alte probleme, toate referitoare la istoria militară a Valeriei sau a Pannoniei în general în secolul al IV-lea e.n. Structura cărții se prezintă astfel:

Einleitung (p. 9—14); capitolul 1: der spätrömische Limes zwischen Esztergon und Szentendre (p. 15—112); capitolul 2: das aussere Verteidigungssystem (p. 113—137); capitolul 3: das innere Verteidigungssystem Pannoniens (p. 138—155); capitolul 4: die Liste der Provinz Valeria in der Notitia Dignitatum (p. 156—184); capitolul 5: Zwei Gruppen von Ziegelstempel des 4. Jahrhunderts mit Offiziersnamen (p. 185—191); capitolul 6: das Verteidigungssystem der Provinz Valeria — Zusammenfassung (p. 192—210). Textul este însoțit de o serie de anexe: Abkürzungen (Zeitschriften, Literatur, sonstige Abkürzungen) (p. 211—221), Allgemeine Register (p. 222—229), Verzeichnis der Truppen (p. 230—231), Verzeichnis der antiken Autoren (p. 231—233). Un număr de 95 planşe reprezentînd hărți, planuri, aspecte din săpături, materiale arheologice însoțesc şi completează în mod fericit lucrarea.

Partea cea mai importantă, ocupînd mai mult de jumătate din economia lucrării, este cea care se referă la sectorul numit şi în titlu.

Acest sector este lung de 45 km (reprezentînd cam 1/5 din lungimea hotarului provinciei Valeria). Autorul l-a împărţit în cinci subsectoare în care au fost identificate 49 de fortificaţii: 5 mari şi 44 mici (turnuri). Subsectoarele au fost delimitate în funcţie de fortificaţiile mari (foste castre). Fortificaţiile au fost numerotate de la vest la est. Aceste fortificaţii au fost cercetate cu o tenacitate şi răbdare demne de toată admiraţia şi putem afirma că reprezintă cel mai detaliat studiu publicat în legătură cu o frontieră romană din epoca tîrzie (rămîne de menţionat aici doar J. Šašel şi P. Petru, *Clausura Alpium Iuliarum*, Ljubljana, 1971). Prin acest studiu S.S. a depăşit schemele vechi, a pătruns şi a scos la iveală detalii noi, importante nu numai pentru provincia Valeria, dar şi pentru istoria generală a frontierelor tîrzii. Fiecare fortificaţie a fost prezentată după un model care se vrea fix: numele, istoricul cercetărilor, descrierea rezultatelor tehnice, datarea, trupele etc. Această schemă i-a permis autorului stabilirea mai exactă a etapelor de construcţie şi refacere din secolul al IV-lea e.n.. După părerea sa lucrările de fortificare par a fi început sub Constantinus, au continuat sub Constantius al II-lea şi au atins apogeul în timpul lui Valentinianus (p. 87—92). Nici celelalte capitole nu sînt lipsite de originalitate. Capitolul 2 discută problema valurilor din cîmpia Tisei. Pe baza unor săpături efectuate pe ramura nordică a acestor valuri (p. 113) S.S. le datează pe toate în secolul al IV-lea sub şi după Constantinus (p. 116). Mai mult, el vede în ansamblul de valuri de la Dunărea de Mijloc şi de Jos un sistem unitar (cf. în *A Mora Ferenc Múzeum Évkönyve*, 2, 1969, p. 117—133), conceput şi realizat de Constantinus şi completat şi îmbunătăţit de Constantius al II-lea şi Valentinianus I. Asupra acestei ipoteze vom reveni mai jos, căci după părerea noastră valurile mai constituie încă probleme pentru cercetare, iar rezolvarea dată de S.S. nu este cea mai fericită soluţie. În partea a doua a capitolului S.S. a încercat să plaseze într-un loc mai sigur fortificaţiile menţionate în *Fasti Hydatiani* la *Contra Acincum* şi *Contra Bonnonia*, şi credem că această încercare poate fi mai reuşită decît cea veche. Capitolul 3 analizează sistemul de apărare din spatele frontierei. Pe baza unor cercetări arheologice proprii S.S. prezintă o schemă inedită a organizării, creaţie a sistemului roman tîrziu de apărare. El datează construirea fortificaţiilor din interior în timpul lui Constantinus. Planurile celor de la Alsóhetény şi Ságvár au analogii bune pentru această perioadă. Capitolul 4 se ocupă cu trupele, dar autorul nu dă o listă a lor, făcînd numai trimiteri la *Notitia Dignitatum*. Observăm că S.S. acordă un credit exagerat acestui izvor, deşi este tot mai mult evidentă contradicţia dintre izvoarele arheologice şi epigrafice ale perioadei de început a secolului al IV-lea şi acest izvor. El remarcă (p. 161) că unităţile de *equites* trebuie legate de epoca lui Valentinianus. Discutînd problema efectivelor, S.S. a acceptat ipotezele vechi după R. Grosse sau L. Váradi, căutînd să le „armonizeze" atunci cînd situaţia nu se potriveşte. De pildă: *Intercisa* a fost în secolele II—III e.n. un castru, sediu de unitate auxiliară cu efectivul de 1 000 soldaţi; după *Notitia Dignitatum* în secolul al IV-lea a staţionat aici un corp de 1 300 soldaţi; diferenţa între 1 000 şi 1 300 (zice S.S.) staţiona în turnuri (p. 166). Dar şi in secolele II—III e.n. existau turnuri (vezi inscripţiile) şi atunci se naşte întrebarea: este oare efectivul bun? Este adevărat

că în grupul de armate concentrate în spatele frontierei nu sînt unități de *equites*, dar nu era obligatoriu ca trupele de pe limes să formeze unități de „spate” în aceeași zonă, și exemplele care arată acest lucru sînt numeroase. Credem că autorul ar fi trebuit să urmărească evoluția efectivelor pornind, ca cifră de bază, de la situația reflectată în diplomele militare din secolul al II-lea e.n. și în mod succestiv să raporteze evoluția. Nu sîntem convinși că cifrele propuse de Grosse și Váradi pe baza unor izvoare scrise coincid cu realitatea pe teren. Capitolul 5 pune în discuție cele două grupe de ștampile militare tîrzii: *OFARN...* și grupa cu nume de tribuni. Prima grupă era datată sub Valentinianus, S.S. o redatează acum sub Constantius al II-lea. Datarea aceasta este confirmată și de cele mai recente cercetări efectuate de T. Kolnik (cf. *Internationales Kongress für slawische Archäologie*, Bratislava, 1975, necunoscut lui S.S.), care are mai multe argumente pentru această datare. Capitolul 6 prezintă concluziile lucrării. Autorul trece în revistă modul de organizare al Pannoniei în secolele II—III e.n. și raportează această organizare la modificările care au început spre sfîrșitul secolului al III-lea și mai ales în secolul al IV-lea e.n. Capitolul rezumă ideile principale din părțile anterioare ale cărții.

Analiza critică a unei astfel de lucrări cere o competență anume. De aceea în ce privește constatările în legătură cu provincia Valeria ne vom limita la simple observații sau întrebări, legate de istoria generală a Imperiului tîrziu sau la elemente comune ale întregii apărări. Autorul face însă dese referiri la probleme din afara sferei lui de competență, unde în schimb sîntem noi mai bine informați; în aceste cazuri vom trata problemele critic.

Întrebările și observațiile sînt următoarele:

— autorul folosește cu foarte multă plăcere termenul de „sistem defensiv”; acesta este folosit și ca înțeles general (das Verteidigungssystem der Provinz Valeria), dar și pentru a denumi părți (innere Verteidigungssystem; äussere Verteidigungssystem; și chiar „die inneren Verteidigungssysteme”). Credem că este o exagerare care poate da naștere la confuzii. Sistemul defensiv este unul singur, care are mai multe părți, mai multe elemente.

— se poate oare numi frontiera fortificată a Valeriei din secolul al IV-lea limes? sau este numai o parte a sistemului defensiv, o frontieră fortificată? Organizarea militară tîrzie, teoretic cel puțin, se opune unei asemenea formulări.

— dece a creat autorul acel „limes am linken Donauufer” (p. 76). Mi se pare o formulare și o creație artificioasă. Fortificațiile acestea făceau parte integrantă din apărare acolo unde se aflau, ele nu constituiau ceva separat. Deci ele trebuiau numerotate în ordinea poziției lor de la vest la est în raport cu cele de pe malul drept.

— pe ce se bazează S.S. atunci cînd datează fortificația de la Polismarot (p. 47—) sau chiar Felsögod (p. 79—) în epoca tetrarhiei. Mi se pare o încercare hazardată. În general fortificațiile din epoca tetrarhiei prezintă un tip unitar de plan, arhitectură, organizare și dimensiuni. Este un fapt recunoscut și constatat (cf. D. van Berchem, *L'armée de Dioclétien et la reforme Constantinienne*, Berna, 1952). Mai mult, de obicei fortificațiile

tetrarhilor au fost ridicate acolo unde au fost efectuate replieri sau modificări ale traseului graniţei (Raetia, Moesia I, Dacia Ripensis, Arabia etc.). În Pannonia de nord (Valeria) nu era cazul.

— oare numai sectorul Esztergom — Szénténdre a fost refăcut aşa cum l-a prezentat S.S.? nu cumva impresia autorului este dată de faptul că alte sectoare ale graniţei provinciei Pannonia (Valeria) nu sînt atît de bine cunoscute? Mi se pare că ultima întrebare conţine în ea şi o parte a răspunsului (cf. A. Mocsy, FoliaArch, 10, 1958, p. 89—101; sau chiar S. Soproni, ArchÉrt, 85, 1958, p. 52—54).

— oare schimbarea caracterului trupelor şi noua organizare nu au produs modificări în interiorul castrelor? Analogiile (chiar şi cele din Porţile de Fier) ne arată că da.

S.S. a legat în chip permanent reformele lui Diocletianus de cele ale lui Constantinus. Se ştie însă că din punct de vedere militar, cei doi au avut concepţii deosebite, uneori opuse chiar, deşi nu se poate contesta existenţa unor idei comune (cf. E. Nischer, JRS, 13, 1923, p. 1—55; H.M.D. Parker, JRS, 23, 1933, p. 175—189; D. van Berchem, *op. cit.*,

— pe ce bază a datat unităţile de *equites* în epoca valentiniană cînd propriile descoperiri din această epocă oferă alte date?

— care este raportul dintre valurile din Bačka şi cele din Banat sau Crişana?

Ca observaţii: mi se pare inutil istoricul trupelor din secolele II—III e.n., cînd nici una dintre ele nu mai supravieţuieşte în secolul al IV-lea. Felul cum pune autorul problema valurilor nu mi se pare o soluţie bună. Pare curios ca romanii să construiască (sau să pună pe alţii să construiască) o linie avansată de apărare (valurile) şi să încredinţeze apărarea lor unor barbari (p. 126), cînd de fapt atacurile acestora din urmă asupra liniei Dunării au fost aproape permanente în secolul al IV-lea, în timpul şi după Constantinus I (cf. Sarmaticus, în RE, II/1—2, col. 15—23). Cred că pînă la noi cercetări duse pe întreaga „linie" a valurilor părerea emisă de K. Horedt (cf. SCIV, 16, 1965, 4, p. 725—730; Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 16, 1968, p. 39—) chiar dacă nu este mai clară, este mai prudentă şi oferă mai multe posibilităţi bazate şi ele pe săpături asupra unor valuri din Banat şi Crişana (cf. E. Dörner—V. Boroneanţ, Ziridava, 2, 1968, p. 16). Datarea valurilor în trei etape (p. 187) nu are acum mai multe şanse decît ceea ce a încercat A. Mócsy (Cumania, 1972, p. 83—102) sau K. Horedt (Limes 9 Mamaia, Bucureşti, 1972, p. 207—214), căci valurile nu par a fi o construcţie unitară.

Ca metodă de lucru mi se pare necesar ca autorul să fi făcut mai întîi o prezentare a întregii frontiere a provinciei Valeria, să o sistematizeze şi apoi să precizeze locul sectorului pe care l-a prezentat.

Problemele în legătură cu care avem obiecţii sînt următoarele:

1. Este discutabilă ipoteza lui S.S. în legătură cu unitatea de concepţie a apărării de la Dunărea de Mijloc şi de Jos: adică sectorul Esztergom-Szénténdre — valurile din Cîmpia Tisei — sectorul Porţile de Fier — valurile din Cîmpia Română, dar şi datarea ei sub Constantinus (p. 191). Ideea aceasta nu apare acum prima dată (cf. S.S., ArchÉrt, 96, 1969, p. 43—) şi cuprinde în ea o contradicţie: sub Constantinus se fac şi se refac fortificaţiile de pe Dunăre; între 322—332 se fac valurile, iar sub Valentinianus se fac turnurile.

În legătură cu sectorul dunărean al Porţilor de Fier vrem să notăm următoarele: *a*. Harta de la fig. 92/2 a fost preluată mecanic şi necritic de S.S. după TIR, L, 34; ea este o hartă plină de greşeli şi datări confuze care provin din faptul că autorii TIR nu au făcut o selecţionare pe epoci a fortificaţiilor de aici. Din această cauză pe hartă apar amestecate fortificaţii din secolul I e.n. pînă în secolul al VI-lea e.n. pe care S.S. le dă pentru o singură epocă: secolul al IV-lea e.n. !!! realizînd astfel o densitate similară (dar falsă) cu rezultatele sale adevărate de pe sectorul discutat al Valeriei. Cred că S.S. putea consulta în acest sens harta pe care am dat-o noi, în *Limes 9 Mamaia*, p. 174, fig. 1, care este mai aproape de realitate. *b*. Fortificaţiile nou construite (Gornea, Ravna, Malo Golubinje, Hajducka Vodenica, Orşova etc.) sau reparate (Cesava, Donji Milanovac, Drobeta etc.) prezintă caracteristici de construcţie, plan şi arhitectură şi material arheologic care permit datarea construirii sau reparării lor în epoca tetrarhiei (cf. L. Zotović—V. Kondić, *Materiali VI Kongresa Arheologa Jugoslavii*, Belgrad, 1971, p. 51+; cf. *Stari Kultury u Derdap*, Belgrad, 1969 — epoca antică; N. Gudea, în *Limes 9 Mamaia*, p. 173). *c*. activitatea de fortificare a tetrarhilor nu s-a limitat numai la sectorul Porţile de Fier, ci s-a extins şi spre vest sau spre est (cf. I. Atanasova, în *Limes 9 Mamaia*, p. 167; *Stari Kultury u Derdap*). *d*. Ţiglele ştampilate care menţionează în sectorul Porţile de Fier unităţi de equites (*sagittarii* sau *dalmati*) conduse de *praepositi* datează din epoca tetrarhiei. Lipsesc pentru zona aceasta izvoare epigrafice sau arheologice din epoca lui Valentinianus, aşa cum nici în sectorul Esztergom — Szénténdre nu există izvoare din epoca tetrarhiei. Materialul ceramic din zona Porţilor de Fier este total deosebit; abundă ceramica glazurată tipică secolului al IV-lea e.n. de care este plină Pannonia (Valeria). S.S. nici nu aminteşte prezenţa ei în fortificaţii. Mai sînt şi alte secţiuni în care se pot găsi deosebiri, care se referă mai ales la datare. Constatarea noastră este că cele două sectoare au fost întărite la o distanţă de aproape 50 de ani între ele. Această constatare coincide parţial cu părerea lui A. Mócsy (cf. Cumania, 1, 1972, p. 98) care afirmă că diferitele zone de frontieră au fost refăcute după necesităţi în perioade diferite. Zona Moesiei I şi a Daciei Ripensis a trebuit refăcută mai devreme pentru că ea a rămas nefortificată în secolele II—III e.n. fiind graniţa între două provincii. Sub Valentinianus fortificarea a avut deja caracter general şi probabil să fi atins şi sectorul Porţile de Fier. Dar din păcate afirmaţia din izvoarele scrise nu e confirmată încă arheologic.

2. Cea de-a doua problemă pusă în discuţie este Banatul. S.S. a inclus această regiune între teritoriile din spatele valurilor (adică ocupat de sarmaţi), iar despre zona de la est de valuri din Banat spune că a fost ocupată de taifali. Ambele afirmaţii sînt lipsite de temei şi confirmă propria-i formulare *unsicher*. Nici chiar lucrările lui M. Párducz, *Die Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn*, Budapesta, 1950; *Einige Probleme der Sarmatenforschung in Karpatenbecken*, în *Actes du VIII-e Congres International des Sciences Pre-et Protohistoriques*, Belgrad, 1971, la care am adăuga şi lucrările lui Gh. Bichir (în aceeaşi culegere), nu permit să se avanseze ipoteza lui S.S. Descoperirile sarmatice se concentrează numai în colţul de Nord-Vest al Banatului. Nici nu se ştie dacă nu cumva în

epoca aceea Mureşul nu avea cursul pe linia Arancăi de azi, linie ce constituie o limită a descoperirilor sarmatice grupate. Chiar şi din aceste descoperiri sarmatice unele sînt astăzi susceptibile de o reexaminare şi reanalizare, care, credem noi, ar duce la alte rezultate. Analiza materialului monetar din Banat scoate la iveală o situaţie deosebită. Încă D. Gabler (în *Römer und Germanen in Mitteleuropa*, Berlin, 1975, p. 87—121) a prezentat o situaţie amănunţită a prezenţei monetare romane în zona sarmatică. Caracteristicile erau: raritatea monedei de bronz romane, prezenţa ei întîmplătoare, descoperirea mai ales în cimitire; prezenţa celor două tezaure apărea singulară. Banatul în schimb prezintă din acest punct de vedere o situaţie cu totul deosebită. Lucrările în legătură cu această problemă (D. Protase, ***Problema continuităţii în lumina arheologiei şi numismaticii***, Bucureşti, 1966; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, ***Drei Münzhorte aus dem Banat 4. Jh.***, Timişoara, 1974) indică descoperiri monetare izolate în 80 localităţi şi 40 de tezaure în 27 de localităţi. În timp ce în întreg teritoriul dintre Dunăre-Tisa şi valuri (cu excepţia Banatului) numărul monedelor nu depăşeşte 5 000 (inclusiv cele două tezaure care numără 4 500 piese), în Banat numărul total al pieselor de bronz se apropie de 45 000 bucăţi. Descoperirile din Banat nu „respectă" linia valurilor, nu sînt în cimitire şi au o densitate mare.

Structura tezaurelor de la Ocsöd şi Hajdunánáspuszta şi a întregii circulaţii monetare din spaţiul „sarmatic" este diferită de cea din Banat: 90% din cantitatea de monede datează din epoca lui Valentinianus, deci între 365—380; în timp ce în Banat 90% din monede datează din epoca lui Constantin şi a fiilor săi (335—361).

În ciuda acestor semne de întrebare, note sau chiar constatări cu caracter critic menţionate mai sus, lucrarea lui S.S. rămîne foarte importantă. Şi poate că importanţa ei se datorează tocmai faptului că a încercat să rezolve probleme mari, să dea soluţii noi pentru o epocă în care de fapt istoriografia se află în faza de început. S-ar putea de asemenea ca soluţiile lui S.S. de care astăzi noi sau alţii ne îndoim să se dovedească bune, dar pînă atunci va fi nevoie de dovezi, de o documentaţie mult mai amplă pentru a convinge. Aşteptăm această documentaţie chiar de la S. Soproni.

ON THE DEFENCE OF PANNONIA IN THE 4th CENTURY
(Notes about S. Soproni's book)

SUMMARY

N. Gudea makes a rather extensive review of S. Soproni's book "Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Der Verteidigungssystem der Provinz Valeria in 4. Jahrhundert" Budapest, 1978. Surveying the organisation of the book and the chapters, a series of appreciations and observations are formulated in connection with the way of presentation, the display of forts and troops and the dating of the organisation of the defensive system in Valeria. The author of the review makes a theoretical commentary upon the relationship between the late Roman

defence and the defensive system of the Limes type as it used to be in the 2nd and 3rd centuries.

N. Gudea refutes the hypothesis of S. Soproni regarding the dating of the defence of the Middle and Lower Danube during the 4th century. The same holds for the connection between the Danube frontier and the wall system in the Theiss plain (including the Banat). N. Gudea disagrees with S. Soproni's opinions about the organisation and dating of the late Roman defence in the area of the Iron Gate. Relying on the analysis of coin hoards, he shows that the political status of the Banat differed from that of the barbarian territories including the space between the Danube and the walls.

In spite of these critical notes S. Soproni's book represents an important achievment about the organisation of the defence of Valeria in the Late Roman time. It is a successful attempt at connecting the results of archaeological excavations with the few existent ancient literary sources.

PROBLEME ALE SECOLELOR XIII ȘI XIV LA CÎMPULUNG ȘI CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA FOSTA CURTE DOMNEASCĂ

DE

GH. I. CANTACUZINO

Unul din cele mai vechi orașe ale Țării Românești, Cîmpulungul, ridică probleme deosebite privind cunoașterea începuturilor așezării urbane și mai ales probleme legate de începuturile statului feudal românesc dintre Carpați și Dunăre. El a fost considerat drept unul din centrele, din scaunele succesive, ale voievodului existent înainte de mijlocul secolului al XIII-lea la răsărit de Olt [1]. În analiza acestor probleme trebuie avută în vedere dezvoltarea societății românești în această zonă, precum și împrejurările politice ale secolului al XIII-lea, tendința de expansiune la sud și la est de Carpați manifestată de regalitatea ungară.

Procesul de urbanizare a Cîmpulungului și caracterul elementelor de colonizare venite aici, de care sînt legate vestigiile „Bărăției", cu piatra de mormînt a comitelui Laurentius, și „Cloașterul", au fost destul de mult discutate. Pornind de la informațiile unor documente din secolul al XVII-lea, întocmite pe baza altora mai vechi [2], s-a formulat presupunerea judicioasă potrivit căreia orașul Cîmpulung își are originea într-o așezare sătească, a cărei dezvoltare economică a avut ca rezultat transformarea sa în tîrg permanent și apoi în oraș. Coloniștii, sași de origine transilvăneană, conviețuind și mai tîrziu integrîndu-se în cadrul vechii obști sătești, au contribuit la accelerarea procesului de urbanizare a așezării de pe rîul semnificativ numit „al Tîrgului", așezare care încă înainte de finele secolului al XIII-lea căpătase caracterul unui centru comercial și meșteșugăresc, cu o organizare proprie, asemănătoare celei din orașele transilvănene [3]. Multe discuții s-au purtat în jurul comitelui Laurentius. Titlul de *comes* a fost în genere socotit ca desemnînd calitatea de conducător politic și militar al unei așezări săsești [4]. Mulți cercetători au considerat această

[1] C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu; *Istoria românilor*, vol. 1, București, 1974, p. 267–268; L. Chițescu, Revista de istorie, 24, 1975, 7, p. 1 064.

[2] Hrisovul din 7 mai 1615 în care orășenii sînt numiți „moșteni în oraș" a căror proprietăți datează „încă de mai înaintea facerii acelui oraș" — vezi Șt. Olteanu, Studii, 16, 1963, 6, p. 1 277.

[3] Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 1 277; I. Hurdubețiu și Fl. Mîrțu, Studii și articole de istorie, 11, 1968, p. 28–29; idem, în *Cîmpulung Muscel ieri și azi*, Cîmpulung, 1974, p. 17–18. Existența la Cîmpulung a unei organizări orășenești proprii este dovedită atît de inscripția lespezii comitelui Laurentius, cît și de sigiliul orașului, cu legenda în limba latină (E. Vîrtosu, DIR, Introducere, II, 1954, p. 482, 492).

[4] E. Lăzărescu, SCIA, 4, 1957, 1–2, p. 126; P. Binder, SCIA, Seria artă plastică, 22, 1975, p. 185 și urm.

S C I V A, tomul 32, nr. 1, București, ianuarie–martie, 1981, p. 131–139

prezență ca incompatibilă cu stăpînirea unor voievozi români, presupunînd orașul fie ca oraș liber fie, mai probabil, oraș autonom sub suzeranitatea regelui ungar [5]. După unele păreri prezența unui comite nu dovedește o suzeranitete ungurească, putînd fi admisă și sub autoritatea unui voievod român [6].

Caracterul ipotetic al tuturor acestor păreri se datorează puținătății unor informații precise. Inscripția de pe lespedea comitelui Laurentius, din ultimul an al secolului al XIII-lea, împreună cu sigiliul orașului, a cărui vechime exactă este greu de stabilit, sînt primele informații scrise cunoscute privind Cîmpulungul. Din secolul al XIII-lea datează cele mai vechi vestigii de la „Bărăție" [7], unii cercetători presupunînd că în aceeași perioadă își are începutul și „Cloașterul" [8]. Mențiunile scrise din secolul următor sînt și ele foarte puține. Prezența în acest oraș a primilor domni ai Țării Românești este atestată de grafitul descoperit în 1920 la biserica domnească din Curtea de Argeș — „în anul 6860 (1351—1352) la Cîmpulung a răposat marele Basarab voievod" — și de lespedea pusă în 1364 pe mormîntul urmașului acestuia, Nicolae Alexandru [9], în lăcașul care, mai tîrziu, avea să fie legat de numele legendarului Negru Vodă. Privilegiul acordat de Vlaicu voievod brașovenilor la 5 ianuarie 1368 [10] este prima atestare documentară cunoscută a orașului, dovadă a importanței economice la care acesta ajunsese încă de multă vreme.

Din aceste puține informații, care trebuie încadrate în contextul economic, social și politic al epocii, este evident dificilă precizarea anumitor laturi și aspecte ale rolului Cîmpulungului în cadrul procesului de constituire a statului feudal, în special a eventualității existenței la Cîmpulung a unui scaun voievodal în secolul al XIII-lea. Răspunsul la această întrebare nu poate fi despărțit de problema autorității de care orașul a depins în veacul amintit și, în cazul în care poate fi vorba de o autoritate a coroanei ungare asupra acestui centru, de cea a datei de început a acesteia. Toate construcțiile ipotetice în legătură cu aceste probleme se bazează pe prea puține date certe. Pentru clarificarea lor — cum este greu să ne așteptăm la descoperirea altor izvoare literare — devine evidentă însemnătatea cunoașterii vechilor vestigii, a datelor aheologice.

Cercetările arheologice la Cîmpulung au fost mult timp sporadice și puținele săpături efectuate au rămas în bună parte inedite. Săpăturile întreprinse în 1924 în interiorul Bisericii Domnești au fost sumar și tîrziu publicate [11], ca și cele de la „Cloașter", unde s-au mai făcut cercetări în

---

[5] E. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 125; I. Hurdubețiu și Fl. Mîrțu, *op. cit.*, p. 30; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 281.

[6] P. Binder, *op. cit.*, p. 187—188; ideea fusese susținută, într-un mod confuz, de St. Nicolaescu. *De la întemeierea Țării Românești*, București, 1924, p. 13

[7] St. Balș, *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, 3, 1969, p. 7—26.

[8] V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 138, pornind de la descrierea urmelor găsite de V. Drăghiceanu în săpăturile din 1924. Aceste săpături, incomplet publicate (BOR, 82, 1964, 3—4, p. 328—329), nu sînt însă destul de concludente pentru datarea vestigiilor menționate.

[9] Vezi D. Onciul, *Scrieri istorice*, ediție critică îngrijită de A. Sacerdoțeanu, București, 1968, vol. I, p. 640, nota 89; vol. II, p. 326—329 și fig. 12.

[10] DRH, D, vol. I. București, 1978.

[11] V. Drăghiceanu, BOR, 82, 1964, 3—4, p. 284 și urm.

1957 [12], iar micul sondaj efectuat în 1963 la sud de casa egumenească a fostei mănăstiri „Negru Vodă" [13], prea restrîns pentru a fi concludent. Cercetările de la „Bărăţie" au rămas inedite, unele rezultate fiindu-ne cunoscute datorită restaurării ansamblului [14]. În sfîrşit, o serie de sondaje întreprinse în diferite puncte ale oraşului, în special în cimitirele din jurul unor biserici (Fundeni, Olari, Sf. Ilie, Schei, Valea, Bradul) au rămas şi ele inedite [15].

Departe de a se limita la interesul mai restrîns al restaurării ansamblului arhitectural al fostei curţi domneşti din Cîmpulung, cercetările începute în 1975 [16], continuate în 1976 şi 1977 şi plănuite a se desfăşura pe durata mai multor campanii, au avut în vedere în mod deosebit desluşirea însemnătăţii acestei reşedinţe voievodale în contextul începuturilor statulu feudal de sine stătător. Unele aspecte arheologice privind secolul al XIV-lea au început să fie puse în lumină chiar din acest stadiu [17] al unor cercetări care vor trebui continuate şi extinse.

Observaţii stratigrafice efectuate pe o suprafaţă relativ întinsă din cuprinsul ansamblului legat de tradiţie de numele legendarului Negru Vodă, pe terasa înaltă de pe malul drept al Rîului Tîrgului (fig. 1), au dus la constatarea că iniţial aspectul terenului era în bună parte diferit, coborînd în pantă uşoară spre sud iar în partea de vest aflîndu-se o albiere naturală cu o lăţime de peste 40 m. Urmele arheologice anterioare curţii sînt sporadice. În partea de est a incintei au fost descoperite şi puţine urme anterioare epocii feudale : cîteva mici fragmente ceramice care pot fi datate în epoca fierului şi o oală cu corp globular, care avusese toartă, conţinînd cîteva fragmente de oase calcinate. În partea opusă a ariei cercetate, cea de vest, au fost descoperite cîteva gropi ce pot fi puse în legătură cu o locuire databilă, după puţinele fragmente ceramice descoperite — vase de uz comun, din pastă brun-cenuşie, provenind de la oale cu buza îngroşată sau de la o cană cu gura pronunţat profilată — în secolul al XIII-lea sau cel mai tîrziu la începutul secolului al XIV-lea. Este vorba de o locuire care îşi încetase existenţa, înaintea momentului în care, puţin mai la est, aveau să fie ridicate primele construcţii de zid. Pînă în prezent nu au fost descoperite urme de construcţii anterioare secolului al XIV-lea. Rămîne încă de lămurit semnificaţia unui strat cu pietre şi bolovani, întins pe o mare suprafaţă, în partea de răsărit, apropiată de marginea terasei, strat care nu poate fi datat prin materiale arheologice. Nu există deocamdată dovezi că el ar putea fi pus în legătură cu o activitate constructivă anterioară secolului al XIV-lea. Putem presupune că el reprezintă o nivelare efectuată, înaintea începerii celorlalte lucrări, tocmai de constructorii veacului menţionat.

---

[12] *Ibidem*, p. 328—329; I. Barnea şi E. Lăzărescu, Materiale, 8, 1962, p. 65—72.

[13] Sondaj efectuat de D. V. Rosetti şi Fl. Mirţu (SCIV, 15, 1964, 4, p. 566); vezi Fl. Mirţu, BOR, 83, 1965, 11—12, p. 1 032—1 042.

[14] Şt. Balş, *op. cit.*, Săpăturile arheologice au fost efectuate de D. V. Rosetti împreună cu N. N. Puşcaşu.

[15] Săpături întreprinse de Fl. Mirţu, menţionate în *Cîmpulung Muscel ieri şi azi*, p. 35.

[16] Cercetările au fost începute în 1975 prin colaborarea DPCN cu Muzeul judeţean Argeş şi Muzeul orăşenesc Cîmpulung, de un colectiv alcătuit din Gh. I. Cantacuzino (responsabil), Sp. Cristocea, T. Mavrodin, Fl. Mirţu şi St. Trîmbaciu, fiind continuate în 1976 şi 1977.

[17] Pentru cercetarea întregii suprafeţe a ansamblului au fost preconizate cîte trei mari secţiuni longitudinale şi transversale dispuse la intervale egale, precum şi alte săpături menite să completeze datele topografice şi cronologice. În 1975—1977 au fost în mare măsură acoperite prin săpături zonele de vest şi sud ale ansamblului.

În stadiul actual al cercetărilor, cele mai vechi construcţii de zid cunoscute în aria pe care tradiţia o atribuie vechii curţi domneşti din Cîmpulung sînt temeliile bisericii în care au fost înmormîntaţi Basarab I şi Nicolae Alexandru şi resturile zidului împrejmuitor al acesteia. Aceleiaşi perioade îi aparţine şi un val cu şanţ de apărare care limita incinta spre sud.

Cercetările recente au precizat ceea ce se mai păstrează din ctitoria primilor domni ai Ţării Româneşti. Edificiul actual a folosit, în ceea ce priveşte zidurile exterioare — cu excepţia părţii de vest — la fiecare din refacerile suferite, fundaţiile şi o parte din elevaţia existente în etapa anterioară. Planul primului edificiu este — la exterior — în cea mai mare parte acelaşi cu cel din etapele anterioare. Excepţia o constituie lungimea, mai mică cu 4,60 m. Fundaţia, din bolovani mici şi mortar, adîncă de circa 1 m, are în dreptul absidei răsăritene un traseu semicircular. Deasupra fundaţiei se mai păstrează o asiză din elevaţia primei biserici, avînd paramentul din blocuri paralelipipedice de piatră făţuită, înalte de circa 0,30 m. Prima din laturile absidei este puţin ieşită spre extremitatea ei de est în raport cu cea corespunzătoare ultimei faze (fig. 5/1). Diferenţa între prima asiză şi cele două imediat următoare este evidentă: blocurile asizei inferioare au dimensiuni puţin mai mici, iar rosturile sînt ceva mai mari (fig. 5/1—3). În unele părţi, între blocurile primei asize şi cele suprapuse au fost intercalate, pentru egalizare, cărămizi (fig. 5/3). Un strat destul de gros de mortar, aflat în vecinătatea zidului, la o cotă situată deasupra primei asize (fig. 4), marchează stratigrafic limita între partea iniţială a edificiului şi cea datorată primei refaceri.

Poziţia stratigrafică a nivelului său de construcţie — la partea superioară a unei depuneri subţiri de pămînt cenuşiu suprapus humusului şi pămîntului viu —, precum şi lipsa unor urme ale vreunei activităţi constructive anterioare, ne îndreptăţesc să atribuim fundaţia împreună cu prima asiză de blocuri de piatră bisericii în care au fost înmormîntaţi voievozii Basarab I şi Nicolae Alexandru, lăcaş care, ţinînd seama de împrejurările istorice, se poate presupune că a fost ridicat înaintea încheierii primei jumătăţi a secolului al XIV-lea. Argumente arheologice foarte stricte în sprijinul acestei datări sînt mai greu de adus, deoarece observaţiile stratigrafice au fost îngreuiate de foarte numeroasele gropi de morminte care înconjoară edificiul. O datare anterioară secolului al XIV-lea nu este însă îngăduită de caracterul materialelor arheologice descoperite, iar posibilitatea unei datări mai tîrzii este greu de admis, în măsura în care această eventualitate ar implica existenţa unei etape anterioare de construcţii, asupra căreia cercetările actuale — şi nici cele vechi — nu ne dau indicii.

Precizările hrisovului dat de Matei Basarab la 10 aprilie 1647, după care vechea biserică „vechimea şi cutremurul pămîntului cuprinzînd-o de toate părţile cu crăpătură, surpatu-s-au şi s-au răsipit pînă la pămînt, purtînd într-acea vreme cursul anilor 7136 (1628) iar după surparea ei zăcut-au piatra grămadă pînă în şapte ani ... ⟨după care⟩ mai întîi cu nevoinţă apucatu-ne-am de lucru şi acea grămadă de pietre ce zăceau deasupra temeliei dîndu-ă în latură pînă în faţa pămîntului şi bine curăţind locul bisericii aşa tocma în faţa pămîntului, pre acelaşi temeiu, cu aceleaşi pietre a o zidi început-am în cursul anilor 7143 (1635)"[18], sînt în concor-

[18] Hrisovul din 10 aprilie 1647 (Arh. St. Buc., mss. 204, f. 76—80), reprodus de I. Răutescu, *Cîmpulung-Muscel. Monografie istorică*, Cîmpulung, 1941, p. 78.

CÎMPULUNG 1976
S.7 PROFIL ESTIC

sec. XIX
sec. XVII
sec. XIV
Fundaţie biserică sec. XIV
zid împrejm. sec. XIV
Fundaţie sec. XVII
zidărie sec. XVIII
Fundaţie sec. XVII
Fundaţie sec. XVIII
zid incintă sec. XVIII
0 1 2m

Fig. 3 Cîmpulung — fosta curte domnească. Profilul estic al secţiunii 7/1976. Legenda: 1 — pămînt gălbui viu cu prundiş; 2 — pămînt galben viu; 3 — humus cenuşiu; 4 — pămînt cenuşiu deschis; 5 — pămînt cenuşiu, rar pigmentat, fragmente ceramice sec. XIV; 6 — pămînt galben purtat; 7 — pămînt cenuşiu compact, rar pietriş; 8 — pămînt cenuşiu cu pietriş (val); 9 — pămînt cenuşiu, urme moloz, cărămidă, pietre; 10 — pămînt cenuşiu cu urme moloz — gropi morminte; 11 — pămînt cenuşiu, resturi moloz, cărămidă; 12 — pămînt cenuşiu granulos, urme moloz, cărămidă; 13 — pămînt cenuşiu granulos, urme moloz, bolovani; 14 — pămînt galben amestecat cu cenuşiu; 15 — pămînt gălbui-cenuşiu, pietre mici; 16 — pămînt cenuşiu cu bolovani; 17 — pămînt galben, pigmentat cenuşiu; 18 — pămînt cenuşiu granulos, pigmentat moloz, cărbune; 19 — pămînt cenuşiu granulos, urme moloz; 20 — pămînt cenuşiu, pietre, urme moloz; 21 — pămînt galben-cenuşiu; 22 — pămînt cenuşiu-gălbui; 23 — pămînt cenuşiu, urme moloz, cărămidă, pietriş; 24 — pămînt cenuşiu-gălbui, pietriş urme moloz; 25 — pămînt cenuşiu-gălbui cu pietriş; 26 — pămînt cenuşiu; 27 — pămînt cenuşiu granulos, urme moloz; 28 — pămînt cenuşiu granulos pigmentat moloz; 29 — pămînt cenuşiu nisipos cu pietriş; 30 — pămînt cenuşiu compact; 31 — pămînt cenuşiu-castaniu granulos, urme moloz; 32 — pămînt cenuşiu deschis granulos, urme moloz, cărămidă; 33 — pămînt cenuşiu nisipos, pigm. moloz; 34 — zid prăbuşit; 35 — pămînt cenuşiu granulos, pietre, bucăţi cărămidă; 36 — pămînt cenuşiu, urme moloz, cărămidă; 37 — pămînt cenuşiu deschis, pigm. moloz; 38 — pămînt cenuşiu-castaniu, urme moloz; 39 — pămînt castaniu granulos, moloz, cărămidă, ; 40 — pămînt cu moloz şi cărămidă; 41 — strat cu spărturi de cărămidă; 42 — strat cu pietriş; 43 — cărbune; 44 — mortar; 45 — moloz; 46 — cărămidă spartă; 47 — var; 48 — pietre; 49 — cărămidă; 50 — trotuar ciment; 51 — pămînt vegetal.

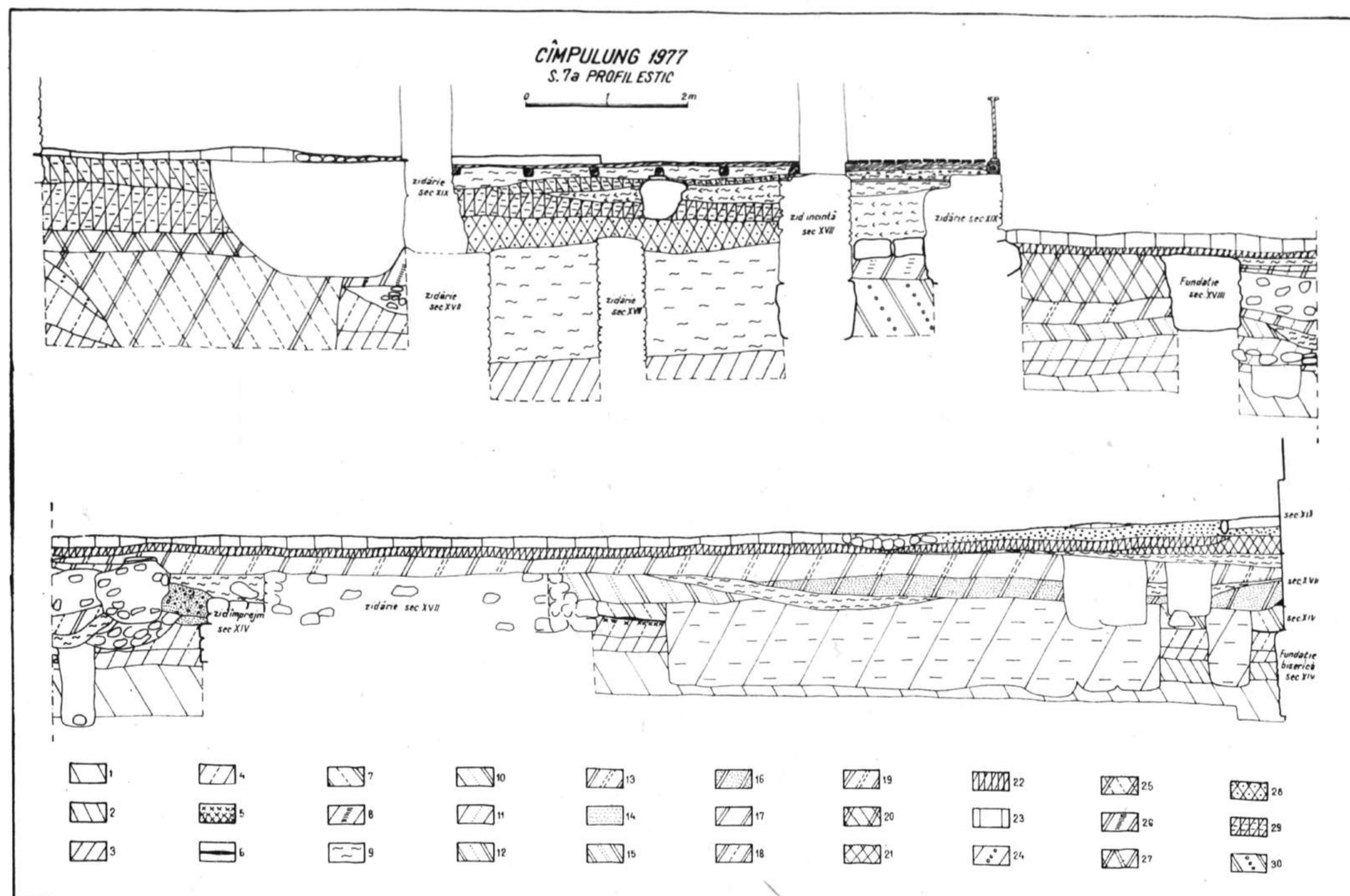


Fig. 4 Cîmpulung — fosta curte domnească. Profilul estic al secţiunii 7 a/1977. Legenda: 1 — pămînt galben viu cu prundiş; 2 — pămînt galben viu; 3 — humus cenuşiu-gălbui; 4 — pămînt cenuşiu; rare fragmente ceramice sec. XIV; 5 — cărbune; 6 — mortar; 7 — pămînt cenuşiu deschis, urme moloz; 8 — pămînt cenuşiu granulos, urme moloz — gropi morminte; 9 — moloz; 10 — pămînt cenuşiu granulos, bolovani; 11 — pămînt cenuşiu deschis, pietriş; 12 — pămînt gălbui purtat; 13 — pămînt cenuşiu, pigm. moloz; 14 — pămînt cenuşiu-gălbui nisipos 15 — pămînt cenuşiu granulos, bolovani; 16 — strat cu nisip şi pietriş; 17 — pămînt galben purtat; 18 — pămînt cenuşiu închis; 19 — pămînt cenuşiu deschis, pigm. moloz; 20 — pămînt cu moloz; 21 — pămînt cenuşiu, pigm. moloz; 22 — pămînt cenuşiu deschis, urme moloz; 23 — pămînt vegetal; 24 — pămînt castaniu gălbui cu pietriş; 25 — pămînt cenuşiu granulos cu bolovani; 26 — pămînt cenuşiu gălbui, pietriş; 27 — pămînt cenuşiu granulos, urme moloz; 28 — pămînt cenuşiu, urme moloz; 29 — pămînt cenuşiu deschis, urme moloz; 30 — pămînt cenuşiu-gălbui, bolovani.

CÎMPULUNG - CURTEA DOMNEASCA

Planul cercetărilor arheologice

0 5 10 15m



S14 S13 S8 S7a 7c S7b S10 S12 S9 S4a S4 S4b S11 S6 S7 S1 S3a S3 S3b S2a S2 S5

Fig. 1 Cimpulung — fosta curte domnească. Planul de ansamblu al cercetărilor arheologice.

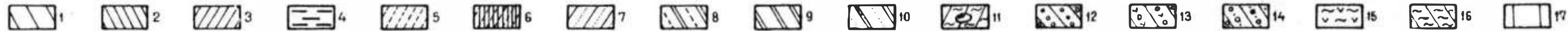


Fig. 2 Cîmpulung — fosta curte domnească. Profilul estic al secțiunii 5/1975. Legenda: 1—pămînt galben viu cu prundiș; 2—pămînt galben viu; 3—pămînt cenușiu gălbui; 4—bolovani, pămînt cenușiu (val); 5 — pămînt cenușiu compact (val); 6 — pămînt cenușiu deschis (urme schelet lemnos); 7 — pămînt cenușiu închis; 8 — pămînt gălbui — cenușiu cu pietriș; 9 — pămînt cenușiu; 10 — pămînt gălbui-castaniu; 11 — pămînt cenușiu, moloz, cărămizi, bolovani; 12 — pămînt gălbui cu pietriș; 13 — pămînt gălbui granulos cu pietriș; 14 — pămînt cenușiu cu pietriș; 15 — moloz, cărămidă spartă; 16 — pămînt cu moloz și cărămidă; 17 — pămînt cenușiu vegetal.

danţă deplină cu datele furnizate de cercetările arheologice. Refolosindu-se materialul vechii construcţii, lăcaşul a fost refăcut în secolul al XVII-lea de la suprafaţa terenului înconjurător din acea perioadă, respectiv de la partea superioară a primei asize de blocuri de piatră. De la acest nivel a fost construită fundaţia, mai puţin adîncă, a părţii cu care lăcaşul a fost mărit spre vest (fig. 5/3). Cu aproape două secole mai tîrziu, în 1828—1832, el avea să fie refăcut, refolosindu-se blocurile de piatră făţuită din parament şi păstrîndu-se o parte, în general două asize, din zidurile exterioare ale edificiului din secolul al XVII-lea.

Recentele săpături au îngăduit o mai bună cunoaştere a bisericii domneşti din secolul al XIV-lea de la Cîmpulung. Caracteristicile arhitectonice întru totul remarcabile ale acestui edificiu, cu paramentul din blocuri de piatră făţuită, îl fac să apară ca un unicat între monumentele acelei epoci din Ţara Românească.

Un zid împrejmuitor înconjura biserica. El a fost ridicat imediat după construcţia acesteia, în aceeaşi etapă de lucrări, după cum rezultă din observaţiile stratigrafice. Resturile sale au fost descoperite în mai multe puncte, la 12 — 14 m de zidurile bisericii, urmînd un traseu aproximativ rectangular. Construit din bolovani mici de rîu legaţi cu mortar, pe fundaţii puţin adînci, zidul are o grosime de circa 0,70 m. În partea de nord-vest s-a descoperit o deschidere în zid din dreptul căreia pornea spre exterior un jghiab de cărămidă şi piatră (fig. 5/4). Rămîne încă de precizat latura de est a împrejmuirii, de care nu este exclus să fi fost legat un zid descoperit la aproape 25 m sud-est de biserică.

Un interes aparte îl prezintă elementele de fortificare descoperite pe întreaga latură de sud a ansamblului vechii curţi : un val cu şanţ spre exterior. Lăţimea valului era de 8 — 8,80 m, iar urmele sale se păstrează pînă la o înălţime de 1,40 m (fig. 2,3). Şanţul se află la 2 — 2,50 m de val, avînd o lăţime de peste 4,50 m şi o adîncime care trecea de 2 m (fig. 3). Valul era amenajat din pămînt, pămînt cu pietriş sau bolovani cu pămînt, întărit în unele zone, pe ambele părţi, de un schelet lemnos ale cărui urme s-au putut observa în săpături. Rămîne de urmărit dacă valul apăra numai partea de sud a incintei, mai expusă. Pe latura de est, în preajma terasei abrupte, urmele sale nu au fost descoperite în săpăturile de pînă acum ; în partea de est exista, după cum am arătat, o albiere naturală a terenului. Poziţia stratigrafică a valului, care se suprapune în partea de sud-est depunerii anterioare locuirii medievale, iar spre sud-vest unui strat cu puţine materiale ceramice din secolul al XIV-lea, permite datarea sa la mijlocul secolului al XIV-lea, probabil imediat după ridicarea zidului împrejmuitor, dacă nu contemporan cu acesta.

Săpăturile de pînă acum nu au dus la descoperirea urmelor reşedinţei voievodale din secolul al XIV-lea, care vor trebui căutate în zona încă necercetată din partea de nord-est a ansamblului. În toată suprafaţa cercetată, în partea de vest sau în cea de sud, nu au fost descoperite alte resturi ale unor construcţii din secolul al XIV-lea în afara celor menţionate mai sus.

După ce reşedinţa de la Cîmpulung avea să nu mai fie folosită de domnii Ţării Româneşti, odată cu Vladislav I, biserica ei a devenit biserică a oraşului. În jurul ei au început să fie înmormîntaţi locuitori ai Cîmpulungului ; cele mai vechi monede din mormintele descoperite prin cercetări









Fig. 5 Cîmpulung — fosta curte domnească. 1 — Fundaţia bisericii cu prima asiză din parament (sec. XIV) şi refacerile din sec. XVII (următoarele două asize) şi sec. XIX, în colţul de nord-est. 2 — Fundaţia bisericii cu prima asiză din parament (sec. XIV) şi refacerile din sec. XVII (următoarele două asize) şi sec. XIX, pe latura de nord. 3 — Fundaţia bisericii cu prima asiză din parament (sec. XIV) şi fundaţia părţii adăugate în sec. XVII cu două asize din elevaţia aceleiaşi etape de construcţie, în partea de nord-vest. 4 — Resturi ale zidului de împrejmuire din sec. XIV, pe latura de vest a incintei.

arheologice datează din timpul lui Mircea cel Bătrîn sau din secolul al XV-lea [19].

Anumite lucrări s-au executat pe locul fostei curţi în secolul al XV-lea, de cînd pot data unele resturi de ziduri, care nu aparţineau însă unor construcţii însemnate, sau urme de pavaj de cărămidă, descoperite în faţa casei din partea de sud-vest şi, conform sondajului din 1963 [20], şi la sud de aceasta. În acelaşi secol s-a efectuat umplerea albierii de la vest de incintă, după cum o dovedeşte nivelul de săpare al gropilor de morminte din secolul al XVI-lea descoperite aici.

Înfăţişarea ansamblului arhitectural a fost cu totul schimbată în secolul al XVII-lea cînd, în timpul lui Matei Basarab, pe locul vechii curţi domneşti a fost întemeiată o mănăstire. Lucrările de construcţie din această vreme au fost însoţite de o masivă nivelare a terenului în părţile de sud şi de sud-est ale incintei, suprafaţa terenului ajungînd astfel la nivelul părţii superioare a valului, care era astfel dezafectat (fig. 2, 3). Materialele arheologice cele mai recente din aceste straturi de nivelare datează tocmai din secolul al XVII-lea. Afirmaţia lui Bakšić care, în 1640, referindu-se la palisada din jurul mănăstirii, preciza că „mai trebuie să se umple pe dinăuntru cu pămînt, pentru că nu este încă gata" [21] poate fi interpretată ca referindu-se tocmai la această nivelare, aflată la data respectivă în plină desfăşurare. Alte transformări, din secolul al XVIII-lea şi apoi din cel de-al XIX-lea, mai bine desluşite prin cercetările arheologice, au adus construcţiile din zona fostei curţi domneşti la aspectul pe care îl aveau înaintea lucrărilor de restaurare şi reconstrucţie din secolul nostru.

Nici una din clădirile care se mai păstrează aici, cu excepţia bisericii, nu înglobează părţi ale vreunui edificiu din secolul al XIV-lea. Pivniţa, cea mai veche parte a casei situate la sud-vest de biserică, este în orice caz ulterioară secolului al XVI-lea, datînd probabil din 1635—1636 [22]. Săpătura făcută în vederea amenajării pivniţei a tăiat şi demantelat cu totul zidul împrejmuitor din secolul al XIV-lea în colţul format de laturile sale de sud şi de vest. Temelia beciului a tăiat straturi groase de nivelare cu resturi de zidărie din două etape de construcţie, straturi în care fuseseră săpate mai multe gropi de morminte din secolul al XVI-lea. Cît despre, turnul clopotniţă [23], acesta a fost construit din temelie în secolul al XVII-lea,

---

[19] Identificarea monedelor descoperite la Cîmpulung se datoreşte cercetătorului Octavian Iliescu, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[20] Fl. Mîrţu, BOR, 83, 1965, 11—12, p. 1 033—1 034.

[21] *Călători străini despre ţările române*, V, Bucureşti, 1973, p. 212. Informaţia a fost interpretată de P. Chihaia (*Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 258) ca referindu-se la o amenajare a valului şi palisadei pe la 1640.

[22] V. Drăghiceanu sugera posibilitatea unei datări a beciului în secolul al XIV (*op. cit.*, p. 304—306). Ipoteza unei etape de construcţie din secolele XIV—XV a casei a fost susţinută de Fl. Mîrţu (*op. cit.*, p. 1 036—1 037). Anterioritatea pivniţei faţă de restul clădirii a fost scoasă în evidenţă de specialişti, fără precizarea datei construcţiei (Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, Bucureşti, 1965, p. 139). În legătură cu cercetarea acestei clădiri, vezi Gh. I. Cantacuzino şi V. Popa, *Revista muzeelor şi monumentelor*, seria *Monumente istorice şi de artă*, 47, 1978, 1, p. 71—76.

[23] Părerile privind o datare iniţială mai timpurie, în secolul al XIII-lea, a acestui turn (vezi de exemplu V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 285) sînt cu desăvîrşire infirmate de cercetările arheologice.

mai precis în 1647 [24]. Nivelul de construcţie al său se află deasupra unor depuneri tăiate de gropi de morminte din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, unul din ele cu monedă din 1550, şi a unui strat gros de moloz provenind din demolarea unor construcţii aflate în apropiere. Ţinînd seama de toate acestea, trebuie exclusă posibilitatea ca vechea reşedinţă domnească să se fi aflat la sud sau la vest de biserică.

Desigur că, în condiţiile în care cercetările din zona fostei curţi domneşti de la Cîmpulung sînt departe de a fi epuizate, unele concluzii pot apărea ca hazardate. Rămîn încă de rezolvat o serie de probleme legate de apariţia, evoluţia şi semnificaţia reşedinţei voievodale de pe malul Rîului Tîrgului. Sînt necesare cercetări extinse într-o zonă cît mai cuprinzătoare a oraşului pentru a pune mai bine în lumină locul Cîmpulungului în contextul istoric al secolului al XIII-lea, al structurilor statale din care s-a dezvoltat statul feudal de-sine-stătător Ţara Românească.

Putem însă să ţinem seama de unele elemente apărute ca rezultat al observaţiilor efectuate pînă în prezent. Trebuie subliniat că urme materiale care să poată fi atribuite unei etape anterioare celei în care, în secolul al XIV-lea, izvoarele scrise atestă prezenţa domniei la Cîmpulung, nu au fost găsite într-un context care să poată fi legat de edificii ridicate în perioada menţionată. Pînă în prezent, construcţiile ridicate către finele primei jumătăţi a secolului al XIV-lea ne apar ca fiind primele edificii de zid din această zonă, situată în acea vreme la marginea de sud-est a oraşului. Prin extinderea cercetărilor vor putea fi probabil descoperite urmele reşedinţei voievozilor Ţării Româneşti. Se va putea lămuri cu certitudine dacă aceasta a fost ridicată pe locul altor construcţii sau, după cum putem presupune după indiciile cercetărilor de pînă acum, pe un loc încă nefolosit în acest scop.

Importanţa oraşului Cîmpulung, centru de seamă al circulaţiei mărfurilor şi al producţiei meşteşugăreşti, ajuns la un anumit potenţial economic încă înainte de sfîrşitul secolului al XIII-lea, îndreptăţea o atenţie deosebită din partea domniei. Cercetările de pînă acum îngăduie presupunerea că, fără a părăsi cu totul curtea de la Argeş, domnii şi-au stabilit o reşedinţă la Cîmpulung tocmai pentru a-şi impune cu mai multă tărie autoritatea în acest centru de importanţă economică şi care, situat aproape de graniţă, reprezenta un loc în care se putuse manifesta tendinţa de extindere a dominaţiei regatului ungar. Cu scopul impunerii acestei autorităţi va fi fost ridicată şi noua ctitorie a lui Basarab I. Prin proporţii şi calităţi arhitectonice, aceasta trebuia să pună în umbră edificiul care adăpostea piatra de mormînt a comitelui Laurentius [25]. Înălţînd impunătoarea ctitorie, domnia Ţării Româneşti îşi afirma, o dată mai mult, prestigiul.

---

[24] După cum menţionează Petru Bogdan Bakšić în relatarea vizitei sale din 1648 (*Călători străini*, V, p. 265—266).

[25] Încă din 1908, N. Iorga remarcase că domnul Ţării Româneşti „nu voi să lase apusenilor întîietatea la Cîmpulung în ceea ce priveşte mărimea şi caracterul bisericii" (*Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 31).

LES PROBLÈMES DES XIII^{e} ET XIV^{e} SIÈCLES À CÎMPULUNG ET LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À L'ANCINNE RÉSIDENCE PRINCIÈRE

RÉSUMÉ

Cîmpulung, ancienne ville de la Valachie, qui avait atteint une certaine importance économique avant la fin du XIII^{e} siècle, fut au XIV^{e} siècle une des résidences des voïvodes Basarab I^{er} et Nicolae Alexandru. Tenant compte du petit nombre d'informations dues aux sources écrites des XIII^{e} et XIV^{e} siècles concernant le processus d'urbanisation de Cîmpulung autant que le rôle de la ville aux débuts de l'état féodal au sud des Carpates, l'importance des recherches archéologiques en ce domaine est évident.

En 1975—1977, des fouilles archéologiques ont été entreprises dans la zone de l'ancienne résidence princière. On n'a pas encore découvert ici des restes de murs antérieures au XIV^{e} siècle. Du XIV^{e} siècle datent les fondements de l'église princière qui ont été utilisées aussi au cours des réconstructions de l'édifice des XVII^{e} et XIX^{e} siècles. Par les proportions et par les caractéristiques architectoniques, l'église — au parement en pierre de taille — répresente un monument unique dans son genre dans l'architecture du XIV^{e} siècle en Valachie. L'édifice était entouré d'un mur d'enceinte pas trop épais. Au sud, un vallum à fossé constituait un élément défensif. Les vestiges de la résidence voïvodale n'ont pas été encore découverts, les futures fouilles devront les chercher vers l'est, près de la terrasse de la rivière. Les mêmes recherches devront prouver si la résidence succédait à une autre plus vieille ou était érigée sur un emplacement encore non utilisé pour des constructions importantes, vers la limite sud-est de la ville. On peut supposer que, sans rénoncer à l'ancienne cour d'Argeş, les voïvodes de la Valachie avaient établi au XIV^{e} siècle une résidence à Cîmpulung pour affirmer plus fortement l'autorité princière dans cet important centre économique.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Cîmpulung — l'ancienne résidence princière. Le plan des fouilles.

Fig. 2. Cîmpulung — l'ancienne résidence princière. Profil de la paroi est du sondage 5/1975.

Fig. 3. Cîmpulung — l'ancienne résidence princière. Profil de la paroi est du sondage 7/1976.

Fig. 4. Cîmpulung — l'ancienne résidence princière. Profil de la paroi est du sondage 7a/1977.

Fig. 5.1. Cîmpulung — l'ancienne résidence princière. Fondements de l'église avec la première assise du parement (XIV^{e} siècle) et les reconstructions du XVII^{e} et du XIX^{e} siècle dans la partie nord-est. 2 Fondements de l'église avec la première assise du parement (XIV^{e} siècle) et les reconstructions des XVII^{e} et XIX^{e} siècles, sur le côté nord. 3 Fondements de l'église avec la première assise du parement (XIV^{e} siècle) et les fondements de la partie ajoutée au XVII^{e} siècle. 4 Les restes du mur qui entourait l'église au XIV^{e} siècle, sur le côté ouest de l'enceinte.

UN TIP DE CIOCAN DE PIATRĂ PENTRU MINERIT

DE

E. MOSCALU

În epoca paleometalică se utilizează un tip de ciocan din piatră care are o arie vastă de difuzare în spaţiul Eurasiatic, fiind specific unei multitudini de culturi. El are o formă paralelipipedică cu colţurile rotunjite prin polizare. La mijloc sau în treimea superioară el are unul sau două şanţuri circulare, obţinute prin şlefuire. Această şănţuire servea la înmănuşarea ciocanului într-o coadă care mărea eficienţa muncii. Exemplarele care aveau două şănţuiri permiteau o înmănuşare mai solidă a cozii, care era din lemn. Coada de lemn se asambla cu ciocanul cu ajutorul unor coji de tei răsucite, sfori sau piele (fig. 1/3, 4).

Cele mai vechi exemplare se cunosc în cultura Cucuteni-Tripolie. În aşezarea de la Hăbăşeşti un astfel de ciocan apare în faza Cucuteni A 3 şi la Bonţeşti [1].

În aria Tripoliană, ele apar în faza Tripolie B/II [2] dar aici el este lucrat din os [2]. Piese de acest tip se cunosc pe rîul Obi în epoca neolitică la Hulum — Sunt [3], ca şi în culturile neolitice din Dagestan unde sînt lucrate din cuarţit [4].

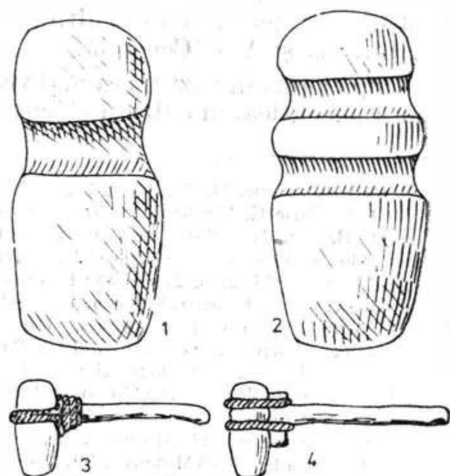


Fig. 1. Tei, ciocan tip I; 2. Kolioru Ciocan tip II (după Ia. I. Şungulaşev) 3, 4, Asamblarea cozii la ciocanele de tip I şi II (după Ia. I. Şungulaşev).

---

[1] *Hăbăşeşti*, Bucureşti, 1954, p. 259, fig. 23/23. V. Dumitrescu, Dacia, 3—4, 1927—1932, p. 88 şi urm., p. 95, fig. 3/3.

[2] E. K. Cernîş, MIAMoscova, 102, 1962, p. 52, fig. 29/21.

[3] V. N. Cerneţov, MIAMoscova, 35, 1953, pl. IV/6.

[4] V. I. Marcovin, KSMoscova, 36, 1951, p. 183, fig. 52.

S C I V A, tomul 32, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1981, p. 141—144

În Moldova acest tip de ciocan apare în cultura Monteoru din epoca mijlocie şi tîrzie a bronzului de la Poiana (jud. Galaţi) [5]. Se cunoaşte şi în cultura Tei din Muntenia în aşezarea de la Tei — Bucureşti [6]. Astfel de topoare sînt utilizate şi de purtătorii culturilor din Bronz A : Glina, Cîrna şi Verbicioara, dar exemplarele cunoscute sînt mai numeroase din etapele Bronz B — D [7].

Astfel de ciocane există şi în mediul culturii Tei şi Verbicioara de la Devetaşcata Pescera (5 exemplare) la Iunaţite (Pazardjik) există un exemplar, iar la Dipsiiskata Mohila (Nova Zagora) două exemplare [8]. Un exemplar a fost găsit la Kăzălagaci [9].

Şi în epoca bronzului din zona nord-pontică există ciocane cu una sau două şanţuri de asamblare cu coada, lucrate din granit de Kolioru [10], ca şi la Novi Aksi în Hakasia [11], în zona Volgăi inferioară [12]. În cultura Andronovka din secolele XV — XIII î.e.n. există aceleaşi tipuri de ciocane la Tiusniacovo Kanai şi Usti-Narim. În aceste zone tipul de ciocane pe care îl analizăm se utilizează pînă în secolele XIII — IX î.e.n. [13], şi în cultura Turbinsk din zona Cama în aşezările de la Bor I şi Vitaşlina, care datează din secolul al XV-lea î.e.n. există astfel de ciocane [14].

În aşezarea de la Barani acest tip de ciocan apare în epoca timpurie a bronzului [15], dar el există şi în epoca tîrzie a bronzului [16].

Este de remarcat faptul că acelaşi tip de topor se mai utilizează la Troiţkaia Gorodiştea, în secolele III — II î.e.n. [17], ca şi la Kurovo, unde datează din secolele I — II e.n. [18] Un astfel de ciocan, există şi la Voronej, desigur tot din epoca bronzului [19]. El face parte şi din repertoriul uneltelor culturii Sbatinovca la aşezarea Vîşe Tarasifka [20]. Ciocanul acesta există şi în Grecia, în Etolia [21], şi el este utilizat în eneolitic şi epoca bronzului pe teritoriul Franţei [22]. Aceste ultime exemplare ne asigură utilizarea sa în toată Europa şi Asia Centrală.

După cum am văzut, cea mai veche atestare a acestui tip de ciocan este în epoca eneolitică, în cultura Cucuteni A 3 Tripolie B/II, cînd este atestat

---

[5] R. şi E. Vulpe, Dacia, 3—4, 1927—1932, p. 322, fig. 101/22.
[6] D. V. Rosetti, *Civilizaţia de tip Tei*, Bucureşti, 1936, pl. XIV/86.
[7] D. Berciu, Materiale, 1, 1953, pl. XII/1—4; idem, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 89 şi urm, fig. 103 şi 104, idem, Dacia, N. S., 5, 1961, p. 130, fig. 2/4; Gh. I. Petre, SCIV, 19, 1968, 2, p. 279—281; E. Comşa, SCIV, 23, 1974, 2, p. 256, fig. 8.
[8] G. Kaţarov, IzvestijaSofia, 5, 1928—1929, p. 312, fig. 171; N. Djimabazov, Izvestija-Sofia, 25, 1963, fig. 34/a—j; V. Micov, GodišnikPlovdiv, 1940, fig. 13/1.
[9] N. K. Skorpil, *Părvobitni liudi vă Bălgaria*, Plovdiv, 1896, p. 24, fig. 8.
[10] E. N. Jarova, ArheologiaKiev, 3, 1960, p. 210, pi. 1/20, pi. II/7 şi pi. III/18.
[11] Ia. I. Şungulaşev, MIAMoscova, 149, 1969, p. 23 şi urm., fig. 6 şi 16.
[12] V. P. Şilov, MIAMoscova, 60, 1959, p. 34, fig. 12.
[13] S. S. Cernicov, MIAMoscova, 88, 1960, p. 57, fig. LII/1 şi LI/1 şi pi. XVI.
[14] O. N. Bader, MIAMoscova, 99, 1961, p. 48, fig. 22, şi p. 75, fig. 44/9.
[15] M. I. Ganina, MIAMoscova, 110, 1963, fig. 10/4, 5.
[16] I. N. Sarafutnicova, ArheologiaKiev, 5, 1972, p. 69, fig. 2 şi 3.
[17] A. F. Dubinin, MIAMoscova, 156, 1970, p. 46, fig. 32/4.
[18] Ia. V. Stankevici, MIAMoscova, 76, 1960, p. 44, fig. 22.
[19] A. Ayräpa, ESA, 8, 1933, p. 93, fig. 90.
[20] I. N. Sarafutnicova, ArhPam, 10, 1961, fig. 11/5, 7.
[21] G. Daux, BCH, 98, 1964, 2, p. 769, fig. 18.
[22] J. Dechelette, *Manuele prehistorique celtique et gallo-romaine*, Paris, 1927, p. 530, fig. 190.

pentru prima dată. El este utilizat în toată epoca bronzului, dar în zonele nord pontice pare a continua şi în secolele III — II î.e.n. şi I — II e. n. Cred însă că în aceste cazuri de utilizare atît de tîrzie trebuie să avem în vedere mai ales posibilitatea reutilizării unor ciocane produse în epoca bronzului ; descoperite de triburile din secolele III — II î.e.n. şi I — II e.n.

Majoritatea autorilor au considerat aceste ciocane ca fiind utilizate la minerit, părere care este confirmată de unele descoperiri.

Astfel de unelte au fost găsite într-un depozit de turnare a bronzului cu tipare care aparţin culturilor Iamnaia din ultimul sfert al mileniului al II-lea î.e.n. [23]. Ciocanele de la Novi Aksi din Hakasia au fost găsite în zona zăcămintelor de aramă, de unde se extrăgeau şi se topeau pe loc mineralele. S-a calculat că aici s-au extras în epoca bronzului circa 526 tone de aramă [24]. Aceste două exemple ne asigură că funcţionalitatea lor nu putea fi alta decît aceea de ciocane de minerit, utilizate la dislocarea rocilor metalifere în vederea prelucrării lor.

V. Micov socoteşte, după J. Dechelette, că acest ciocan era folosit în eneolitic la extragerea silexului [25]. Dar desigur că utilizările sale nu erau exclusiv pentru minerit. Ele puteau fi întrebuinţate şi la alte lucrări casnice sau vînătoare, extragerea pietrei, aramei şi aurului.

Aceste ciocane se pot grupa în două tipuri.

Tipul I. Are o singură şănţuire. În categoria acestora se pot închide toate ciocanele din culturile Cucuteni-Tripolie, Glina, Verbicioara, Tei (fig. 1/2) Monteoru, Iunacite de pe teritoriul R. S. România şi a R. P. Bulgaria.

Şi în zonele nord pontice există acest tip. În afară de cultura Cucuteni-Tripolie, tipul I mai este atestat în neolitic la Hulum-Sunt, Tarnşira (Dagestan) cultura Turbinsk, cel din zona Volgăi Inferioare şi cele de la Barani, Voronej, Vîşe Tarasifvka şi Kutovo. Ciocane de acelaşi tip există în eneolitic şi epoca bronzului şi pe teritoriul Franţei.

Tipul II. Aici am încadrat topoarele care au două şanţuri pentru asamblarea cozii. Topoarele de acest tip există numai la Kolioru (fig. 1, 2) Turşnicovo, Usti-Narîm şi Novî-Aksi în aria nord pontică, dar lipsesc în spaţiul carpato-balcanic. Ele sînt în acest fel specifice numai Asiei Centrale, dar un ciocan de acest tip există în Etolia.

Ciocanele tip I sînt cunoscute şi în Asia Mică, Mesopotamia şi India [26].

Aşa după cum am văzut, cele mai vechi ciocane apar în cultura Cucuteni A 3, ceea ce în cronologie absolută conform datărilor cu radiocarbon înseamnă perioada ± 3360 ± 80 î.e.n. [27].

Pe teritoriul României acest tip de ciocan nu este utilizat şi în epoca fierului (secolele XII — V î.e.n.) În acest fel putem stabili că el a fost în uz circa două milenii, din perioada eneolitică pînă la sfîrşitul epocii bronzului. Aceeaşi perioadă de utilizare o are şi în culturile din zona nord pontică.

---

[23] A. D. Priochina, V. I. Sagaidak, SA, 2, 1975, p. 184, fig. 8/6—9.
[24] Ia. I. Şungulaşev, *op. cit.*
[25] V. Micov, *op. cit.*
[26] V. Micov, N. Djamajov, *La grotte de Devetaki*, Sofia, 1960, p. 100 şi urm. fig. 74 şi 75.
[27] Vladimir Dumitrescu, Apulum, 7, 1968, 1, p. 48 şi urm.; idem, Preistoria Alpina, 10, 1974, p. 104.

UN TYPE DE MARTEAU EN PIERRE DE MINEUR

RÉSUMÉ

L'auteur analyse la datation et l'aire de diffusion des marteaux de mineur. Dans l'espace carpato-balkanique, ces marteaux apparaissent dans la civilisation de Cucuteni — Tripolie et continuent à être utilisés encore dans les civilisations de Glina, Tei, Verbicioara et Gîrla Mare, de l'Age du Bronze. Ils sont également utilisés dans les civilisations néolithiques et de l'Age du bronze de la zone nord-pontique et de l'Asie Centrale. Mais leur aire de diffusion comprend aussi bien le reste de l'Europe, tout comme l'Asie Mineure, la Mésopotamie et l'Inde.

Le plus ancien exemplaire est celui de Hăbăşeşti, de la civilisation de Cucuteni, phase A_3 ($\pm$3360 $\pm$ 80 av. n. è.). Ce même type a été trouvé dans un dépôt de moules pour la fabrication d'outils en bronze; il appartient à la civilisation de Yamnaïa et date de la période 1250—1000 av. n.è., les exemplaires comme ceux des gisements de cuivre de Novi Aksi (Hakasia) attestent leur utilisation comme marteaux de mineur. Dans la zone nord-pontique, il existe des marteaux de pierre trouvés dans des établissements qui datent des III^e — II^e siècles av. n. è., et des I — II^e siècles de n.è. Il est toutefois plus probable qu'il s'agisse dans ces cas de la réutilisation de marteaux produits à l'Age du Bronze. Les marteaux de mineur analysés dans cette étude sont répartis en deux types :

Le type I présente un seul sillon pour la fixation du manche (fig. 1/1,3). Il est spécifique des civilisation néolithiques, de celles de l'Age du Bronze de l'aire carpato-balkanique, tout comme de l'Europe et de la zone nord-pontique. Le type II présente deux sillons pour la fixation du manche (fig. 1/2,4), il est spécifique pour les civilisations de l'Age du Bronze de l'aire nord-pontique et de l'Asie Centrale.

Sur le territoire de la Roumanie, ces marteaux ne sont plus utilisés dans la première époque de l'Age du Fer (XII^e — V^e siècles av. n.è.). Les marteaux analysés sont utilisés également en Asie Mineure, en Mésopotamie et en Inde; leur fonction est toujours celle d'instrument de mineur. Il s'agit donc d'une forme standard, avec une grande diffusion dans des civilisations et des populations diverses.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Tei, marteau type I; 2 Kolioru, Marteau type II (d'après Ia. I. Sungulasev); 3, 4 fixation du manche aux marteaux de type I et de type II (d'après Ia. I. Sungulasev).

CÎTEVA SECVENȚE DENDROCRONOLOGICE DIN AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA RADOVANU

DE

EUGEN COMȘA

Săpăturile arheologice sistematice, din cadrul complexului neolitic de la Radovanu, jud. Ilfov, care se desfășoară de 20 de ani, ne-au permis să aprofundăm, rînd pe rînd, probleme felurite privind marea diversitate a aspectelor activității oamenilor din perioada corespunzătoare fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița, din sud-estul țării noastre.

De-a lungul anilor, în cele trei așezări suprapuse (din cadrul complexului situat în punctul „la Muscalu"), cercetate integral, s-au căutat, cu toată atenția, bucăți mai mari de cărbune, care să poată fi întrebuințate pentru datări prin metoda analizelor carbonului 14 și eventual pentru obținerea, pe baza măsurătorilor, a unor secvențe dendrocronologice. În această ultimă privință am pornit de la ideea, că, în zona așezărilor studiate, în perioada corespunzătoare lor, pădurile erau caracterizate prin prezența masivă a stejarului. Supoziția ne-a fost confirmată (dacă mai era nevoie) prin descoperirea — la Radovanu și în alte cîteva stațiuni studiate din regiune — a unor bucățele mici de cărbune, sigur de stejar, și prin analizele sporopolinice efectuate asupra probelor luate din complexul amintit [1].

După cum se știe, spre deosebire de alte specii, la stejar inelele de creștere sînt foarte clare. Ele se formează în fiecare an, în cursul perioadei vegetative (adică primăvara și vara). Orice inel de creștere este alcătuit din două straturi alăturate succesive : unul „celular" spongios (ce se formează primăvara și la începutul verii) și altul compact, corespunzător creșterii din a doua jumătate a verii și de la începutul toamnei. În cadrul fiecărui inel de creștere, trecerea de la stratul spongios la cel compact este treptată, pe cînd de la cel compact la următorul inel este bruscă [2], indicînd deci limita dintre ele. Se cuvine subliniat că inelele de creștere se deosebesc între ele ca grosime în funcție de felurite cauze interne și externe. Principalele cauze sînt însă cele din domeniul climei anume : regimul de precipitații, temperatura și cantitatea de lumină din fiecare an [3]. Astfel, probele de cărbune (în cazul nostru cele de stejar) [4] pot constitui elemente utile pentru datarea absolută a unor complexe sau materiale, atunci cînd pentru un ținut este realizată scara dendrocronologică absolută sau pot contribui

---

[1] Analizele au fost făcute de Marin Cârciumaru.

[2] V. E. Vihrov, B. A. Kolcin, SA, 1962, 1, p. 95—112.

[3] *Ibidem*, p. 98.

[4] În ținuturile mai nordice pentru cercetări dendrocronologice se folosesc trunchiurile de pini (*Ibidem*, p. 95—112).

(prin alăturarea secvenţelor) ca un fel de „cărămizi" la alcătuirea, prin muncă îndelungată şi migăloasă, a scării amintite. De asemenea, fapt deosebit de semnificativ ce se cuvine subliniat, secvenţele mai pot servi ca indicii preţioase, de necontestat, cu privire la condiţiile specifice de climă, dintr-o anumită perioadă şi regiune.

În funcţie de importanţa celor enunţate mai sus, am insistat şi în anii din urmă, în căutarea probelor de cărbune şi în cele din urmă, în timpul campaniei de săpături arheologice din vara anului 1979, în stratul de pămînt corespunzător aşezării nivelului 3 de la Radovanu, am găsit o grămăjoară de cenuşă negricioasă, împreună cu cîteva bucăţi de cărbune, ceva mai mari decît cele aflate pînă atunci. Din cercetarea lor rezulta că sînt bucăţi de cărbune de stejar *(Quercus sp.)*, fiecare cu inelele de creştere vizibile foarte clar. Din locul menţionat s-au cules patru bucăţi de cărbune, mai bine păstrate. Am considerat că, dată fiind mărimea lor şi starea bună de conservare, merită să încercăm să le studiem. Mai întîi am căutat să precizăm — ţinînd seama de ordinea succesiunii celor două porţiuni de creştere anuală a inelelor şi apoi de arcuirea sectoarelor de cerc păstrate — care sînt inelele de creştere mai vechi şi cele mai tîrzii. După aceea am constatat că inelele de creştere pe porţiunile conservate în probe au pe toată lungimea lor aceeaşi grosime.

Am studiat şi făcut măsurători asupra următoarelor probe de cărbune de stejar :

Proba nr. 1 cuprinde 15 inele de creştere anuală, cu grosimile de : 0,8 ; 1,1 ; 1,2 ; 1,6 ; 0,9 ; 1,0 ; 0,8 ; 1,0 ; 1,0 ; 1,2 ; 0,9 ; 1,0 ; 1,1 ; 1,7 ; 1,8 milimetri (diagrama nr. 1).

— *Proba nr. 2* cuprinde 9 inele de creştere anuală, cu grosimile de : 1,3 ; 1,7 ; 1,5 ; 0,9 ; 1,0 ; 1,0 ; 1,2 ; 0,9 ; 1,6 milimetri (diagrama nr. 2).

— *Proba nr. 3* cuprinde 8 inele de creştere anuală, cu grosimile de : 1,3 ; 1,8 ; 0,8 ; 1,0 ; 1,7 ; 2,0 ; 3,0 ; 0,9 milimetri (diagrama nr. 3).

— *Proba nr. 4* cuprinde 22 inele de creştere anuală, cu grosimile de : 0,7 ; 0,8 ; 0,9 ; 0,9 ; 0,7 ; 0,6 ; 0,9 ; 1,3 ; 1,5 ; 0,9 ; 0,7 ; 0,8 ; 0,9 ; 0,7 ; 0,8 ; 1,0 ; 0,8 ; 1,0 ; 1,1 ; 1,9 ; 2,0 ; 1,8 milimetri (diagrama nr. 4).

Pentru a scoate în evidenţă, cît mai clar, deosebirile inelelor de creştere, fiecare milimetru din grosimea lor l-am redat pe diagramele noastre prin 10 cm măsuraţi pe axa coordonatelor, iar pe axa absciselor am indicat, prin cîte 1 cm lungime, anii corespunzători probei.

Pe temeiul calculelor făcute şi prin compararea diagramelor rezultate, sîntem în măsură să formulăm cîteva concluzii, în primul rînd istorice şi din alte domenii :

a) Proba de cărbune cea mai mare reprezintă o perioadă de 22 ani de creştere, iar celelalte trei probe oglindesc răstimpuri de 8,9 şi 15 ani. La prima vedere este puţin, dar să nu uităm că secvenţele studiate aici sînt primele din neoliticul nostru şi ele constituie numai începutul unei serii de cercetări mai ample, în condiţiile specifice creşterii copacilor din regiunile noastre, ce vor duce la completarea treptată a scării de dendrocronologie.

b) Compararea zigzagului digramelor duce la constatarea că nici una din ele nu corespunde cu cealaltă şi chiar dacă ele provin din acelaşi trunchi de stejar (fiind găsite în aceeaşi grămăjoară de cenuşă), ele au făcut parte din porţiuni deosebite din grosimea lui sau poate din stejari diferiţi, deci efec-

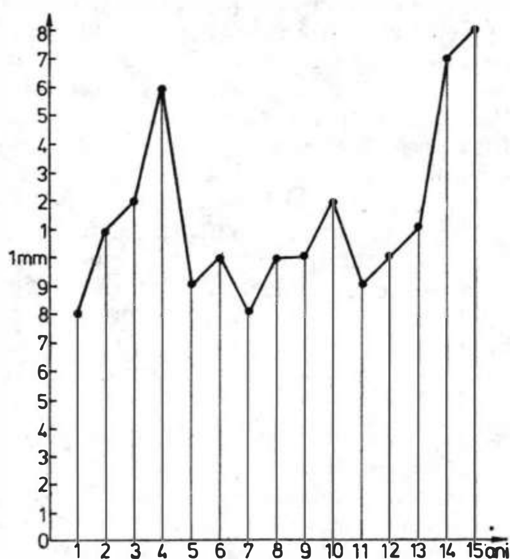


Fig. 1. Diagrama nr. 1.

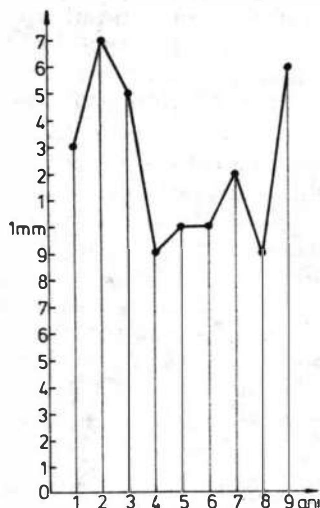


Fig. 2. Diagrama nr. 2.

Fig. 3. Diagrama nr. 3.→

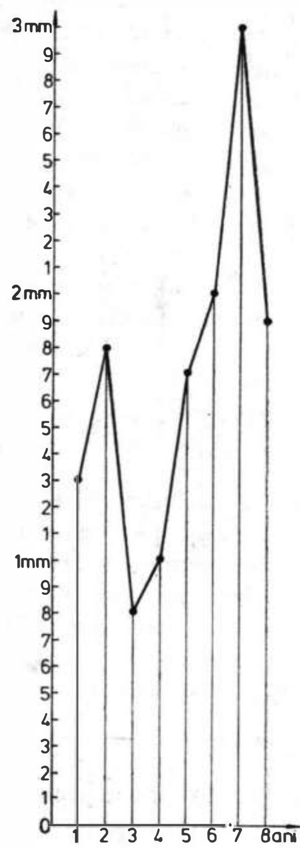
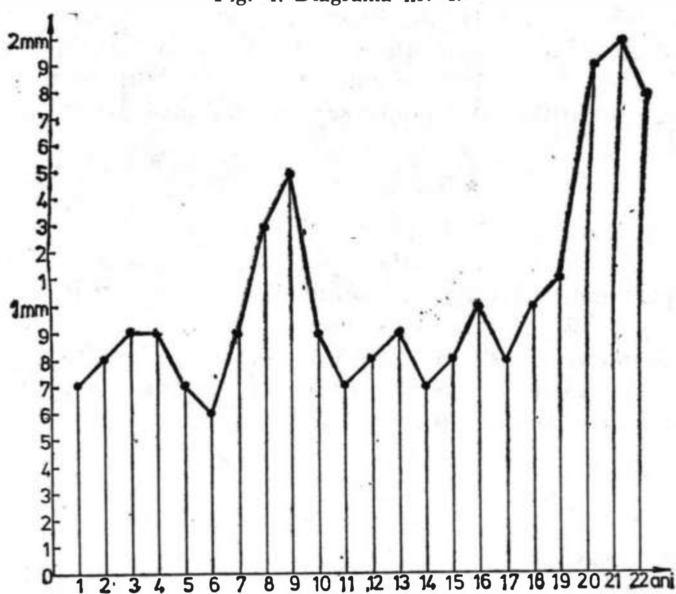


Fig. 4. Diagrama nr. 4.



tiv redau perioade diverse, succesive, într-o ordine pe care nu o putem preciza, posibil cu întreruperi între ele. Toate însă datează — după cum s-a arătat — din timpul aşezării corespunzătoare nivelului 3, din complexul de aşezări neolitice de la Radovanu, respectiv de la sfîrşitul primei etape a fazei de tranziţie de la cultura Boian la cultura Gumelniţa.

c) Merită subliniată diferenţierea nu prea mare a grosimii inelelor de creştere, ceea ce reflectă de fapt variabilitatea regimului de precipitaţii şi temperatură, de la an la an, observaţie ce duce la concluzia că în perioada şi în regiunea la care ne referim ploile şi căldura au avut un regim normal, cu deosebirile fireşti. Nici una din probe nu indică un regim excesiv de secetă care pe probe din alte perioade este reflectat printr-o secvenţă destul de mare, de mai multe inele de creştere, subţiri şi alăturate, cu grosimi similare. De asemenea, pe probele noastre nu se observă nimic deosebit, din care să rezulte că acei copaci au avut de suferit din cauza unor dăunători sau din alte motive (de ex. umbrire)[5].

d) Nu putem trece cu vederea faptul evident că în cuprinsul probelor studiate de la Radovanu, la intervale de timp regulate, există unele inele de creştere foarte groase, reflectînd căldură mai intensă şi ploi abundente, urmînd după ele răstimpuri de mai mulţi ani mai calme, cu precipitaţii şi temperatură moderate, ca după aceea să observăm iarăşi o creştere treptată a celor doi factori amintiţi, rezultînd o nouă culme, foarte înaltă. Numărînd anii dintre cele două „culmi", de pe diagramele noastre mai mari, constatăm că între ele au fost intervale de 11 — 12 ani.

Ţinînd seama de studiile şi concluziile la care au ajuns climatologii, pe baza probelor de cărbuni şi mai cu seamă a trunchiurilor mari de copaci ce au dăinuit pînă la cîteva milenii, este posibil să considerăm că în cadrul diagramelor noastre „culmile" corespund cu perioadele de maximă intensitate a activităţii solare, respectiv cu perioadele cînd creşte, în chip deosebit, numărul petelor de pe astrul zilei. Crestele joase ale diagramelor desigur că oglindesc perioadele cînd soarele este relativ calm şi numărul petelor de pe el este mult mai redus. Astfel de fenomene, precum se ştie, sînt ciclice şi se repetă la diferite intervale de timp, în medie la 11,4 ani [6]. Este semnificativ faptul că pe două din probele analizate de noi sînt evidente două cicluri, la sfîrşitul fiecăruia observîndu-se o accentuare treptată a precipitaţiilor şi a căldurii.



Considerăm încercarea noastră drept un început modest şi ca un imbold pentru alţi cercetători de a studia, cu toată atenţia, astfel de probleme, pentru ca prin eforturi unite să completăm în timp şi în cele din urmă să elaborăm o scară de cronologie absolută, pe temeiul metodei dendrocronologice. Subliniem că este necesar un efort mare, multă perseverenţă şi răbdare, căci probele din aşezările noastre, de obicei, cuprind doar secvenţe de timp scurte de maximum cîteva zeci de ani.

---

[5] *Ibidem*, p. 98.
[6] *Ibidem*, p. 102.

QUELQUES SÉQUENCES DENDROCHRONOLOGIQUES PROVENNANT DE L'AGGLOMÉRATION NÉOLITHIQUE DE RADOVANU

RÉSUMÉ

L'auteur a trouvé, dans le niveaux 3, appartenant à la première étape de la phase de transition de la culture Boian à la culture Gumelniţa (dans des conditions stratigraphiques claires) quatre morceaux de charbon provenant du bois de chêne (*Quercus* sp.). Les morceaux ont de 8 jusqu'à 22 anneaux d'accroissement qui constituent des séquences dendrochronologiques, transposées sur les diagrammes ci-joints.

Les quatre séquences offrent des données concernant les conditions météorologiques de la période mentionnée et aussi des données, encore modestes, pour l'échelle dendrochronologique de l'époque néolithique dans la zone centre-sud de la Munténie.

UN TOPOR DE CUPRU DESCOPERIT LA FÎSTÎCI (JUD. VASLUI)

DE

GHENUȚĂ COMAN

La cca 600 m nord de Școala generală și 800 m est de biserica din satul Fîstîci (com. Delești, jud. Vaslui), pe pintenul unui deal înalt, se află o așezare neolitică distrusă de eroziune, de vechi lucrări agricole și de „lutării". După fragmentele ceramice, destul de corodate, găsite aici cu ocazia unor cercetări de suprafață, se pare că așezarea aparține fazei Cucuteni A—B. În această așezare s-a descoperit, în anul 1969, o piesă de aramă sub forma unui topor de luptă de un fel deosebit [1].

Ca și topoarele în „cruce" [2], această interesantă piesă are două brațe opuse, ușor arcuite spre interior. Brațul folosit drept ciocan are forma puțin ovală în secțiune. Brațul opus, dublu ca lungime față de brațul ciocan, se termină sub formă de vîrf de săgeată romboidală. Orificiul de înmănușare este rotund (fig. 1/1, 2). Culoarea metalului este roșiatică,

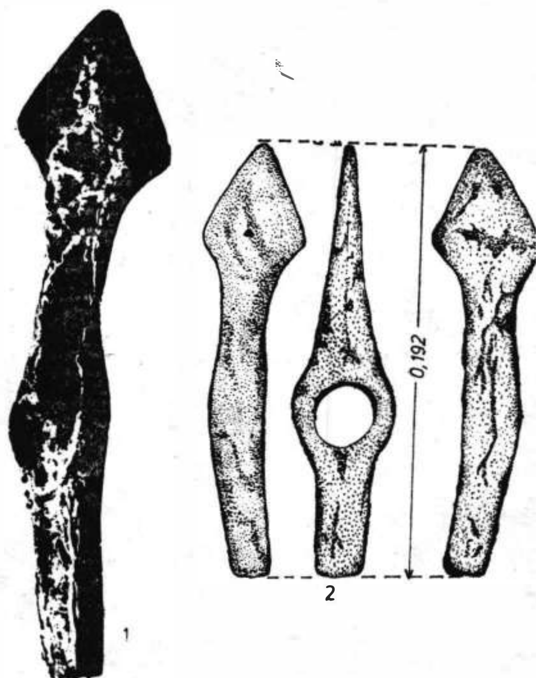


Fig. 1. Toporul de cupru de la Fîstîci: 1, foto; 2, desen.

[1] Cercetare efectuată de Ghenuță Coman în anul 1969; idem, *Repertoriul arheologic al județului Vaslui* (sub tipar).

[2] Al. Vulpe, SCIV, 15, 1964, 4, p. 457—466; idem, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, München 1975.

S C I V A, tomul 32, nr. 1, București, ianuarie—martie 1981, p. 151—152

ceea ce indică cupru pur. Pe suprafaţa piesei au rămas de la turnat cîteva vinişoare zgrunţuroase între care se păstrează mai bine patina de nuanţă verde deschis. Piesa nu prezintă urme mai deosebite de folosire. Dimensiuni : lungimea totală 0,192 m, din care lungimea braţului ciocan 0,058 m, iar lungimea braţului în formă de săgeată de 0,111 m ; diametrul orificiului de înmănuşare 0,020 m.

După locul descoperirii, acest topor, care este un *unicum* în categoria topoarelor cu braţe în cruce, poate fi denumit de tip Fîstîci. Apartenenţa lui cronologică nu poate fi deocamdată precizată, deoarece, atît în aria culturii Cucuteni, cît şi în celelalte culturi neolitice de pe teritoriul României un astfel de topor nu se cunoaşte. În schimb, o piesă identică întru totul celei prezentate mai sus se află în muzeul din Varna (Republica Populară Bulgaria) [3].

UNE HACHE EN CUIVRE DÉCOUVERTE À FÎSTÎCI (DÉP. DE VASLUI)

RÉSUMÉ

L'auteur de l'article présente une pièce en cuivre ayant la forme d'une hache de combat, d'un type particulier, découverte en 1969 à l'occasion des recherches de surface entreprises dans un établissement néolithique situé sur le territoire du village de Fîstici (commune de Deleşti, dép. Vaslui).

Cette pièce intéressante, sans autres analogies dans les découvertes néolithiques du territoire de Roumanie, trouve de parfaites similitudes dans une découverte de Bulgarie.

LEGENDE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1 — Hache en cuivre de Fîstici: 1 photographie; 2 dessin.

[3] I. Ivanov, Izvestija Varna, 1, 1975, p. 2, pl. 41.



VASILE CULICĂ

1916—1980

La 9 mai 1980 s-a stins din viață, în plină putere de muncă, Vasile Culică — cunoscut literat, numismat și arheolog amator. Prin dispariția sa neașteptată știința istorică românească pierde pe unul din reprezentanții săi cei mai devotați, iar revista *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* un colaborator de nădejde.

Vasile Culică s-a născut în Călărași la 26 aprilie 1916, într-o familie de marinari. A urmat cursurile primare în orașul natal, liceul la Călărași, Galați și Dumbrăveni. După obținerea licenței în drept la București se întoarce în orașul de pe malul Borcei, unde-și va urma cu devotament în tot cursul vieții cariera juridică, în calitate de avocat, procuror și apoi jurisconsult. A intrat de timpuriu în viața culturală locală, publicînd în revistele „Pămîntul", „Năzuința", „Festival literar", iar după Eliberare în „Tribuna Ialomiței", „Civica" și „Arcadia". Este autorul a trei volume de versuri, apreciate elogios de critica literară (Pompiliu Constantinescu, Perpessicius, George Călinescu). Dragostea pentru locurile natale, întinderea nesfîrșită de ape a Dunării i-au înaripat trăirea poetică, dar i-au trezit și curiozitatea științifică, pandant firesc al admirației sale pentru creatorii anonimi ai civilizațiilor succedate pe malurile fluviului de-a lungul timpului.

Înfiinţarea în 1951 a Muzeului de istorie Ialomiţa, din Călăraşi, i-a oferit prilejul fericit de a-şi satisface pasiunea pentru arheologie. Colaborînd cu Niţă Anghelescu, primul director al muzeului, Vasile Culică a contribuit la înjghebarea colecţiilor de arheologie ialomiţeană prin donaţii şi neobosite cercetări de teren. În acelaşi timp şi-a alcătuit o bogată colecţie arheologică şi numismatică, adunată mai ales de pe malul drept al Dunării în urma cercetărilor proprii şi adesea cu sacrificii materiale importante. A salvat astfel de la dispariţie nenumărate vestigii arheologice şi numismatice.

Înţelegînd valoarea istorică deosebită a descoperirilor sale, Vasile Culică nu s-a mulţumit cu activitatea de colecţionar. Cu preţul unor eforturi de nimeni ştiute cu adevărat şi-a însuşit cunoştinţele de specialitate care i-au permis să-şi valorifice cercetările, publicîndu-şi sistematic descoperirile în revistele de specialitate din ţară (SCIVA, Dacia, SCN, BSNR, BOR, Pontica, Ialomiţa) şi chiar din străinătate (Izvestija na Arheologičeski Institut — Sofia). Studiile, articolele şi comunicările sale au îmbrăţişat toate epocile istorice de la neolitic la evul mediu. Multe din acestea au rămas, prin valoarea lor ştiinţifică, puncte de referinţă în arheologia românească. Era un oaspete obişnuit al Institutului de arheologie din Bucureşti, frecventa cu insistenţă marile biblioteci de specialitate şi muzeele. Şi-a cîştigat astfel un binemeritat respect şi stima atît a specialiştilor, cît şi a colecţionarilor adevăraţi.

Fire generoasă, deschisă, împărtăşea tuturor celor interesaţi din cunoştinţele sale, fiind la rîndul său avid de cunoaştere. Ca un adevărat artist şi om de cultură dispreţuia mediocritatea, dar recunoştea şi încuraja talentul oriunde s-ar fi ivit.

Activitatea sa arheologică şi numismatică este legată îndeosebi de publicarea unor valoroase colecţii de antichităţi din ruinele cetăţilor romane şi romano-bizantine de la Sucidava şi Durostorum. Studiile lui Vasile Culică asupra monedei mărunte romane din secolul al V-lea e.n., asupra plumburilor comerciale de la Sucidava moesică şi Durostorum, asupra Legiunii a XI-a Claudia, precum şi diversele note şi studii privind preistoria celor două maluri ale Dunării rămîn instrumente de lucru indispensabile specialiştilor. Cea mai mare parte a colecţiilor sale, circa 5 000 de obiecte, a intrat de mult timp în patrimoniul Muzeului de istorie Ialomiţa din Călăraşi, printre ai cărui membri fondatori se numără, iar altele au fost donate Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa, cu care V. Culică a colaborat îndelung.

Pentru cercetători, opera ştiinţifică şi colecţiile lui Vasile Culică au devenit un nesecat izvor de informaţii, iar pentru colecţionari şi amatorii de arheologie un exemplu de urmat. Toţi cei care l-au cunoscut îi vor păstra o neştearsă amintire.

Niculae Conovici

BIBLIOGRAFIE ARHEOLOGICĂ ŞI NUMISMATICĂ

1 *O monedă de la Vlaicu Vodă la Dunărea de Jos*, SCN, 2, 1958, p. 474;

2 *Bolgarskie monety iz Păcuiul lui Soare*, Izvestija — Sofia, 26, 1963, p. 249—256 (în colaborare cu Petre Diaconu).;

3 *Croix romano-byzantines découvertes à Pîrjoaia (district d'Adamclisi, region de Dobrogea)* Dacia, N. S., 9, 1965, p. 419—426;

[4] *Un nou „mortarium" cu ștampilă descoperit în Dobrogea*, SCIV, 16, 1965, 2, p. 373—378;
[5] *Fragmente de rame de plumb pentru oglinzi găsite la Pîrjoaia*, SCIV, 17, 1966, 1, 189—195;
[6] *O unealtă scitică de orfăurărie la Dunărea de Jos*, SCIV, 18, 1967, 4, p. 677—685;
[7] *Morminte de incinerație din necropola geto-dacică de la Grădiștea (jud. Ialomița)*, SCIV, 19, 1968, 1, p. 135—145;
[8] *Obiecte de caracter creștin din epoca romano-bizantină găsite la Pîrjoaia — Dobrogea*, Pontice, 2, 1969, p. 355—372;
[9] *Cărămizi, țigle și olane cu ștampila legiunii a XI-a Claudia găsite în* Canabae Aeliae, Pontica, 3, 1970, p. 365—378;
[10] *Fibule din prima și a doua epocă a fierului găsite în sud-vestul Dobrogei*, SCIV, 21, 1970, 4, p. 619—622;
[11] *O figurină antropomorfă cu decor incizat din stațiunea eponimă a culturii Boian*, SCIV, 22, 1971, 1, p. 87—91;
[12] *Ștampile pe* mortaria *găsite în sud-vestul Dobrogei*, SCIV, 22, 1971, 2, p. 331—336;
[13] *Un topor plat de cupru găsit la Izvoarele*, SCIV, 22, 1971, 4, 637—641;
[14] *Plumburi ale legiunii a XI-a Claudia găsite în sud-vestul Dobrogei*, SCN, 5, 1971, p. 193—197;
[15] *Moneda măruntă romano-bizantină din secolul al V-lea e. n. și unele replici în plumb de la Izvoarele, jud. Constanța*, Pontica, 5, 1972, p. 367—400;
[16] *Un relief de plumb privitor la luptele împăratului Traian pentru cucerirea Daciei*, SCIV, 23, 1972, 4, p. 651—657;
[17] *Obiecte ceramice cu aspect de calapod din așezarea neolitică de la Cunești*, SCIV, 24, 1973, 1, p. 103—107;
[18] *Un mormînt roman de pe teritoriul rural al municipiului Durostorum*, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 137—141;
[19] *Un mormînt Sîntana de Mureș—Cerneahov pe teritoriul municipiului Călărași*, SCIVA, 25, 1974, 3, p. 454—456;
[20] *Ceramica romană imprimată* cu planta pedis și solea *din sud-vestul Dobrogei*, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 115—119;
[21] *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în județul Ialomița*, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 521—527;
[22] *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Dobrogea)*, I, Pontica, 8, p. 215—262; II, Pontica, 9, 1976, p. 115—133;
[23] *Două ponduri romano-bizantine*, BSNR, 67—69 (1973—1975), 1975, p. 227—230;
[24] *Despre vasele romane cu chip de om*, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 567—571;
[25] *Antichități creștine de la Izvoarele (jud. Constanța)*, BOR, 94, 1976, p. 1—13 (extras);
[26] *Observații cu privire la locul tipului „Rasa" în cronologia emisiunilor numismatice geto-dacice*, Ialomița, Studii și comunicări de muzeologie, arheologie-istorie și etnografie, Slobozia, 1977, p. 69—74;
[27] *Une amulette paléochrétienne de Dobroudja*, Epigraphica, București, 1977, p. 249—254 (în colaborare cu Ion Barnea);
[28] *Estampilles de la XI-e Légion Claudia de Durostorum*, Dacia, N. S., 22, 1978, p. 225—237;
[29] *Cu privire la lagărul legiunii a XI-a Claudia la Dunărea de Jos*, Pontica, 11, 1978, p. 113—118;
[30] *Noi bronzuri romane din sud-vestul Dobrogei*, SCIVA, 30, 1979, 3, p. 445—451 (în colaborare cu C. Mușețeanu);
[31] *Asupra unei monede de la Leon I emisă la Nicomedia*, SCN, 7. 1980, p. 161;
[32] *Plăci votive și reprezentări sculpturale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele și din teritoriul municipiului Durostorum*, SCIVA, 31, 1980, 3, p,. 409—418;
[33] *Imitația unui bronz emis de Maroneia la nordul Dunării de Jos*, Thraco—Dacica, II (în pregătire);
[34] *Zei și evocări de mituri greco-romane pe obiecte de plumb de pe teritoriul municipiului Durostorum*, SCIVA, 32, 1981 (în pregătire)



BARBU IONESCU

1904—1980

La 2 iulie 1980 s-a stins din viaţă Barbu Ionescu, un om care şi-a dăruit viaţa unui nobil ideal, cunoaşterea istoriei meleagurilor natale. S-a născut în Olteniţa la 4 septembrie 1904. A urmat cursurile liceului Mihai Viteazul din Bucureşti. Elev fiind, în vîrstă de 15 ani, fără pregătire specială şi fără a urma exemplul cuiva, Barbu Ionescu începe să cerceteze împrejurimile oraşului Olteniţa, pentru a găsi urme de viaţă şi de locuire omenească din secolele şi din mileniile trecute, preocupare care nu putea să apară atunci altfel decît bizară. Tînărul a intuit că resturile modeste — cioburi de oale, aşchii de cremene, bucăţi de vetre etc. — care se găsesc în unele locuri în urma plugului, în malurile abrupte ale rîurilor sau în margini de terase, au importanţă istorică. El a văzut ceea ce alţii nu vedeau, că în zona oraşului Olteniţa există în multe locuri asemenea resturi, în special cioburi de vase de lut, că acestea se deosebesc de la un loc la altul, sau că cele din anumite puncte se aseamănă. El a înţeles că asemenea descoperiri trebuie să corespundă şi să caracterizeze anumite epoci. Impresia de la început a devenit convingere şi tînărul a continuat singur dar cu credinţă fermă un drum pe care n-a mai mers nimeni. Un stimulent puternic a fost pentru el descoperirea, în 1922 a unui bogat şi frumos material arheologic pe dealul Gumelniţa din apropierea Olteniţei, care i-a adus recunoaşterea valorii activităţii sale. Oferind în 1924 Muzeului Naţional de Antichităţi descoperirile de pe dealul Gumelniţa, a primit

de la directorul acestei instituţii, Vasile Pârvan, o scrisoare de mulţumire. Importanţa descoperirilor lui Barbu Ionescu a determinat, curînd după aceea, cercetările lui Vladimir Dumitrescu, care aveau să definească cultura specifică perioadei eneolitice din spaţiul balcano-dunărean, cultură denumită „de tip Gumelniţa".

Activitatea arheologică a lui Barbu Ionescu a continuat şi în acei ani, mulţi la număr, cînd, ocupînd postul de contabil, folosea timpul liber, duminicile şi concediile, pentru a cerceta noi locuri şi a aduna tot mai multe materiale arheologice. Pasiunea pentru această muncă i-a dat tăria să învingă greutăţi şi opreligti, neînţelegerea multora. La aceasta a contribuit şi familia, în care a avut un sprijin moral, Barbu Ionescu fiind un soţ şi un tată mult apreciat.

Un important eveniment în viaţa lui Barbu Ionescu, dar şi a oraşului Olteniţa, cu consecinţe pozitive pentru cercetările arheologice din această parte a ţării, a fost înfiinţarea în 1957 a unui muzeu la Olteniţa. Muzeul inaugurat în 1958 s-a constituit exclusiv din colecţia arheologică a lui Barbu Ionescu, care în sfîrşit, în calitate de director al respectivei instituţii, putea să se dedice numai arheologiei. În noua situaţie, Barbu Ionescu a înţeles necesitatea colaborării cu Institutul de arheologie. Săpăturile efectuate de cercetători ai Institutului de arheologie în aşezări sau necropole identificate de Barbu Ionescu au contribuit la rezolvarea multor probleme privind toate epocile, începînd cu epoca neolitică şi încheind cu epoca medievală.

Barbu Ionescu şi-a dat concursul la numeroase şantiere arheologice. Numele său este legat de cercetările de la Olteniţa-„Renie", Gumelniţa, Chirnogi, Căscioarele, Radovanu, Budeşti, Mitreni, Ulmeni, Sultana, Vlădiceasa şi altele.

Barbu Ionescu n-a fost niciodată mulţumit de ceea ce realizase. Ca director a continuat ori de cîte ori a avut posibilitatea cercetările în zonă, descoperind de fiecare dată noi staţiuni arheologice. Zona dintre Valea Mostiştei şi Prundu, de la Dunăre şi pînă la nord de oraşul Budeşti, cutreierată de Barbu Ionescu în lung şi în lat, vreme de circa 60 de ani, este una din zonele cele mai bine cunoscute din punct de vedere arheologic din ţară.

Activitatea sa n-a încetat nici după pensionare, în 1975, el continuînd să lucreze atît în muzeu, cît şi pe teren. În ultimii ani pregătea un repertoriu arheologic al zonei cercetate vreme de şase decenii. Textul repertoriului, de peste 100 de pagini, consemnează sute de puncte cu descoperiri arheologice. Publicarea acestui repertoriu va fi extrem de utilă pentru istoria străveche şi veche a sudului Munteniei.

Fire deosebit de blîndă şi modestă, era în acelaşi timp dîrz atunci cînd interesele muzeului sau ale cercetării o cereau. Principala sa satisfacţie era îmbogăţirea muzeului cu obiecte de importanţă istorică şi artistică, era amărît atunci cînd, nu rare ori, entuziasmul său se lovea de neînţelegere, sau indiferenţă. Nu urmărea afirmarea personală. Prin pasiunea sa şi munca sa perseverentă de o viaţă acumulase multe cunoştinţe şi totuşi, excesiv de modest, nu se încumeta decît foarte rar să publice unele din descoperirile sale. Redactarea repertoriului arheologic, în ultimul

timp, este rezultatul insistenței unor colegi de la Institutul de arheologie, care l-au convins de necesitatea unei asemenea lucrări.

Pentru a aprecia valoarea reală a contribuției lui Barbu Ionescu la progresul cercetărilor arheologice românești, trebuie să comparăm stadiul cunoașterii istorice pe baza arheologiei a zonei orașului Oltenița dinainte de 1958, cu stadiul actual, care se datorează în foarte mare măsură activității sale.

Sebastian Morintz

VALENTIN VASILIEV, *Sciţii agatîrşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, 185 p. + 27 pl.

Dedicîndu-se de mulţi ani cu precădere problemei, atît de dezbătute şi de controversate, a prezenţei efective a sciţilor pe teritoriul României, domeniu în care a întreprins cercetări şi a publicat o serie de studii de mai mică amploare, studiind totodată în muzeele din U.R.S.S. materialele specifice scitice, autorul a înmănunchiat acum într-o lucrare de sinteză toate datele problemei enunţate în titlu. Planul lucrării este foarte judicios întocmit, debutînd printr-o scurtă precizare a importanţei problemei pentru buna cunoaştere a Hallstattului mijlociu in România, urmată de un scurt istoric al cercetărilor şi de precizarea caracteristicilor acestei perioade în Transilvania. Apoi, după o serie de consideraţii istorice asupra lumii scitice nord-pontica, sînt studiate în detaliu necropolele scitice din Transilvania şi trăsăturile lor esenţiale, stăruindu-se atît cît este necesar asupra ritului şi ritualului funerar şi trecîndu-se după aceea la studierea diferirelor categorii ale inventarului funerar, la încadrarea cronologică şi la unele concluzii de ordin istoric.

În legătură cu lumea scitică nord-pontică (din păcate capitolele nu sînt numerotate, aşa încît în cele ce urmează vom fi uneori nevoiţi să cităm titlurile lor în întregime), autorul împărtăşeşte punctul de vedere al unora dintre cercetătorii sovietici potrivit cărora sciţii au locuit nu numai zona stepelor de la nord de Marea Neagră, ci şi o bună parte din zona de silvo-stepă de la nordul acesteia, concluzie ce ni se pare justificată, mai ales dacă ţinem seama că cele mai multe curgane scitice din a doua jumătate a secolului al VII-lea şi din secolul al VI-lea î. e. n. (deci din perioada „arhaică" scitică) se află tocmai în zona de silvo-stepă, în timp ce în stepa nord-pontică propriu-zisă majoritatea curganelor scitice datează din secolele IV—III î. e. n.

În lipsa unor aşezări ce pot fi atribuite sciţilor, se studiază la început necropolele şi mormintele izolate de înhumaţie din secolele VI—V i.e.n. ce pot fi atribuite acestei populaţii, precizîndu-se că ele sînt concentrate cu precădere în bazinul mijlociu al Mureşului şi pe cele două Tîrnave, numărul tuturor mormintelor aflate pe teritoriul a 93 de localităţi fiind de aproximativ 225, deşi în această cifră nu pot fi incluse şi unele morminte distruse, aşa încît este sigur că mormintele scitice au fost mai numeroase. Majoritatea lor sînt plane (de obicei în gropi simple, de formă relativ dreptunghiulară sau ovală), dar s-au descoperit şi înmormîntări în tumuli mai vechi, eneolitici, însă despre aceste morminte lipsesc date mai precise. Este totuşi interesant de semnalat că şi in zona de stepă de la nordul Mării Negre, mormintele scitice arhaice se aflau tot în tumuli eneolitici.

Necropolele scitice din Transilvania descoperite pînă în prezent sînt însă destul de mici — cea mai mare este aceea de la Ciumbrud, cu 26 de morminte, în timp ce altele au mai puţine (Cipău 19, Blaj 17 etc). Luînd în considerare numărul redus al mormintelor de copii, autorul este de părere că necropolele respective s-au format într-un număr mic de ani, chiar dacă, eventual, comunităţile respective vor fi fost destul de numeroase. Este vorba deci de sălaşe sporadice şi de o pendulare a unor seminomazi războinici, crescători de vite, ceea ce ar explica şi lipsa aşezărilor. Trecînd apoi la analiza raportului numeric dintre mormintele de bărbaţi, femei şi copii, autorul arată că numărul acelora de bărbaţi este sensibil mai mic decît al acelora de femei, consecinţă tocmai a caracterului seminomadic şi războinic al populaţiei, concluzie ce poate fi considerată sprijinită şi prin numărul relativ mare de morminte izolate.

Ritul funerar al înhumaţiei şi inventarul mormintelor sînt dovezi certe pentru apartenenţa acestora unei populaţii alogene, fiind ştiut că în Hallstatt ritul funerar al populaţiei autohtone traco-dace era incineraţia. Excepţiile din România, constituite de necropola plană de la Stoicani şi de acelea tumulare din sud-vestul Olteniei nu infirmă această constatare de ordin general; şi dacă ne bucurăm că autorul este de acord cu atribuirea acestora din urmă a unei enclave ilirice, ne exprimăm numai surprinderea că el nu a menţionat că această interpretare ne aparţine nouă, căci alţi cercetători au atribuit şi aceste necropole populaţiei autohtone traco-getice.

În privinţa ritualului funerar, se arată că marea majoritate a mormintelor scitice de înhumaţie conţineau schelete întinse pe spate,

numai foarte puţine (cinci, dintre care numai trei certe) conţinînd schelete chircite. Orientarea scheletelor este constantă numai în cîteva necropole (Ciumbrud, Blaj, Teiuş etc), dar orientarea diferită a scheletelor se întîlneşte şi în necropolele scitice din U.R.S.S., aşa încît ea nu infirmă apartenenţa mormintelor respective la lumea scitică. O particularitate rituală, care confirmă şi ea că este vorba de morminte scitice, o constituie granulele de realgar, de ocru, de cretă şi de cărbune, oasele de la ofrandele de carne şi modul de depunere al inventarului în morminte. Studierea acestui ultim aspect îi îndreptăţeşte pe autor să afirme că ritualul apare foarte unitar în Transilvania şi nu se deosebeşte întru nimic de cel scitic de la nordul Mării Negre.

Puţinele morminte de incineraţie păstrează unele elemente proprii ritualului celor de înhumaţie, ele fiind dealtfel mai frecvente în necropolele cele mai tîrzii; autorul explică acest fapt în chip firesc prin influenţa tot mai puternică exercitată de populaţia autohtonă asupra acestei populaţii străine.

Studierea inventarului funerar începe cu ceramica, prezentă în toate mormintele scitice din Transilvania. Ea se rezumă la cîteva forme şi are un decor foarte simplu, influenţa hallstattiană manifestîndu-se puternic; ceaşca tronconică cu toartă supraînălţată este forma predominantă, după care urmează vasele bitronconice. Totuşi în mormintele timpurii apar şi forme ceramice specifice lumii scitice nord-pontice.

Trecînd la studiul armelor specifice scitice, autorul începe cu săgeţile de bronz, precizînd existenţa a şapte variante, dintre care cele mai caracteristice şi mai numeroase sînt acelea cu trei aripioare; pentru fiecare variantă este precizată şi cronologia ei, în funcţie de datele cunoscute în mormintele scitice de la est de Nistru: unele variante se înscriu începînd din a doua jumătate a secolului al VII-lea, iar altele sînt databile din secolul al VI-lea pînă în a doua jumătate a secolului al IV-lea î. e. n. Săgeţile de fier sînt mai puţine şi se găsesc în general în mormintele arhaice, iar cele de os, şi mai rare (ca şi în nordul Pontului), se întîlnesc întotdeauna în asociaţie cu cele de bronz sau de fier. În sfîrşit, aşa numitele „săgeţi cu elice" — puţine — nu-şi găsesc paralele la sciţii nord-pontici, dar autorul precizează că asemenea piese se găsesc totuşi în mormintele unor populaţii nomade de origină răsăriteană.

Strîns legate de folosirea săgeţilor sînt cunoscutele aplice cruciforme pentru tolbe, caracteristice şi ele culturii scitice; autorul stabileşte şi pentru ele o serie de variante, precizîndu-le şi cronologia; mai importante sînt desigur acelea cu decor de stil zoomorf scitic, care dealtfel s-au descoperit şi în aria extracarpatică a României.

— Dar cea mai de seamă categorie de arme scitice este, fireşte, aceea a pumnalelor de tip *akinakes*, cărora autorul le consacră, pe lîngă o descriere amănunţită, şi o detaliată discuţie cronologică a diferitelor variante. Cît priveşte sabia cu antene de la Dobolii de Jos, el înclină spre explicaţia că antenele reprezintă degete şi ghiare stilizate de vultur şi datează piesa mai degrabă în secolul al VI-lea decît în prima jumătate a secolului al V-lea î. e. n. Se ştie că în legătură cu caracterul scitic al acestei piese s-au purtat destule discuţii, dar socotim că autorul are dreptate cînd o socoteşte scitică (deşi n-ar fi exclus să fi aparţinut unui autohton). Aşa cum am avut ocazia să subliniem cu alt prilej (*Arta preistorică în România*, Bucureşti, 1974, p. 463), pumnalele scitice cu antene în formă de capete de animale şi de păsări se cunosc şi din Siberia (v. de ex. Gregor Boroffka, *Kunstgewerbe der Skythen*, în vol. I, p. 101—157 [v. p. 123/6—7] din seria *Geschichte des Kunstgewerbes*, de H. Th. Bossert, Berlin, 1928) şi ca atare nu e nevoie să vedem în antene rezultatul unor influenţe hallstattiene central-europeme. Pe de altă parte V. V. arată că lungimea mai puţin comună a săbiei de la Dobolii de Jos nu ne poate împiedica să considerăm această piesă drept scitică, deoarece şi în nordul Pontului sînt cunoscute săbii lungi de tip *akinakes*. În Transilvania, pînă acum, s-au descoperit 36 săbii — *akinakes*, două fiind în întregime de bronz, celelalte fiind de bronz şi de fier.

Sînt trecute apoi în revistă tecile de pumnal, toporaşele de luptă (bipene şi topoareciocane, primele fiind adoptate de sciţi în Transilvania de la mediul autohton, deoarece lipsesc din nordul Pontului), şi în sfîrşit vîrfurile de lance. Urmează capitolul pieselor de harnaşament — atît de fireşti la un popor de călăreţi seminomazi (zăbale, falere, aplici diverse, rozete, verigi, pandantive de tip coşuleţ şi butoni cu urechiuşă), unele dintre aceste categorii fiind larg răspîndite în lumea scitică, deşi se întîlnesc şi în alte medii etnoculturale.

Un capitol întreg este consacrat obiectelor de podoabă: inele de buclă, mărgeluţe din pastă caolinară, de caolin cu caneluri, de sticlă, de chihlimbar, de bronz şi de fier, cochilii Kauri, spirale de bronz, torques, ace de păr, brăţări de bronz, precum şi unele piese lucrate din metale preţioase (aur, argint, electron): aplici treflate şi una dreptunghiulară, faleră calotiformă etc. Capitolul se încheie cu fibulele, piesele de centură şi diferite alte piese folosite pentru îmbrăcăminte. Ca de obicei, pentru toate aceste categorii de inventar sînt precizate analogiile, arătîndu-se că foarte multe dintre ele se întîlnesc şi în mormintele scitice din nordul Pontului; altele

— de pildă fibulele de tip Glasinac și de tip Donja Dolina — nu sînt, firește, de origine scitică, dar au fost folosite și de sciții din Transilvania.

Dintre „piesele de toaletă și ornamentale", cele mai caracteristice sînt oglinzile, împărțite de autor în trei tipuri principale, însumînd șapte variante. Primele două tipuri (în care se înscriu variantele cu animale stilizate la mîner — feline, cerbi, berbeci) sînt și după părerea autorului specific scitice, deși multă vreme despre al doilea tip s-a afirmat că ar proveni din atelierele coloniilor grecești de pe malul nordic al Pontului. În schimb al treilea tip — oglinzile cu mîner de fier — ar fi putut fi lucrate chiar în Transilvania. Vîrfurile de baldachin sînt de asemenea piese specific scitice, ca și cele două aplici animaliere de bronz.

În considerațiile ce urmează despre reprezentările artei animaliere din Transilvania în Hallstattul tîrziu, autorul subliniază cu drept cuvînt că ele sînt cu totul în contrast cu ornamentarea geometrică autohtonă din această perioadă. Pe de altă parte această artă animalieră de esență scito-iraniană dispare complet în Transilvania in prima jumătate a secolului al V-lea î. e. n.; dacă ea ar fi provenit din coloniile grecești, s-ar fi întîlnit și mai tîrziu. În schimb, arta animalieră din teritoriile extracarpatice ale României datează în cea mai mare parte de la sfîrșitul secolului al V-lea și în special din secolul al IV-lea î. e. n., așa incit piesele din Transilvania nu pot fi atribuite unei influențe din aceste zone. Sîntem dealtfel de acord și cu punctul de vedere împărtășit de autor, potrivit căruia in arta animalieră extracarpatică influența scitică este indiscutabilă, chiar dacă nu poate fi exclusă și o influență iraniană.

Penultimul capitol tratează cronologia descoperirilor scitice din Transilvania, problemă asupra căreia autorul a stăruit dealtfel permanent, cu prilejul fiecărei categorii de materiale studiate în capitolele precedente. Sfîrșitul cetăților hallstattiene fortificate din Transilvania la finele Hallstattului C și la început de D. ca și lipsa depozitelor de bronzuri (frecvente înainte), după inceputul perioadei Ha. D, alături de prezența ceramicii canelate și a vaselor bitronconice de factură hallstattiană în unele morminte scitice, constituie, toate, argumente pentru datarea momentului pătrunderii sciților în Transilvania la începutul perioadei Ha. D. Acestea concordă și cu faptul că mormintele în gropi simple și cu inventar sărac sînt caracteristice mai ales grupelor scitice timpurii de la sfîrșitul secolului VII-lea și începutului secolului al VI-lea i.e.n., avînd analogii în inventarul funerar specific perioadei arhaice scitice. Odată stabilit caracterul arhaic al grupului scitic din Transilvania. autorul trece la precizarea mai în deaproape a datei pătrunderii lui aici. Faptul că în Transilvania lipsesc săgețile rombice prescitice, cimmeriene, este socotit hotărîtor pentru concluzia că pătrunderea sciților la vest de Carpații orientali nu a putut avea loc înainte de anul 600 î. e. n. Această mișcare de populație a fost o consecință directă a înfrîngerii sciților în Asia de către mezi, întoarcerea năvălitorilor la nordul Pontului provocînd un adevărat „șoc" și mișcări in lanț. Grupul ajuns in Transilvania (cel mai tîrziu in primele două decenii ale secolului al VI-lea i. e. n.) s-a desprins probabil din zona Teasmin. Dar diferitele categorii de materiale (și in special unele tipuri de săgeți din necropolele tîrzii transilvane) arată că el nu și-a mai continuat existența după mijlocul secolului al V-lea î. e. n., cind se încheie asimilarea lui de către populația autohtonă. Vechea ipoteză că sciții ar fi fost alungați de celții pătrunși în Transilvania este contrazisă total și de cronologie, deoarece venirea celților este posterioară asimilării sciților de către autohtoni.

În capitolul final, al considerațiilor istorice, autorul începe prin a arăta că originea scito-iraniană a acestui grup, argumentată inițial temeinic de V. Pârvan, s-a dovedit întru totul întemeiată, deși acum un deceniu și jumătate Meliukova a negat existența sciților la apus de Nistru, atribuind toate piesele de factură scitică exclusiv influențelor și raporturilor sciților cu populațiile din zona Carpaților. Se știe că și unii cercetători români au adoptat (prea ușor, după părerea noastră) această teză, dar noi am respins-o (v. *Arta preistorică în România*, p. 455) ca neîntemeiată. Tot atît de justă se dovedește și părerea lui V. Pârvan în legătură cu calea de pătrundere a acestui grup scitic în Transilvania prin Moldova și peste Carpații Orientali, cale indicată și de descoperirile scitice din centrul Moldovei și din zona Neamțului.

Dacă totuși majoritatea necropolelor scitice din Transilvania datează din perioada numită „arhaică", necropola de la Băița — unde predomină incinerația — reprezintă faza evoluției locale, finală, a grupului scitic puternic influențat de mediul local traco-dac, ceea ce confirmă întru totul spusele lui Herodot, inclusiv din punct de vedere cronologic (subliniază autorul), potrivit căruia la mijlocul secolului al V-lea i. e. n. agatîrșii de pe rîul Maris (Mureș) adoptaseră deja obiceiurile populației locale autohtone. În încheierea concluziilor, autorul insistă din nou asupra caracterului străin al acestui grup și a asimilării lui înainte de mijlocul secolului al V-lea î. e. n. (deși în zona extracarpatică se întîlnesc și morminte scitice din secolul al IV-lea), dovedindu-se astfel viabilitatea culturii autohtone.

Lucrarea se termină cu un repertoriu al descoperirilor scitice din zona intracarpatică a României (99 de localități cu astfel de descoperiri), urmat de o scurtă listă (6 descoperiri) a celor de factură scitică incertă și cu alta (11 descoperiri) a acelora ce trebuie excluse din repertoriul scitic. Urmează lista prescurtărilor folosite în note, o bibliografie selectivă cuprinzind 48 de lucrări (deși, bineînțeles, în lucrare sint citate infinit mai multe), un rezumat cuprinzător în limba germană (13 pagini cu *petit*), un indice (geografic, de populații și de categorii arheologice) și apoi legendele planșelor (în limbile română și germană) și, firește, lucrarea se încheie cu cele 27 de planșe.

Am stăruit mai îndelung asupra acestei lucrări pentru a scoate în evidență caracterul ei de sinteză completă, în care sint tratate cu competență și toată profunzimea, potrivit unei metode sigure, toate aspectele puse de problema aleasă de autor.

Cred, dealtfel, că și acei cercetători care mai erau dispuși să minimalizeze importanța istorică a descoperirilor scitice din Transilvania, urmînd-o pe cercetătoarea sovietică Meliucova, vor trebui să accepte fără rezerve concluziile colegului V. Vasiliev, care se suprapun în liniile esențiale acelora formulate acum mai bine de o jumătate de secol de Vasile Pârvan, bineînțeles cu toate precizările pe care această cercetare minuțioasă a problemei, în fapt exhaustivă, a tuturor aspectelor ei materiale și a aceluia istoric, le aduce. Ne aflăm într-adevăr în fața unei lucrări valoroase, realizare ce face cinste autorului, care se dovedește perfect documentat în toate problemele privindu-i pe sciți, un arheolog care nu uită nici o clipă că scopul cercetării este reconstrucția istorică, pe care a prezentat-o așa cum se cuvine în această foarte meritorie lucrare.

Vladimir Dumitrescu

ABREVIERI

ACIEB, XIV	*Actes du XIV^e Congres International des Études Bysantines, Bucarest, 6—12 séptembre, 1971*, I—III, Bucureşti, 1976.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AEM	Archäologlsch—Epigraphische Mitteilungen aus Österreich — Ungarn, Viena.
AIGR	Anuarul Institutului geografic român, Bucureşti.
AIIA Cluj-Napoca	Anuarul Institutului de istorie şi arheologie, Cluj-Napoca.
AIIA Iaşi	Anuarul Institutului de istorie şi arheologie, Iaşi.
Aluta	Aluta. Publicaţie a Muzeului din Sf. Gheorghe, Sf. Gheorghe.
AnnÉp	Année Épigraphique, Paris.
ArchHung	Archaeologla Hungarica, Budapesta.
ArchIug	Archaeologia Iugoslavica, Belgrad.
Arheologia SSSR	Arheologia SSSR. Svod arheologiceskih istocnikov, Moscova,
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi—Bucureşti.
ArhPam	Arheologicni Pam'jatky URSR, Kiev.
ArhPregled	Arheološki Preled, Belgrad.
ARMSI	Academia Română. Memoriile Secţiunii istorice, Bucureşti.
Banatica	Banatica. Publicaţie a Muzeului de istorie a judeţului Caraş-Severin, Reşiţa.
BCH	Bulletin de correspondence hellenique, Paris,
BCMI	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, Bucureşti.
BerRGK	Bericht der Römisch—Germanische Kommision, Frankfurt am Main.
BMI	Buletinul monumentelor istorice, Bucureşti.
BOR	Biserica ortodoxă română. Bucureşti.
BSNR	Buletinul Societăţii numismatice române, Bucureşti.
ByzBul	Byzantino—Bulgarica, Sofia.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München.
Carpica	Carpica. Publicaţie a Muzeului de istorie din Bacău, Bacău.
CIL	*Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.
DA	Ch. Daremberg — Edmond Saglio, *Dictionnaire des antiquités greques et romaines*, Paris.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti.
Dacia N. S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.
Danubius	Danubius. Publicaţie a Muzeului de istorie, Galaţi.
DID	*Din istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1965—1971.
DIR	*Documente privind istoria României*, Bucureşti, 1951—1960.
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, Bucureşti.
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
EtBalk	Etudes Balkaniques, Sofia.
EvkSzeged	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
GodišnikPlovdiv	Godišnik na Narodnija Arheologiceski Muzej v Plovdiv, Plovdiv.
GodišnikSofia	Godišnik na Sofijskaja Universitet, Istoriko-Filologiceski Fakultet, Sofia.
IDR	*Inscripţiile Daciei romane*, Bucureşti.
ILS	*Inscriptiones latinae selectae*, Berlin.
IzvestijaSofia	Izvestija na Arheologiceski Institut, Sofia.

KS	Kratkie Soobščenija. Moscova.
Materiale	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ.
MIAMoscova	Materialy i issledovania po arheologii SSSR, Moscova.
NNM	Numismatic Notes and Monographs, New York.
OR^4	D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a IV-a, Bucureşti, 1978.
Peuce	Peuce. Publicaţie a Muzeului Delta Dunării, Tulcea.
PIR	*Prosopographia Imperii Romani*, Berlin şi Leipzig.
Pontica	Pontica. Revistă a Muzeului de istorie naţională şi arheologie, Constanţa.
RadVojvodMuz	Rad Vojivodjanskih Muzea, Novi Sad.
RE	Pauly—Wissowa, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1893 sqq.
REB	Revue des études bysantines, Paris.
RER	Revue des études roumaines, Bucureşti.
RESEE	Revue des études sud-est européennes, Bucureşti.
RevIst	Revista de istorie, Bucureşti.
RevMuz	Revista muzeelor, Bucureşti.
RHSEE	Revue historique du Sud-Est Européen, Bucureşti.
RI	Revista istorică, Bucureşti.
RIR	Revista istorică română, Bucureşti.
RRH	Revue roumanie d'histoire, Bucureşti.
SA	Sovetskaja Arheologija, Moscova.
SAO	Studia et acta orientalia, Bucureşti.
SCIA	Studii şi cercetări de istoria artei, Bucureşti.
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SCN	Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti.
SlovArh	Slovenska Arheologia, Nitra.
SMIM	*Studii şi materiale de istorie medie*, Bucureşti.
SMMIM	Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti.
StComSatuMare	Studii şi comunicări, Satu Mare.
Tibiscus	Tibiscus. Publicaţie a Muzeului Banatului, Timişoara.
TIR	*Tabula Imperii Romani*, Bucureşti.
Ziridava	Ziridava. Publicaţie a Muzeului judeţean, Arad.

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Pris d'un abonnement annuel: $ 30. Toute commande de l'étranger sera adressée à ILEXIM, departamentul import-export presă, P. O. Box 136 – 137, telex 11 226, 70 116, str. 13 Decembrie, nr. 3, Bucureşti, România, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717, Calea Victoriei 125, Bucureşti
tel. 50 76 80

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

I. I. RUSSU, **Inscripțiile Daciei romane, I**, 1975, 287 p., 2 pl., 31 lei.
EMILIAN POPESCU, **Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România**, 1976, 451 p. 42 pl., 63 lei.
R. VULPE, **Studia Thracologica**, 1976, 336 p. 26 lei.
*** **Thraco-dacica**, 1976, 351 p. 48 lei.
AL. SUCEVEANU, **Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I—III e. n.**, 1977, 179 p. 28 lei.
PETRE DIACONU și SILVIA BARASCHI, **Păcuiul lui Soare. II. Așezarea medievală**, 1977, 219 p. 10 pl., 36 lei.
M. PETRESCU DÎMBOVIȚA, **Depozitele de bronzuri din România**, 1977, 391 p., 51 lei.
D. M. PIPPIDI și EM. POPESCU (sub redacția), **Epigraphica**, 1977, 287 p., 25 lei.
GR. FLORESCU și C. C. PETOLESCU, **Inscripțiile Daciei romane, II**, 1977, 276 p., 23 pl., 27 lei.
I. I. RUSSU, **Inscripțiile Daciei romane, III**, 1977, 288 p., 2 pl., 26 lei.
*** **Inventaria archaeologica**, fasc. 8, R. 42—R. 51, 1977, 15 file, 5 lei; fasc. 9, R. 52 — R. 63, 1977, 154 file, 5 lei; fasc. 10, R. 64 — R. 70, 1977 23 file, 9,50 lei.
EUGENIA ZAHARIA, **Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII Cimitirul nr. 2 de la Bratei**, 1977, 139 p., 2 pl., 10,75 lei.
PETRE DIACONU, **Les Coumans au Bas—Danube aux XI^{e} et XII^{e} siècles**, 1978, 158 p., 8,25 lei.
MARIA COMȘA, **Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII—IX de la Bucov—Ploiești)**, 1978, 183 p., 4 pl., 30 lei.
FLOREA MOGOȘANU, **Paleoliticul în Banat**, 1978, 152 p., 2 pl., 11 lei.
PETRE ROMAN și IOAN NÉMETI, **Cultura Baden în România**, 1978, 160 p., 8 pl., 18 lei.
D. TUDOR, **Oltenia romană**, 1978, 520 p., 5 pl., 41 lei.
S. MORINTZ, **Contribuții la istoria tracilor timpurii, I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic**, 1978, 215 p., 27 lei.
I. BARNEA și colab., **Tropaeum Traiani. I. Cetatea.** 1979, 257 p., 38 lei.
ION HORAȚIU CRIȘAN, **Burebista and his time**, 1978, 253 p., 22 lei.
PETRE ALEXANDRESCU, **Histria. IV**, 1978, 145 p., 71 pl., 34 lei.
MARIA COJA și PIERRE DUPONT, **Histria. V**, 1979, 170 p., 20 pl., 39 lei.
LIGIA BÂRZU, **Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii**, 1979, 110 p., 19 pl., 6 lei.
RADU POPA și MONICA MĂRGINEANU CÂRSTOIU, **Mărturii de civilizație medievală românească**, 1979, 163, p., 28 lei.

S C I V A, tomul 32, nr. 1 București, ianuarie—martie 1981, p. 1—166



I. P. "Informația„ c. 2802

Lei 25